

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 8

Eesti aeg ja monumentaalaeg	Maire Jaanus
Eesti krooni kursi ümberhindamine	Jaak Valge
Neist, keda saatus Soome viis	Heikki Roiko-Jokela
Venelased Eestis	Tiit Tammaru
Kuidas muuta meie ideid selgeks	Charles S. Peirce
Pragmatismi tõekontseptsioon	William James
Kanada põlisrahvastest	Kaido Kama
Kolm dialoogi	George Berkeley

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi
raamatupidaja Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 3043.

Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 8 (101)

- Eesti aeg ja monumentaalaeg
Maire Jaanus 1571
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Okkaline devalveerimine: Eesti krooni kursi ümberhindamine aastail 1931–1933
Jaak Valge 1605
- Neist, keda saatus Soome viis. I
Heikki Roiko-Jokela 1641
Tõlkinud Katrin Raid
- Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine
Tiit Tammaru 1657
- Kuidas muuta meie ideid selgeks
Charles S. Peirce 1679
Tõlkinud Tiiu Hallap
- Pragmatismi tõekontseptsioon
William James 1702
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Kanada põlisrahvaste õiguslikust olukorrast
Kaido Kama 1722

<i>Arvustus: Uurimus Siberi eestlaste tagasirändest. Hill Kulu. Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Summary: Estonian Return Migration 1940–1989. A Case of West-Siberian Estonians. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Helsingiensis C 9.) Helsinki, 1997.</i>	
	<i>Ott Kurs</i> 1754
Editorial note	1757
Kolm dialoogi Hylase ja Philonouse vahel: Skeptikute ja ateistide vastu. I	
	<i>George Berkeley</i> 1765 <i>Tõlkinud Roomet Jakapi</i>

EESTI AEG JA MONUMENTAALAEG

Maire Jaanus

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

*... ma tapaks end,
Ning ammu oleksingi seda teinud,
kuid lõbu tõrjunud on meelegeid.*
Marlowe, *Doktor Faustus*

1. MURRANG JA IDENTITEET

Eestis on korraga käimas suur hulk protsesse: dekoloniseerimine, desovetiseerimine, renatsionaliseerimine, reeuropiseerimine, globaliseerimine, postmoderniseerimine, üha rohkem ka kommoditseerimine ja homogeniseerimine, mis on iseloomulikud paljurahvuselisele hiliskapitalismile, ning viimaks, nagu kõikjal, ka reaalsuse asendumine simuleeritud hüperreaalsusega või täpselt väljendudes, trükisõnakultuuri, raamatukultuuri tagandamine millekski teisejärguliseks — telematiseeritud kiirkommunikatsiooni kiire arengu ja Interneti-kultuuri mõjul.

Kõik see nõuab indiviidilt tema identiteedi lahti- ja ümberkonstrueerimist. See tähendab, et lammutatakse või vähemalt mõtestatakse ümber see sümboolsete nimetamiste kompleks — alates nimest, vanusest, soost, rahvusest, elukutsest, religioonist ja teistest sellistest tunnusmärkidest — mis on inimese isikut tõendavate dokumentide ja tema teadliku tsiviliseeritud identiteedi standardkoostisosa.¹

¹Enese identifitseerimiseks on inimesele üht-teist antud: nimi, mis on konkreetset perekondlikku jada või põlvnemist tähistav keelesisene märk; rahvus, mida ta jagab kõigiga mingis kindlas geograafilises ja/või keelepiirkonnas; vanus ja sugu, mis võimaldavad antropoloogilist üh-

Ühtlasi tähendab see jätkuvat tegelemist survega, mida avaldavad alateadlikud identifitseerimised, nood vahedad, hetkelised ja kontrollimatud armastuse ja vihkamise, soovi ja tülgastuse, omaks võtu ja eemaletõrjumise pluss- ja miinussähvatused, mis registreeruvad kehas, meeleoludes ja emotsioonides ning on inimese kvalitatiivse elukogemuse tegelikud koostisosad ja määrajad, tõeline mõõt sellele naudingu- ja piinamäärale, mida igast elupäevast on võimalik lõigata.

Identiteet tuleneb ladinakeelsest sõnast *idem*, mis tähendab 'sedasama'. 17. sajandil defineeris John Locke personaalset identiteeti kui "sama mõtlevat asja eri aegadel ja eri kohtades."² Locke'i muutumatu "asi" oli olemuselt *cogito*, mõtlev, teadev,

tekuuluvust kõigi teiste samavanuste ja samasoolistega kogu maailmas. Antropoloogilised kategooriad ulatuvad üle riigi- ja rahvuspiiride, nagu sageli ka religiooni, keele ja elukutse märgistajad, s.t mul on midagi ühist kõigi maailma advokaatidega. Mitte miski sellest kõigest ei kõneta tegelikult seda radikaalset ainulisust, mille talle lõplikult annab alateadvus. Ometi pakuvad need sümbolised tunnusmärgid ning see, et saab öelda: ma olen eestlane või prantslane, üliõpilane või jurist, ema või kellegi järeletulija, tohutut tuge. Ma olen see ja mitte too. Ehkki need sümbolised nimetused on üldised, on nad toeks lahustumise vastu ja seetõttu tasub nende eest võidelda. Nad on otsekui mahuti, vaas, mida saab mitut moodi täita, kuid mis on ikka edasi olemas. Libiido küünitub napsama ühte ja teist, lõbustab end meie paljukultuurilise, paljurassilise ja paljurahvuselise maailma kildudega, kuid alati on olemas ka mahuti, *idem*, mille juurde tagasi tulla.

Väärrib märkimist, et autor mängib identiteediga või on tõlkijana (äraandjana, edastajana) omaeense nimegi ümber pannud pseudonüümiks, s.t selle viinud üle keelepiiri Eestist (Tõnu Önnepalu) Prantsusmaale. (Rousseau *Émile* — ja Saksamaa *Tod* tähendab surma, kuid Eesti "tõde" on tõelisus.) Ta on oma riigist sõitnud Pariisi ja ei nimeta iialgi otseselt oma päritolupaika, muutes seeläbi ebakindlaks pärandi, mis annab talle tema legaalse, rahvusliku ja keelelise identiteedi.

Sõnad "Eesti" või "eesti" ei esine kordagi. Tegemist on alati "Ida-Euroopaga" või "maaga, kust ma tulen" või on see "seal üleval Põhjas" jne (lk 6, 10, 181). Seega üldistatakse ja laiendatakse seda kohta, nii et see hõlmab mingit suuremat Euroopa osa. Ent mõistagi peab igaüks, kes loeb eestikeelset originaalteksti, seda peamiselt viiteks Eestile.

²John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, ed. Maurice Cranston (New York: Collier—Macmillan Ltd., 1969), lk 192.

teaduslik substants. Romantism ja selle järel freudism defineerisid selle substantsi ümber "fundamentaalselt libidinoosseks". *Desidero ergo sum*, ütleb ihaldav/libidinoosne subjekt; *credo ergo sum*, ütleb uskuv subjekt (Kierkegaardil), kuid kumbki teeb seda vaid selletõttu, et kõneleb. Eelkõige on tegemist kõneleva subjektiga. Lacani jaoks on identiteet subjekti ja tähistaja vaheline suhe.

Nõnda lisasime Locke'i subjektile kõnevõime ja iha. Oleme subjektid, kes, kui neil puudub nauding, ihkavad seda saada kelletki teiselt või mõnest teisusest (*otherness*). Tunnetatud libidinoosse intensiivistumise ja intensiivsuse hetked vahemärgistavad meie kõnelemist. Tungide vool elustab ja ergastab meie lakamatut keelelist kaardistamist. Tungid annavad tunnistust keelt kummitavast elusast substantsist ja meie usust mingisse substantiaalsesse rahuldusse.

Tungidest on meil teadmisi alateadvust valitsevate seaduste, eelkõige kordamisseaduse tõttu. See, mis tagasi pöördub, mis taas toimub, mida kinnitatakse, mis juhtub korduvalt vastu inimese tahtmist, ongi tema *idem*, taandumatu samasus, mille eest ei ole pääsu. Alateadvuslik *idem*, mida valitseb tungide aeg, on see, mille kohta võib *öelda*, et seda ei ihaldada, kuid see on tundmatu seadus, mille järgi elatakse.

Postmodernne vorm ja maagilise realismi võtted sobivad (nagu järgnevalt näitan) suurepäraselt sellisele kriisi- ja murranguolukorras viibivale subjektile, nagu seda on iseseisvumisjärgne balti-eesi subjekt. Emil Tode *Piiririigis*³ viiakse läbi igasuguse fikseeritud või kindla identiteedi julge lammutamine ühes (minu arvates) kindlate ja konkreetsete *idem*'ite komplekti väljasõelu-

³Emil Tode, *Piiririik* (Tallinn: Tuum, 1993). Piiririiki võiks inglise keelde tõlkida väga mitmeti, näiteks *Boundary Nation*, *Border State*, *Limit Realm* jne, nii et tundub, et olen sunnitud selle tõlkimata jätma. Piiri vasted on *border*, *boundary*, *frontier*, *threshold*, *limit*, *end*, *terminus*, *line*, *borderline*. Riik on *state*, *body politic*, *nation*, *country*, *community*, *kingdom*, *domain*, *realm*, *empire*, *government*.

Piiririik on tõlgitud hispaania (Tusquets), itaalia (Iperborea), hollandi (Meulenhoff), taani (Munksgaard-Rosinante), rootsi (Waldström & Widstrand), norra (Cappelen Englefrö), soome (Otava), läti (Robezvalsts), prantsuse (Gallimard), saksa (Carl Hausser), leedu ja vene keelde.

misega. Millised identifitseerimised on kaasatud neisse korduvasse, ainulaadsetesse *idem*'itesse? Millele toetub see subjekt, et säilitada oma identiteeditunnet?

2. PIIRID, RAJAD, TÕKKED, VEERED, AKNAD

Eesti on piiririik, nagu seda on kõik riigid. Piirid moodustavad sisemise ja välimise. Neid saab ületada. Kõik piirid on haprad, nihutatavad, läbitavad, ületatavad ja invadeeritavad. Eestlased teavad seda, nende juurde on nii palju kordi sisse tungitud: venelased, sakslased, rootslased, poolakad, suur hulk keeli ja religioosne, ning nüüd kommertsialiseerumine, saastatus ja elektrooniline side. Piirid ei taga julgeolekut. Väikeriik ei ole turvalisem kui keha.

Piiririik on jutustus piiridest. See pajatab jutustaja suhtest nende piiride olemasoluga, mis on nähtavad ja konkreetset, ja nendega, mida saab vaid tunda ja kogeda, psüühiliselt ja sisemiselt. Piirjoonte sünd, nende loomine ja hävitamine võlub teda. Varjukuju loomine, piirjoonte teke fotonegatiivile pimiku ilmutusvannis mõjub talle kui võrgutamise (lk 5). Kõige ahvatlevam ja lummavam on pigem üksnes aimdus kujundist kui tervikkujund või -sõna. Jutustaja fantaseerib korduvalt elamisest Matisse'i maali sees, kus kõik on luitunud, pleekinud, kustunud peale paari sinise ja roosa joone (lk 23, 80). Seega võiks ideaalne romaan olla midagi visandlikku, minimalistlikku, impressionistlikku, koosneda ainult kujundikildudest ja -osistest, pelkadest värvijoontest või helikatketest (nagu Debussy'l), millega lugeja võiks mängida või millest tervikuid koostada. Selline romaan vastaks tema elule, mida ta võrdsustab tühja toaga, kus ei juhtu midagi. "Ei, midagi, vahel minuga midagi ikka juhtub. . ." Kuid see, mis juhtub, hajub nagu unenägu, mis läheb meelest ja vaibub enne algust (lk 23). Elu seisneb vaid erinevates esileilmumistes, mis lahustuvad enne, kui neid täiesti taibatakse või mõistetakse. Piirjooned haihtuvad enne, kui nad täituvad või saavutavad substantsi ja ühes substant-siga kestvuse. Juhtumused ei kujune kanooniliseks jutustuseks.

Joon on sisselõige, mis jagab ja eristab. See kaardistab, tükkeldab ning muudab võimalikuks riikide ja jutustuste eraldatud ruumi nagu ka inimeste seksuaalsed, ühiskondlikud ja poliitilised suhted. Jooned võimaldavad subjektide ja objektide teise loomist. Nad on vormi või objekti algstaadium, vajalik eraldamine

või jaotamine, ilma milleta ei ole midagi või on vaid ebamäärane eristamatus. Ent lahkumineku ja eraldumised muudavad võimalikuks ka kohtumised ja äratundmised. Joon lahutab "mind" ja "sind", kuid innustab ka identifitseerimist ja õhutab erootilist iha. "Ei kultuur ega selle hävitamine," nagu ütles Barthes, "pole erootiline: erootiliseks muutub õmblus nende vahel, viga, mõra."⁴ Seks ja erootika asuvad täpselt sinu ja minu vahelisel piiril, nagu Jeffersoni voodi oli kahe toa vahel (lk 10), sellal kui Louis XIV oma paiknes täpselt Versailles' lossi keskel.⁵

Piirjoon ise, vahepealne, on nägemise ja ihaldamise erutav põhjus. "Vahepealsus... on erootiline: kahe rõivaeseme... kahe serva vahelt välkuv naha vahepealsus... võrgutab see välkumine ise, või pigem: ilmutamise lavastamine kadumisenä."⁶ Kunstiteosena on *Piiririik* silmatorkavalt seesugune lavastus, näeme vilksamisi kõike ega ole kindlad milleski, isegi mitte keskses teos, mõrvas. Oleme lugejatena justkui piilumas seda, millest võiks saada ortodoksne romaan ja mida väärustavad tekstikatked, mis sunnivad meid haarama naudingut, kust saame, kõikjalt, piki pidevalt nihkuvaid veerepaare.

Subversiivne veer võib näida privilegeerituna, sest see on vägivalla veer. Kuid mitte vägivald ei mõjuta naudingut ja selle hävitustöö ei huvita seda; nauding soovib kaotuse paika, õmblust, sisselõiget, õhu väljalaskmist, lahustumist, mis haarab subjekti kesk õndsust. Kultuur ilmub seega uuesti veerena: ükskõik missugusel kujul.⁷

Üks peategelase lemmikfoone on trepp, mis asub kahe tasapinna vahel, kus võib dramaatiliselt seista, jättes teised mõistatama, kas tullakse alla või minnakse üles (lk 113). Tema emotsionaalse elu kõige tähendusrikkam periood leiab samuti aset piina ja naudingu õmblusel, vahepealsusel. Tema elu ilusamaid aastaid valitses õnnis ja oksüümoronlik magus õnnetus (lk 75). Õnn pole seega täidemindek, vaid iha- ja igatsusseisund, piir mitteomamise valu ja naudingut pakkuva omamifantaasia vahel. Täidemindek

⁴Roland Barthes, *The Pleasure of the Text*, tlk Richard Miller (New York: Hill and Wang, 1975), lk 7.

⁵Kent C. Bloomer & Charles W. Moore, *Body, Memory and Architecture* (New Haven: Yale University Press, 1977), lk 12–13.

⁶Barthes, *Pleasure*, lk 10.

⁷*Ibid.*, lk 7.

toob tegelikult tülga. Miks, küsib jutustaja, kui tema armatsemine Franziga oli metsik ja rabavalt rahuldustpakkuv, ta teda siiski niivõrd põlgas, et jäi teadlikuks vaid tema haledatest silmadest ja abitustest kätest (lk 89)? Sest ta säilitab kallima mälestuse teistest kätest, preesterlikest ja puhastest, mida ta iialgi ei omandanud, vaid ainult ihales. Täitumata iha on võimsam kui omamine.

Kui riigi või keha piir on kaardistatud, võib näida, et see pakub kaitset. Nagu piiratud tarandikku saab seda kindlustada kaitsevalliga või märkida veere või väravaga. Piirjooned püüavad ligipääsu keelata või piirata nagu nõõrid muuseumis, mis külastajaid teatud aladest ära lõikavad (lk 110). Kuid iga nõõr, seadus või kinnine aken (selline, nagu vanaema maja alati suletud aken, mida ta kunagi ei tohtinud lahti teha) kutsub üleastumisele (lk 8). Iga piiratud ala võib hakata näima vangistusena ning tekitada soovi põgeneda või välja murda. Piirjooned võivad olla mõne tabu piirid, kutsuda üles kuulekusele või allumatusse, toimides moraali loojatena. Ei ole eetikat piirjoonteta.

Ruumis viibivad kehad on rohkem eraldatud kui riigid, ent nad on siiski poorsed ning teise pilgu ja hääle poolt läbitavad. Kirjandused on lahutatud eri keeltesse ja siiski on nad teatud määral tõlgitavad ning seetõttu edasiantavad ja reedetavad. Jutustaja ise on tõlkija, kes töötab kahe keele, prantsuse ja teise, nimetu keele⁸ vahelises lõhes. Keeled on seinteta, kuid erinevalt unenägedest, kuhu igauks, olgu ta elus või surnud, võib siseneda ükskõik millisest ajast (lk 88), on keeled avatud ainult teatud ulatuses. Lõpuks on iga keel midagi absoluutselt universaalset ja tõlkimatut. Et identifitseerumine keelega on ebateadlik identifitseerumine mõtetute helidega, võib jutustaja hetkeks tunda, et pole olemas ühtegi keelt, millest ta aru saaks, ja et ometi on olemas ainult üks keel ja et ta ei mõista ühtegi teist (lk 90–91). Emakeeled on nagu armastus, lõpuks on seletamatul kombel ainult üks tõeline armastus, ainulaadne ja eriline, ainus, keda eales tõeliselt tahetakse (alati ainuline ema ja emakeel). Kangekaelne ainulisus on iseloomulik alateadlikule *idem*’ile.

Keemias peitub energia rakuvaheruumis. Inimestevaheline ruum on libidinoosselt laetud. Ruum nagu vaikusi kaldub olema täidetud. See on koht, kust saab alguse kogu tegevus. Seega on vaheruum tegevuslavaks ületamisele, sünnitamisele, sidumisele

⁸Vt märkust 1.

ja tõlkimisele või konfliktile ja mõrvale. See on ka ruum, milles toimub segunemine, abielurikkumine, reostamine, saastamine ja hübriidiseerumine. Jutustaja ise on hübriid, segatõuline, kel on nimetu, mainimata jääv ning tundub, et surnud isa ja võimalik, et poolakast või poolpoolakast, enamasti eemal viibiv ema, kellele ta haruharva meelde tuleb (lk 102) ja kelle tõi Siberist kaasa "vanaema", kes ei ole tegelikult üldsegi ei jutustaja ega tema ema sugulane. On olemas kasin armastussäde: tundub, et kasuvanaema armastas meest, kelle tütar on jutustaja ema, ehkki see oli tütar teise naiseaga, Siberis surnud poolatariga (90). Jutustaja päritolu ulatub teadmatuks jäävate inimsuheteni, idaeurooplaste kurvastuste, armastuste ja surmadeni kommunistlikes surmalaagrites.

Autor, kes on teadlik enamiku piiride haprusest ja ajutisest isoleerimusest, nende konstrueeritud ja fiktsionaalsest olemusest ning piiriületamise ohtlikest tagajärgedest, otsib jutustavaid algusi ja lõppe, kirjutamise piire, ning leiab, et ka need pole enam antud. Algused on juhuslikud ning võib juhtuda, et lõpetada tuleb vägivaldselt (lk 7–9, 163).

"Mina" kontuur, jutustaja, miinimum, mis on vajalik jutustuse alustamiseks, oleneb "sinu" teokssaamisest, kellegi teise tekstest, kelle poole see "mina" võib suunata oma fundamentaalsed fantaasiad ja ihalussõnad. Kõnelemine toob alati kaasa kuulaja, isegi siis, kui kohal pole kedagi. "Mina" on piir, mis tunneb enast omaette üksusena "sinu" sõnade kaudu, kes ütleb: "Sul on imelikud silmad, sa nagu jälgiksid maailma. Sa pole vist prantslane." (Lk 5.) Alguses on teise sõnad, mis defineerivad "ise", defineerivad selle kui silmavaate ja mitteprantslase. See on negatiivne definitsioon, nagu Freudi naise definitsioon mittemehena. Seega ilmub jutustaja piirjoontes teise sõnade kaudu, just nagu foto sünnib piirjoontes eimillegi.

Angelo, jutustaja "sina", on tema fantaasia, see eimiski, mis sunnib teda midagi tahtma, mis säilitab tema erootilisuse, tema tungi objekti järele ja tema kirjutamistungi. Tema kirjutamistung katab selle, mis on tõkestamatu tumm hala oma tuuma üle, hala omaenese tühjuse ja eimillegi üle (tema ahastus vanaema surma pärast ja kirjandi eest saadud halva hinde pärast, sunni pärast suureks kasvada, reeta ja tappa ja unustada, nagu seda teevad kõik täiskasvanud) ja võimetus pääseda kõigest sellest, mis ta kunagi on olnud, iseendast lapsena, kes tihub hääletult nutta ema järele,

kohas, kuhu ta alatiseks jääb, haisvas peldikus, tema kohas "maailma lõpus" (lk 65). Kirjutamine ja armastus annavad talle uue iha ja unistuse ning seetõttu ajutise distantssi sellest piinarikkast tühjusest. Igaveseks lõplikult rahuldamata jäävad tungid (mitte vajadused, mida saab rahuldada) hoiavad elamist elus, just nagu see, mida ei saa öelda, hoiab elus ütlemist.

Joon, mille kunstnik tõmbab, või esimene tähistaja, mille kirjanik kirja paneb, on nagu Heideggeri vaas, mis loob tühja ruumi ja seega võimaluse seda täita. "Tühjus ja täidetud tuuakse maailma, mis iseenesest neist midagi ei tea. Alles selle fabritseeritud tähistaja, selle vaasi põhjal," ütleb Lacan, "ilmuvad maailma tühjus ja täidetud kui sellised."⁹ Keel ise võib olla meie olemisja eimillegitaju põhjuseks. Vaas (või keel) on seetõttu "objekt, mis on tehtud esindamiseks tühjuse olemasolu reaalsuse keskmes, mida nimetatakse Asjaks, see tühjus esindatuna selles kujutuses esitab end kui *nihil*, kui eimiski."¹⁰ Jutustaja tunneb ennast tühja Asjana (või vaasina), mis teiselt täidetust ihaldab. Tema patt või kuritegu maailmas ei tarvitse tegelikult olla enam kui edasikirjutamine ja -kõnelemine, kuigi ta tunneb ennast eimiskina, kel pole midagi öelda, ainult et kirjutamine ja kõnelemine aitavad tal säilitada omaenese olemise tunnetamist, samas kui nad ühtlasi võivad olla ka tema mitteolemistunnetuse põhjuseks.

Kui on ületatud kõik ületatavad piirid, mille seast heteroseksuaalsuse piir on vaid üks, igatsetakse järgmisi piire, uusi äärejooni või ehk piire, mida ei saagi ületada, ületamatut, absoluutselt seaduslikku, karistust, isegi surma või surematust. Võib-olla fantaseerib jutustaja mõrva kokku lihtsalt selleks, et pöörduda seaduse poole, seda tagasi tuua või vähemalt näidata, et ta mäletab Camus' loomingut. Võib-olla püüab ta sundida seadust end ilmutama, nagu see juhtus *Võõras* pärast mõrva toimepanekut, või siis püüab ta üksnes äärmusliku teo abil ennast nähtavaks muuta, kuid nüüd ei ilmuta seadus end: ajaleht kirjutab ja teatab selle asemel enesetapust. Ja ta ise, võõrana Euroopas, jääb nähtamatuks.¹¹ Ta

⁹Jacques Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan, Book VII: The Ethics of Psychoanalysis 1959–1960*, ed. Jacques-Alain Miller, tlk Dennis Porter (New York: W. W. Norton & Co. Inc., 1992), lk 120.

¹⁰*Ibid.*, lk 121.

¹¹Ida-Euroopat pole Euroopa teadvuses lihtsalt peaaegu olemas mitte ühelgi kujul, ei seaduslikul ega muul. "Ja kui sa satud piiri peale seis-

pääseb, teda ei karistata. Ei ole kohtuotsust. Ei ole piire ega seadust. Mõrv ja/või enesetapp on kaks viisi seaduse poole pöördumiseks. Kuid kedagi ei ole jälgimas ja ükskõik, mida ka ette võetaks, isegi mitte mõrv ei suuda tagasi tuua surnud seadust.

Ühelt poolt piirab Eestit madal, kivine ja reetlik meri. Merel on jutustajale maagiline ja surmatoov külgetõmbejõud, see veab teda justkui tahtmatult enda äärde ja endasse. Piir maa ja mere vahel on koht, kuhu ta korduvalt tagasi tuleb, Pariisis, Eestis ja loo lõpus, kusagil Euroopas. Kohtumine teisusega on see, mis teda võrgutab, avatleb ja meelitab. Ta fantaseerib sellesse vesisesse valda sissemurdmisest ning sellesse teistsugusesse elementi kastumisest või laevahukku sattumisest seal, kus majaka tuli asjatult plingib. Maa ja mere rajal kohatakse seega surma. Teadlikkus omaenese surelikkuse piirist ja kiusatus seda ületada pesitseb jutustajas ja Põhjala inimestes üldse, sest nagu ta ütleb, surmakiusatus on sealmail suur (lk 11). Ja ometi, kui sellest saab suurim iha, seisab sellele vastu surematusiha. Sel maa ja mere veerel võib leida laeva (tagurpidi pööratud laeva kirikukatuse kujul), mis võib aidata päästa surnuid nende surelikust matusepaigast sellesama kiriku põranda all (lk 95). Neis tekstimomentides viidatakse taevale kui kohale, kuhu pääseb laevade ja majakate abil vee elemendi kaudu.

Teises kahes küljes naalduvad talud pimedatele ja külmadele metsadele, mis jutustaja jaoks on inimelu ja tsivilisatsiooni lõpu märgid, ning järv suleb igasuguse väljapääsu. Mets, inimvälise looduse ja loomade vald, on teistsugune piir. See on koht, kuhu eestlased lähevad surema, andes oma keha teadlikult metsloomadele toiduks, kuna hing pääseb linnu kujul taevasse. Ehkki peletav surnuaed, on mets ka loomulik ja paganlik ala, millest pääseb taevasse ja surematusesse. Lisaks pakub mets ka rohelist jänese kapsaid, mida hiilgavate metsloomasilmadega vitamiiniljas lapsed saavad imeda (lk 10). 19. sajandil laastasid Põhja-Euroopat ikka veel sageli näljahädad, kuigi Kesk-Euroopa nautis juba kodanliku heaolu, olles end Adam Smithi *Rahvaste jõukuse* (The Wealth

ma, siis pole sind ka näha, mitte kummaltki poolt.” (Lk 181.) Vt Václav Haveli “The Hope for Europe”, milles ta kutsub Euroopat oma ühendatud Euroopa Liidu nägemuse ja sellele pühendumise kõrgusel olema, kõiki sellesse arvates. *The New York Review of Books* (June 20, 1996), lk 38–41.

of Nations) põhimõtete kohaselt ümber korraldanud. Me sõltusime metsast. Mets toidab meid. Mets on meie ema.

Viimane piir viib päikesevalguse ja teiste Ida-Euroopa riikide poole, mis on "ridamisi vaeseid ja pimedaid riike, kes nutavad võimetult taga oma surnultsündinud ajalugu" (12). Riigirajamise ja religiooni ajalugu jõudis Baltimaadesse hilinevalt ja alati kas autoritaarsel või totalitaarsel kujul, koloniseerimise või orjastamisena.

Iga piir on murrangujoon, pidevuse katkemine, reaalse murdumine ja nihestumine, reaalse ümberpaigutamine nii, et kõrvuti asetsevad pinnad on muredetasandiga paralleelselt paigalt nihutatud. Väikeriik, mille ääred on peaaegu nähtavad, piirid keskmel lähedal, võib ülihästi esindada sajandit, mis on lähedal aastatuhande lõpule, ja ka oma piirideni jõudnud tsivilisatsiooni, nagu seda on Lääne oma. *Piiririik* annab ülevaate Eesti (ja laiemalt kogu Ida-Euroopa) ajaloo murrangujoontest või nihestatud ning murdunud olukorrast ja selle subjektide psüühilistest piiriseisunditest.

3. AJA ÄÄRED

Ääred, kus jutustaja kõige sagedamini seisab, on aja ääred. Milline aeg tundub talle siis kõige rohkem tema enda omana? Millise aja seest ta räägib? Mis on tema aeg? Millist aega ta väärtustab? Millisest tahab pääseda?

Psüühiliselt leiab jutustaja end sageli üheaegselt mitmest ajast. Nii tegelike kui kujuteldavate omavahel seostamatute aegade kilud ilmuvad üheskoos, tõmmates teda suure jõu ja visadusega eri suundades. Need ajahetked kondenseeruvad ja kattuvad metafoorselt. Näiteks tabab ta end mitte ainult ühe õuna (nagu Aadam ja Eeva), vaid nelja õuna söömisel: on maitsetud õunad, mida ta Pariisis tänaval arablaselt ostab ja millel pole midagi ühist õuntega, mille söömist ta ette kujutas, need sarnanevad hoopis õunapoolikuga, mida ta lapsepõlves vanaemaga jagada tavatses. See juhtus siis, kui ta püüdis hoiduda kuulamast vanaema liigagi sageli üle räägitud kibedaid lugusid Siberi õudustest (vanaemal on vähemalt viis eriti traumeerivat mälestust ja seetõttu viis lugu, mida ta kinnismõtteliselt kordab), tähelepanematusakt, mille eest ta sai peksta vanaemaga Siberis kaasas käinud Singeri õmblusma-

sina rihmaga (lk 84, 102–103). Ja on ka õunad, mida ta ülikooli ajal, vaeses üliõpilaspõlves, varastas ja söi, lugedes Dostojevskit, mis ta ükskord keset loengut nutma ajas, sest talle tuli meelde Mõskin, Kristuse-kuju *Idioodist* (lk 100–105).

Ajalooliselt identifitseerib jutustaja end 19. sajandi lapsega, mida talle meenutavad Pariisi-elu üksikasjad, näiteks hotellitoa mööbel (lk 53), kuid ta pole kindel, kas selline sajand on olemas või kas maal, kust ta seda mäletab, on mingi reaalsus peale tema kujutluse ja mälu. Ometigi tõmbab teda just sellesse kohta-aega ja nende inimeste juurde, see kummitab teda, äratub tema tähelepanu ja naaseb ta juurde tema unedes: “Täna öösel ma nägin jälle vanaema unes.” (Lk 88.) Seega, kui teatud lilled Tuileries’ aiast meenutavad talle ta lapsepõlve põllulilli, mõtleb ta, et tuleb vaadata, ega kanad pole aeda pääsenud, ja kui must pilv ilmub Concorde’i platsi kohale, mõtleb ta, et hein tuleb kinni katta, enne kui sadama hakkab. Lilled on nagu jäänuk mingist teisest, naiivsest ja vanemast maailmast, “XIX sajandist, minu maailmast” (lk 81).

See sajand on möödas, koolnud, hukkunud (lk 17), kadunud, haige (lk 27), jääklombitaoline (lk 73), ebatõenäoline, isegi kujutlematu (lk 21). See on sama sündmustevaene kui ootamine lõputus kauplusesabas, et saada söögikõlbmatut hallitanud suitsuvorsti, mille kohta vanaema siiski väitis, et see aitab süüa küll (lk 164). Ta tahab pääseda tolle aja ja koha tehnoloogilisest mahajäämusest, primitiivsest ilmajäetusest ja üldisest vaesusest, metroode ning kaasaegsete vannitubade ja köökide puudumisest. Ja samal ajal tahab ta, et see koht ja selle 19. sajandi atmosfäär edasi kestaksid. Ta tahab mõelda, et seal on ikka veel inimesi, kes muretsevad oma lehmaheina ja kaluripaadi pärast ja kellel on näiliselt ükskõikne suhtumine rahasse, mis ütleb neile, kellelt see vastu võetakse, et neile tehakse heategu (lk 43). Emotsionaalselt identifitseerub ta nende inimestega, nagu üldse varmalt igauhega, kes töötab põllul või mullale lähedal (lk 180, 184). Üle kõige tahab ta olla lõpmatult kaugel postmodernse multinatsionaalse kapitalistliku maailma ostjatehordidest, vaateakende külge kinni jäänud ja omandamissoovist vaevatud kaubanduskeskuse-rahvast, kes nagu nomaadid üle kogu maailma ühest ostukeskusest teise rändavad (lk 55, 82).

Ta ei taha omaks tunnistada päranduseks saadud aega, millest teab, et see on iganenud, vaene, julm ja autoritaarne. Ta tahab pääseda tolle sajandi ahenditest, piirjoontest, uskumustest

ja loosungitest (lk 165), selle ülemäärasest usust keele, kirjan-duse, ajaloo, hariduse jõusse ning luuletuste kirjutamisesse (mis on peaaegu rahvuslik maania), just nagu tähendaksid need palju rohkem, kui nad tähendavad (lk 156). Ja siiski ei taha ta maha sa-lata oma minevikku, lutikaid ega Singeri õmblusmasinat (lk 166). Ta tahab, et üks laev viiks ta ära vanaema poolvenna kartulimaa *servalt*, kus ta seisab tänini, oskamata midagi peale hakata, või vähemalt viiks teda kiiremini elust läbi, nii et ta enam ei kardaks aega, milles temaga mitte midagi ei paista juhtuvat (lk 168–169). Tegelikult tunneb ta, et ainult mingi tugevam välisjõud võiks ta päästa tema vanamoelisusest, hiljaksjäämisest, nähtamusest ja marginaalsusest, kuid tal puudub usk kõrgemasse jõudu või sel-lesesamasse päästmisse, mida ta soovib.

Tema ajalugu selle keerukate ja teistsuguste ajaskaaladega on hirmuäratav ja ebamugavust tekitav, aga seda on ka alternatiivid: poeskäijate kaubaartikliks muutunud aeg, Franzi ebaajaloolised ja steriilsed lohutuvahendid, CD-delt simuleeritud loodushääli kuulava ning Barbie-nuku väljamõeldud elu jaoks konstrueeritud stseene (sünnipäev, matused jne) pildistava Jean-Pierre'i hüperreaalsus. Sellise kunstliku ja kommertsialiseerunud hüperajaga võrreldes on tema 19. sajand süütu, tõeline ja püha, aeg ja koht, kus hauakivid kandsid läkitusi pühakirjast, nagu "Ma pole sur-nud vaid elan" (lk 43) ja kus otse kiriku kõrval asuvad surnuaiad andsid tunnistust usust surelikkuse silmapilksesse tühistamisesse surematuse poolt.

Tolles sajandis kuulis ta üht õõnsat häält ütlemas, näiliselt üks-nes surnud või surevale koguduseliikmele: "Kuulge nüüd Jumala sõna. . ." (lk 73). Näis, et paar preesterlikke käsi püüab talle näidata maailma piirjooni (lk 77). Ülimaga kroonimata jäänud armastus õpetas talle, et tõeline usk ei tagane maise täitumise ees ning absoluutse armastuse tingimus on võimatuse ja piiri aktsep-teerimine, mida elus iialgi ei saa ületada. Oma suhtest noore pastoriga, kes paistis mitte märkavat, et tegelikult on tema sajand ja õpetus lõppenud, et nad on tükki kõigega prügikasti visa-tud (lk 139–140), omandas ta liturgilise kalendri rituaalse korra ja liikumise tunnetuse, mis peenelt nakatab tema teadlikkust ja teksti. Pastorilt sai ta kingiks erilise aja ajas. Seega teab jutusta-ja — tundugu pealegi, et pealiskaudselt, ükskõikselt, irooniliselt, sarkastiliselt või negatiivselt —, et aega võib tähistada hetkedena Kristuse-kuju teekonnal läbi elu.

Liturgiline aeg on Kristuse elu ja surma etappide tsükliline ja mitteajalooline kordamine. Nõnda on suur reede, ristilöömise ja surma päev, kui liha puu külge naelutati, jutustaja Eestist lahkumise päev (lk 21). Nelipühad, seitsmes pühapäev pärast lihavõtteid, mis mälestab vaimu väljavalamist jüngerite peale, on mõrvapäev (lk 172). Issanda Ihu püha, mis pühitseb Kristuse keha ning selle igavest kohalolekut ihu ja verena armulaual, leiab teda pargist, kus teda värskendab jahedus, mis on saabumas pärast suve kuumust ja palavikku, ning ta õnnistab seda ja ühes sellega põhjamaist kliimat kui vajalikku tasakaalu päikesele ja valgusele, mida ta nii meeletult taga ajab (lk 161–162). Mingil moel tuuakse ta alati tagasi tõiga juurde, et sajan disse, millest ta lahti ütleb, on juurdunud aeg, mida ta peab oma tõeliseks aegruumiks, oma sisimaks psüühiliseks ajaks, oma päriskoduks (lk 73).

Romaani lõpus on ta teel külakirikusse missale (lk 181–182). Seal kohtab ta sama preestrit, keda nägi Amsterdami kirikus (ja unes kerjusena) ja kes temalt küsis: “Aga kas te teate, kust te olete?” — fundamentaalse küsimuse identiteedi kohta (lk 97–98, 182). Tema vastus: Ida-Euroopast, on vaid teadlik riigi identifitseerimine, mis, nagu ta taipab, ei näita midagi tema fundamentaalse, ebateadliku suhte kohta elu või surmaga. Kummasse ta oma sügavaimas alglatte usub, elusse või surma? Filosoofia tegeleb surmaga (õpetab meile, kuidas surra, nagu me Sokrateselt teada saime) ja religioon eluga. Kumma poolel on tema, kas Franzi, selle pankrotti läinud eurooplasest metafüüsiku poolel, kes loeb oma üliõpilastele maailma mõttetusest (lk 67),¹² või preestri poolel? Ta peab valima: surm või laev.¹³

¹²Franz valis ta välja, sest ei suutnud leida ühtegi teist ohvrit, kellele oma iganenud subjektiivsusega muljet avaldada. Ainult 19. sajandile orienteeritud idaeurooplasele, keda ikka veel huvitab filosoofia kui selline ja kes suudab kuulata tema moraliseerimist ning ta vananenud ideid mässust ja ühiskonna lammutamisest (lk 40–41). Eurooplasest isand Franz on tegelikult nii intellektuaalselt, emotsionaalselt kui seksuaalselt pankrotistunud. Temas puudub erootiline jõud ja tung. Peamiselt sooviks ta seda, et tema peenist käes hoitaks, kui ta *spaghetti*’t sööb, aga ta ei julge seda paluda (lk 99).

¹³Amsterdami kirikus on ta just nagu tasakaalujoonel surma ja laeva vahel, sest kirikupõrand koosneb üleni hauaplaatidest ja lagi on nagu kummulipööratud laeva põhi (lk 97–98).

Nõnda tundub, et nii ajas kui ruumis paigast nihutatud jutustaja ei tea iialgi, kas ta seisab õiges sabas, ja ta muretseb alatasa, ega ta vales kohas ole (lk 31). Tema suhe ajaga on sama defineerimatu kui tema perekondlik põlvnemine ja ta suhe kõnega ning kirjutamisega. Ta ei ole kindel, kas ta üldse tahab rääkida või kirjutada või ülepea elada. Ent kui ta läheneb kaugeimale piirile, ei lase ta veest tõusval käel end siiski alla tõmmata. Ta jääb kaldale, käes kirjad, mis annavad tunnistust tema ebakindlusest, perverssustest ja vägivallast. Ta ei ole ajas kindlam kui oma usus või oma inimõigustes. Inimõiguste omamine on midagi, millega ta ei ole harjunud, ja ta kahtleb, kas tema õigus õigusi nõuda kuigi kaua vastu lööks, ja isegi selles, kas teisegi oma on igavene (lk 31). Aeg on seletamatu, nagu ka tema õnnehood. Äkitselt on ta põhjusetu õnnelik. Siis tahab ta, et ta surmatunnini oleks veel tuhat aastat (lk 80–81). Siis tunneb ta, et maailm ja ta ise on piiratud. Siis ei ole ajal rajajooni. Kannatada tähendab kogeda piire, olla õnnelik on olla piirideta, ekspansiivne, mahutav.

Psüühiline aeg oma paigast nihestatud kronoloogiaga on ise piiramatu piiriületamise, kehas ja keeles peituvate mälestuste polüfoonilise, üksteisesse voogava musikaalsuse äärmuslik kujund. Ajaliste kogemuste suhtelises muudab Aristoteelse tähelepanekud narratiivsest linearsusest ja tema alguste, keskosade ja lõppude järjestuse postmodernse subjekti kujutamise ülesande jaoks kõlbmatuks.

Rabeldes temporaalsuste polüfoonia, teadmata, millisele ajale alistuda, tutvub ta ajasiseste kvalitatiivsete erinevustega. Erinevad temporaalsused panevad teda teistmoodi tundma, teistmoodi nii enese, teise, ruumi kui Eesti suhtes. Aeg võib tunduda mees- või naissoolisena, emaliku või isalikuna. Aeg võib omandada ruumala ning kosuda ruumiks või olla rangelt lineaarne tee või rada.

4. AJALOOLINE AEG JA MONUMENTAALAEK

Oma essees, mis kannab pealkirja "Naiste aeg", defineerib Kristeva kahte erinevat ajamõistet: ajalooline aeg ja monumentaalaeg.¹⁴

¹⁴Julia Kristeva "Women's Time", *The Kristeva Reader*, ed. Toril Moi (New York: Columbia University Press, 1986). Käesoleva artikli

Ajalooline aeg on lineaarne, produktiivne, maskuliinne, tsivilisatsiooniline ja obsessiivne. Ajalooline aeg (enamasti selle hegellikul või posthegellikul kujul) on aeg kui tulevase avaldumine ja arenemine, mida valitsevad projekti, töö ja kasvu imperatiivid ning mida suunab *telos*, eesmärgile suunatud sihikindlus. See tähendab individuaalset püüdlust, pürgimust, tegutsemist, vastustust ja süüid.

Ajaloolise aja lineaarsus toimib, nagu toimivad laused keeles. Lausetel on algused ja lõpud. Nad lõpevad nagu aeg. Seega muudavad keeleline ja lineaarne temporaalsus avalikuks surma ja katkestuse, selle, mida teised temporaalsused üritavad varjata. Ning surm, mis on ülalmainitud töö- ja saavutusimperatiivide liitlane, kaldub ajaloolist aega obsessiivseks muutma.¹⁵ Ajast enesest saab absoluutne ja igavesti kohalolev isand, kelle heaks ori väsimatult töötab. Alati on olemas tähtajad, millest tuleb kinni pidada; alati on ootamas mõni töö või projekt; aega pole iialgi piisavalt. Mure aja õige kasutamise ja aja isandarolli üle toob kaasa ängistuse aja lõpu, meie surma ja apokalüpsise pärast.

Hetketi on aeg jutustaja jaoks äärmine hirm selle lõpu ees, aeg on tema ise lapsena, kes nutab teki all, sest ta näeb sõda unes¹⁶ ja ärkab üles kartuses, et vanaema võib olla ära surnud või maailma lõpp tõepoolest kätte jõudnud ja jätnud ta täiesti üksi, ilma maailmata (lk 116–117). Ta kannatab intensiivselt selle all, mida Marguerite Duras nimetab surma tõveks.

kogu see osa tugineb Kristeva ideedele ning kohandab neid olukorrale Eestis.

¹⁵Meie obsessiivsusest tuleneb, et oleme välja töötnud keerukaid mehhanisme aja kontrollimiseks. Andmetöötuse abil saame nüüd aega salvestada ja säilitada ning lasta sel vastavalt nõudmisele uuesti ilmuda. Ajast endast on saanud tarbimisväärtus ja see, kes kontrollib ajasalvestusi ning programmeerimise aluseid, võib sellega manipuleerida, seda korraldada ja müüa, nagu süda soovib.

¹⁶Sõda on see, mida ta vanaema peamiselt kardab (lk 92), nagu ka Siberisse saatmist (lk 91). Jutustaja kardab kõige rohkem kuhugi kinni jääda, kust enam välja ei saa (lk 112). Need hirmud on ilmselt omavahel seotud. Kui jutustaja kohtab ruumi, mis talle tundub kitsendav (nagu akvaarium-mausoleum, milles peetakse idaeuroopa tõlkijatele mõeldud seminari), või klaasi, mis talle meenutab vanaema suletud ja keelatud akent, tahab ta seda katki teha, purustada (lk 51).

Teistel hetkedel, sest et lõpud peavad saabuma, avastab ta, et on nendega nõus, kiirustab neid oma hävitamis- ja mõrvaihaga isegi tagant. Mitmesuguste lõppude, näiteks armastuse, narratiivide, keele ja ajaloo lõpu ootamise ärevus muutub talumatuks. Ta fantaseerib, et inimesed ise võivad muutuda üleliigseks, osaks üldisest prügist, mille võib minema kärutada mehhaniseerunud ja denaturaliseerunud maailmas, mis ei ole enam millegi elava, ei taimede, loomade ega inimeste elukohaks (lk 150). Prügi on mittemälu. Keele abiga leiuatasid inimesed mälu ja ajaloo, selleks et meelde jätta, kuid rämps on see, mida meelde ei jäeta. Kõige ühekordne kasutatavus, kõige rämpsuks muutumine (surmatungi ja jutustaja depressiivse seisundi ilmne sümbol) tundub nakatavat ajalugu ja mälu ennast, nõrgendades mälestust inimtegedest ja -sõnadest. Tundub, et kirjasõna ise, meie teisel pool surma elatava elu veer, on saavutanud oma kaugeima piirväärtuse. Ometi võtab jutustaja väljaspool oma skeptitsismi ja depressiivnihilistlike hetki arvesse seda, et tema kirjadest saab mäluks osa, mis tõestab, et ta on elanud ja rääkinud (lk 34).¹⁷ "Sõnad ei tähenda midagi." (Lk 92.) Ometi ei saa ta ilma nendeta hakkama. Ta sõltub nende võrgutusvõimest, et saada armastust (lk 93), ja kõigi väljavaadete kiuste loodab ta, et tema kirjutatud tekst elab üle saabuva üldise unustuse.

Piiririik on tekst, mida hävitustungid, kuritegevus- ja kurjus-tahe ning intensiivse depressiooni hetked vahemärgistavad sama tihedasti kui positiivsed elutungid.¹⁸ Hulljulgelt ja hoolimatult võtab jutustaja omaks kihu lõhkuda või vähemalt anda igale positiiv-

¹⁷Just seetõttu, et meie meeldejätmisvõime üha kahaneb, muutub pettus iga päevaga üha vajalikumaks. See peab võtma aiva julgema ja radikaalsema kuju, et sundida inimesi uskuda, et nad on olemas, et nad on olemas olnud ja on ka tulevikus ja et nende olemasolu on tähtis või vajalik. Ta armastab neid, kes petavad, valetavad ja tüssavad, petiseid nagu Angelo, kes on kohviekspert, kuigi ei taipu kohvist tuhkagi, ent tema otsustused määravad, millist küla Ladina-Ameerikas tabab õitseng, millist näljahäda (lk 157–158). Ka kirjanik ei tea samamoodi ette oma teoste häid või halbu tagajärgi.

¹⁸Modifitseerides Nietzsche teesi *Moraali genealoogiast* kuulutab jutustaja, et kõik need, kes ei saa toimida või olla ajaloo peavoolu osaks, kes ei ole isandad, mida idaeurooplased ei ole, saavad ennast kehtestada ainuüksi kuritegevuse kaudu. Kuritegevus vohab, sest orjade destruktiiivsetel tungidel ei ole enam muud väljundit: pole elevant

selt laetud impulsile paariliseks negatiivselt laetu. Ta soovib tahtlikult seda, mida Camus' Mersault sai tahtmatult, päikese ja surma orgiat (lk 20). Ta mõnab, et vägivald ja rüvetamine pakuvad talle teravaid võimsaid naudingupisteid ja võidurõõmu (lk 19).¹⁹ Ta tahab Franzi kanalisse või trammi alla lükata (lk 38, 48); omandit, eriti Franzi kööki, hävitada (lk 19), jätta Ooperisse väikest pommi, mis põhjustaks maksimaalset hävitustööd (lk 68).²⁰ Mida ta ka jumaldaks, ühtlasi tahab ta hävitada ja haiget teha ning ta tahab, et talle endale haiget tehtaks, rüvetataks, vägistataks ja käperdataks (lk 26). Tema destruktiivsed impulsid valdavad teda vääramatu jõuga. Nende intensiivsus tuleneb toetusest, mida neile annab surma absoluutne ja sadistlik võim.²¹ Ta viibib tekstis kohtuprotsessil, et anda tunnistust, mitte oma tsivilisatsioonilisest ise'st, mis on olemas, vaid sügavamatest sadomasohhistlikest impulsidest, millest ta fantaseerib ja mida tunneb.

“Magusust” (lk 37) on kõigi tungide väljendumises, vaatamata sellele, kas nad on positiivsed või negatiivsed, ning sadistlike tungide pakutav absoluutse võimu tunne teise üle valmistab rõõmu.

ega pärismaalasi, keda küttida, välismaiseid templeid ega külasid, mida rüüstata või põletada (lk 37). Imperialismiajastu lõpp sunnib kõiki (välja arvatud need vähesed, kes teiste üle valitsevad) üksteist või iseennast hävitama.

¹⁹Kontrastina ei suuda ega taha Franz surmatungist rääkida; see on tema piirijoon. Jutustaja ületab selle, pakkudes välja, et Franz peaks nautima mõtet, et kunagi pommitatakse see kõik sodiks lennukitega, mille on ehitanud kompanii, mille aktsiaid on temalgi. Kuna Franz salgab sadistlik-agressiivset tungi, on irooniliselt asjakohane, et ajaleht teatab tema mõrvast kui enesetapust. Juhtumisi oli enesetapp, vähemalt ajakirjanike seas, sel nädalal eelistatud ja huvitavaim enesehävitusvorm, sest üks kõrge poliitik oli just enesetapu sooritanud (lk 159).

²⁰Pommid on igal juhul osa tema pärandusest. Vanaema talu sai Teises maailmasõjas pommiga pihta ja kõik ta sugulased said surma ning vanaema ise läks peast segi, mille vastu aitas, nagu üks arst vanaemale ütles, vastu jahedat tuult käia. See aitas küll, nagu jutustaja teab, ta on ise ka seda proovinud (lk 92). See abinõu on homöopaatiline: enamgi, põhjamaalasena vajab ta rohkem jahedust.

²¹Ühes unenäos näeb ta iseennast poisina, kes irvitab kirstus ega tunne austust millegi, isegi mitte surma vastu, kelle jaoks miski pole tõsine ja kelle perversset ebatõsidust ning surmamõnitamist ei saa kauem kinni katta, valitseda ega kontrollida ja kes lõpuks laseb kirstust jalga. (Lk 32.)

Domineeritav ja abitu teine kinnitab ise'le, et see on olemas, ja veel enam — on olemas väe ja võimu allikana. Jutustaja teab, et ta *naudiks* vaatepilti Franzi käest, mis abitult vehiks, kui ta peaks ta kanalisse tõukama (lk 38). Franzi abitud käed oleksid ka ümber pöördumine ning kompenseeriv kättemaks teisele kätepaarile, mis kunagi pani *teda* end abituna tundma.

Jutustaja tahab Franzi purustada abjektse armastuse pärast, mida see tema vastu tunneb, tema seksuaalse nõudlevuse pärast, tema märterliku ja masohhistliku usalduse, tema kire pärast kõlbustemate ja eetika vastu, kuid ta teab, et see sadistlik anti-paatia (lk 48–49) võrsub äratundmisest, et Franzi nõudlevus on tema enese oma. See identifitseeriv samasus teisega, see omandamatu negatiivne *idem* täidab ta vastikusega. Ning vastikus on märk reaalse valda sisenemisest ja alateadlike impulsside valitsemisest.²² Ta tahab teises “mõrvata” seda, mida ta endas ei suuda olematuks teha.

Mida ta aga endast välja juurida ega endas täita ei suuda, on tema fundamentaalne olemise puudumine. Ajalooline aeg on tähistaja aeg, mis tegeleb tähendusega (ja mittetähendusega). See ei suuda täita fundamentaalset, alateadlikku olemise puudumist. Ainult armastus annab olemist. Ja armastus võib pakkuda olemistunnet isegi mitteolemisest. Angeloga saab jutustaja olla eimilleski, nullpunktis, kus valitseb vaikus ja pole isegi hingamise häält. Ta armastab Angelot, sest Angelo mõonab tema nullolekut. Jutustaja tahab kogeda eimiskit, sest ta on surmani haige ja väsinud inimestest, kes tahavad midagi (lk 58).

Armastaja ja armastatu tahavad seda, mis kummalgi puudub. See soov tuleb ilmsiks kõne allhoovusena. Just kõnes ütlemata jäänu mõõde, iha igavesti kaudne kohalolu kummitab kõnet. Obsessiivse peletab minema teise nõue armastusele ja tema vajaduse väljanäitamine. Jutustaja hangib ühele armukesele koera lihtsalt selleks, et too pidevalt ei ütleks: ma armastan sind, ma vajan sind. Ta ei taha, et teda vajatakse, ega ka teise vajadusi rahuldada (lk 141). Hüsteerik, kes kõige intensiivsemalt tunneb

²²Vastikuse ja reaalse kihi seose üksikasjalisemat arutelu vt minu artiklis “The Démontage of the Drive,” *Reading Seminar XI: Lacan's Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, eds. Richard Feldstein, Bruce Fink & Maire Jaanus (New York: SUNY Press, 1995), lk 121–124 *et passim*.

omaenda vajadust, püüab panna teist end ebatäiuslikuna tundma, et teda vajataks, et teises tema jaoks koht oleks. Hüsteerik kardab alati, et teda ei taheta. Meie hüsteerilis-obsessiivne tuum ei taha, et me jõuaksime äratundmisele, et teisel, keda me taga ajame, on samavõrra vähe olemist, kui sellel, kelle me ära põlgame, ja et tema loodab meilt samavõrra armastust saada, kui meie seda temalt saada loodame. Me kõik ihkame saada rohkem olemist.

Tungi rahuldamine ei peitu lineaarajas. Tungi aeg on kohtumishetke sarnaselt struktureeritud aeg, mis toimib nagu sisselõige tähistaja või tähistava kõne aja kestvusse. Tungi rahuldamise struktuur sarnaneb mõne aistingulise meele — pilgu, heli, puudutuse, maitse — äkilise ärkamisega, milles me tunnetame vastust küsimusele, kas meie jaoks on teises ruumi. Tung vaikib, kuid vastab küsimusele. Seega pole mitte tähistaja aeg see, mis annab vastuse meie armutule olemisihale (või hävingust erineva mitte-olemise ihale). Tähistaja aeg täidab meie iha tähenduse järele, kuid mitte olemise järele. Tähistaja aeg võiks tegelikult kulgeda edasi ilma inimesteta, just nagu Franzi telefoni automaadvastaja pärast tema surmaga ta sõnumit edasi mängib ja teateid vastu võtab (lk 34, 152–153).²³

Ajalooline, lineaarne aeg tahab kogu aeg MIDAGI, midagi toekat ja tõhusat, mingit konkreetset saavutust või tähendust ja see soodustab obsessiivset kultuuri, mis on hõivatud saavutamise ja läbikukkumise polaarsustest, teaduslikust teadmisest ja teadmatusesest. Kuid me pole iialgi läbinisti muud ega kõike välistavalt ajaloolised olendid. Intensiivsed tungid, nii normaalsuse piiresse jäävad, nagu näiteks armastus, või neuroosi, perverssuse ja psühhooosi ebanormaalsed seisundid tõstavad meid ajaloolisest ajast välja. Et ajaloolis-lineaarne kultuur toetab teadlikkust piiratuses, avab ta meid (eriti renessansist ja religiooni hinguseleminekest saadik) kinnismõttele ajaäangi ja surmaäangi käes kannatamisele ning surma või selle tuletiste, näiteks hävitamistungi kiusatustele. Hävitamise kaudu võime identifitseeruda kõige suurema võimuga, surma, selle absoluutse agressoriga (ja seega temast pääseda).

Monumentaalaeg on, vastupidi, katkematu või taastuleva, murranguteta, üleajaloolise või müütilise aja tunnetus. See on

²³Vt Colette Soleri arutelu võõrandumise ja eraldumise erinevusest, "The Subject and the Other (II)", *Reading Seminar XI*, lk 50–53 *et passim*.

kas igaviku mingi kuju või -tüüp või kordamise üks kuju. Kristeva jaoks on monumentaalaeg ühtlasi naissoolisem, emalikum, ökoloogilisem, ruumilisem ja hüsteerilisem. Eelkõige on monumentaalaeg alati kohalolev. Kohalolu on üks selle absoluutseid tunnuseid. See on praegu, mitte möödunu, mitte tulevik. See ei ole aegunud ega vanamoeline, ei muutu eilseks päevaks ega kadunud ajaks. Seega sõna "temporaalsus" sellega vaevalt sobibki. Monumentaalaja massiivne kohalolek annab sellele ruumi või koha kvaliteedi. Tegemist on omamoodi ruumilise ajaga, sest see pöörduv samasse kohta tagasi. See on aeg, mida ei saa lahutada ruumist, aegruum, kõikehõlmav ja lõpmatu nagu kujutluste ruum.

Ruum, nagu Kristeva töös tõdetakse, on fundamentaalne ja algallikatega seotud. Ruumikoordinaadid õpitakse ära enne ajalisi ning need kutsuvad esile lapse naeru ja seejärel tema sümbolsete manifestatsioonide rea, mis viivad lõpuks välja märgi ja süntaksini. Ruum on seega seotud ka emalikuga, naise ja maaga. Me teame, et koht võib olla kiiduväärt asendaja vanadele puudujääkidele emalikus ruumis. Psühhoosi korral tuleb kõigepealt parandada ruum, enne kui saab võimalikuks ülekanne ja kommuniatsioon.

Teame ka, et hüsteerik, kuna ta kannatab meenutuste all, on seotud taasilmumise ja tsüklilise ajaga. Ta suhestub omaenese kohaga, eelkõige oma kehaga, ja minevikuga kordavalt. Tema orientatsioon kehas ja kehalises ruumis toob ta samas lähemale naiselikkusele ja emalikule kogemusele. Et ta kordab ja jääb samasse ruumi, on ta liidus monumentaalaja püsivuse ja korduva laadiga. Monumentaalaeg on semiootiline aeg, mis trotsib keelt.

Ajalugu, keele ja nartsissismi poolt toodetud artefakt, loob mälestusi lahingutest, kangelastest ja ohvritest, kättemaksust (orjades) või kahetsusest (isandates). See ei tegele jumala, vaimude või loodusega, vaid pelgalt erinevate aegade ja kohtade, eri keeli rääkivate inimeste teisusega. Monumentaalaeg aga tegeleb tööpoolest jumalate ja kosmosega. See pöörab tähelepanu jumalikule ja surematule, igikestvatele ajale, lõpmatule ja igavesele. Tungide aeg, mille poole ta pöörduv, ei ole hävitamise ja surma, vaid säilitamise ja elu aeg. Ka hoolib monumentaalaeg loodusliku ja elementide elu vormidest nende tsüklilises ja taaskordavas ajas ning metamorfoosist, universumi kõigi kujude vahelisest vabast voolavusest. Monumentaalajas on üldised rajajooned kõigi asjade vahel lõdvenenud või lakkavad eksisteerimast. Jutustaja kujutleb

hõlpsasti, kuidas ta teistesse elemendivormidesse libiseb või oma keha muusse valda, vette, maasse või taevasse ümber paigutab. Eespool mainitud surm metsas, millest ta jutustab, on üks metamorfoosi tüüpe, üleminekukogemus paganlikus ja ülevas loodusmaailmas. Surmahirmu ei ole. Loomad kannavad kondid laiali ja hing muutub linnuks. Keha on looduslik ja kuulub tsüklilisse aega. Hing kuulub igavesse aega. Mõlemad on osa monumentaalajast.

Kehad on vanemad kui keel. Nende materjal ühendab meid ökoloogia ja elementidega. Võib-olla kannab just mõni iidne lähedus vastutust meie fantaasiate eest metamorfoosidest, meie tagasipöördumisest ainesse, meie objektokule suunatud tungist? Jutustaja tahab mitteinimlikku, vabanemist oma pelgalt antropomorfses kujust. Inimsus ise on piir, rajajoon, ebatõde, meie lahutatus sellest, mis on iidsem ja püsivam kui meie. Ta tahab olla dehumaniseeritud ning võtta omaks loodusobjekti neutraalsus, saada rannarohuks, mis kasvab ainuüksi enesele (lk 25, 147). Seemnete riik võidutseb inimeste üle ja ta sooviks seda jagada, olla koos võitjatega, öelda lahti oma õnnetust rassist ja seda reeta (lk 25). Ometi soovib ta ka oma joovastavaid, inimlikke meelelisi kogemusi, proustilikke mälestusi lõhnast, maitsest ja puudutustest, mis võimaldavad tal võrrelda Angelo seemne maitset rannal kasvava mererohu mahlaga.

Monumentaalaja ja selle märkide kohalolu vahemärgistab teksti kindlamalt ja suurema rõõmuga kui ajaloolise aja kohalolu. Jutustaja kõige joovastavamad hetked on seotud tema päritoluga, sellega, mis on tema jaoks "seal", külma põhjamaa geograafiaga, kus puudub päike ja tehnika ja mil on selgesti eristatav kultuurilis-religioosne mälu ning ainulaadne keeleline sete, kus looduse lõhnad on tugevad ja õhk kosutav ning kus elu, võib-olla seetõttu, et see avaldab vastupanu, et seda tuleb eimillestki ning viletsast mullast välja rebida, on tõeline ja mitte virtuaalne, hüperreaalne või kunstlik, nagu see praegu Läänes üha rohkem tundub olevat.

"Seal" on tal olnud ta kõige positiivsemad tungikogemused, olemise ja armastuse hetked. "Seal" on tema taandamatu erinevus, tema alateadlik *idem*, eriomasus, millest ta teab, et see on tema oma, sest selle brutaalne alavääristamine võimudiskursuse poolt või idee selle täielikust mahasalgamisest tekitavad kontrollimatut raevu. Nii kogeb jutustaja vägivallana oma tuuma suhtes, selle vägistamisena, kui eurooplane Franz lausub halvustavalt: muidu-

gi ei taha sa "sinna" tagasi minna (ükski normaalne inimene ei lükkaks tagasi Pariisi, mida ma sulle pakun, selleks et hoopis "sinna" tagasi minna), korra "sinna" neli korda (lk 172–173), ilma et suvatseks isegi nime anda sellele näiliselt mainimatule kohale või seetõttu tegelikult mittekohale. Selle nartsissistliku haavamise sügavust saab mõõta jutustaja vastutegutsemisega, Franzi kujuteldava või tegeliku mõrvamisega äkilises väljatulekus passiivsusest. Ta vastuinvesteerib vägivalda, mida on talunud, muutes end omakorda selle vägivalda agendiks, et võidelda sellega, mida ta koges laastava rünnakuna enda kui eestlase afektiivsele elule. Ta on idaeurooplane, ent ühtlasi eurooplane, ta on luge nud Derridad ja Foucault'd, ta ei hoia raha sokisääres, ta ei ole ori (lk 41–42). Euroopa on alati olnud suurem, riigi suhtes ülem inimkooslus, milles eestlane taaskoges oma peamisi rahvuslikke jooni toonitatud kujul, ning siiski näib, et Euroopa on tõrges teda uuesti endasse võtma, teda ära tundma ning teda ta kannatuste ja truuduse pärast austama sel lihtsal põhjusel, et ajalooliste tingimuste tõttu, mille üle tal puudub kontroll, on ta vaesem ning ta positsioon pole nii võimas.²⁴

Kristeva väidab, et alateadlikul tasandil kaldub terrorism oma akte õigustama viitega arhailisele heale emale. Terroriakt sooritatakse tema heaks, nii et saaks taastada tema puhtuse ja külluse valitsusaega selle asemel, millest on saanud kuri maailm. Kui see on nõnda, siis ei ole eestlaste vägivaldatus seotud mitte ainult kainusega, mis tuleneb väiksuse, hapruse ja piiride ratsionaalsest teadvustamisest, ega passiivsusega, mida sisendab koloniaalrõhumine, vaid ka asjaoluga, et eesti kultuuris kipub arhailise hea ema kuju sageli asendama vanaema, või antud juhul kasuvanaema, kes on arhailine, mõneti karm, kuid tugev ja stoiiline, selline, kes ühes oma õmblusmasinaga (töökuse ja toimetuleku sümbol) suudab üle elada Siberi ning on kitsi kõigega, mida annab, eriti armastuse ja sõnadega. Ta on nagu see geograafiline kohtki, nii karm ja omapärane, et seda ei saa unustada, sest selles elama jäämiseks tuleb seda tunda; sellega peab olema lähedane nagu omaenda ihuga.

²⁴Ta väldib kohtumisi teiste vaeste ja haledate idaeurooplastega (lk 42–43). Ükskõik, mis nad selga paneksid, nende riided reedavad neid ikka, nagu tema omad tedagi (lk 55). Et talle kaasa ei tuntaks nagu idaeurooplastele ikka ja et teda ei kõnetataks nagu surnu sugulast, ütleb ta, et on rootslane (lk 85).

Ta on maa-ema, kes kaua aega tagasi õpetas meid nõudma vähe, ning eelkõige nii vähe rõõmu, et meie võimetus nõuda õigust, eriti õnnenõudlusele, hoiab meid petlikust mõttest, et meie õnn võiks kunagi saabuda teise mahatapmisest.²⁵ Meie hämarate hingede õnnistus on see, et me jätame teised rahule. "Ei püsse, ei Palestiinat," ütlesid meie juhid iseseisvusliikumise ajal²⁶ ning meie suutlikkus sellest kinni pidada, elades ise kõrvuti nende järeltulijatega, kes viisid väevõimuga läbi meie genotsiidi, võimaldab meil pakkuda maailmale haruldast ning ebaharilikku näidet vägivallatusest. Meil on olnud vähe võimalusi nõuda palju tegelikkuses ja ajaloolis-lineaarses ajas, sest need pole suutnud meile palju anda, ning seetõttu oleme alati säilitanud tutvuse monumentaalajaga.

5. UUS AJAEETIKA

Iga tsivilisatsioon on end ajaga sidunud isemoodi ning võib-olla üks sügavamaid erinevusi Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni ning teiste suurte tsivilisatsioonide, näiteks India oma vahel on suhe ajaga. Me oleme kõige esimene tsivilisatsioon, "esimene ephohh inimkonna ajaloo, milles inimesed üritavad elada religioonita."²⁷ Lääne ateismitraditsiooni tugevus on ainulaadne. Läänes haridust saades on sellega kohtumist peaaegu võimatu vältida, arvestades mittereligioossete ja isegi väljakutsuvalt religioonivastaste mõtlejate ülekaalu Lääne traditsiooni suurimate kaasaegsete humanistide ja teadlaste seas.

Jutustaja on ülimalt teadlik oma elu vaimsest tühjusest ning asjaolust, et tema tsivilisatsioonis on monumentaalaeg tagandatud teisejärgulisele ning alamale positsioonile. Tema viited kirikute tühjusele, kirikukellade vaevalt kuuldavale kõlale (lk 117), juhuslikud piiblikatked ning hakitud killud kristlikust ajakalendrist läbivad tema tööd eeleegilise refräänina, sest tal oli kunagi "usu-seiklus". Tema kirjutamine ning vajadus oma Angelo järele on

²⁵Teise vihkamise lähemat arutelu vt minu artiklis "The Other in the Imaginary", Richard Feldstein, Bruce Fink & Maire Jaanus eds., *Reading Seminars I and II: Lacan's Return to Freud* (New York: SUNY Press, 1996), lk 323–355.

²⁶Marju Lauristini sõnad Eestile pühendatud telesaates sarjast *60 Minutes*.

²⁷Kristeva, "Women's Time", lk 208.

selle aja taasmälestamine ja sellega asendab ta midagi, mis ta elus puudub. Angelo on ihaldatud Beatrice, ehkki sarnaneb rohkem Dulcinea või Helenaga, kellelt Faust palub, nagu kõik armastajad armastatutelt paluvad, seda, mida see ei saa anda: "Mind suudle surematuks, Helena!"²⁸ Meie materiaalseks muutunud ühiskondades asendab kehaline ja armuelu vaimset elu. "Liha on ümberringi valmis, Angelo, aga vaimu pole kuskil" (lk 178). Religiooni ja jutustaja armastuse vahel Angelo vastu, religiooni ja seksuaalsuse vahel on mingi ühendav seos, aga ta ei tea, mis see on.

Sugudeks jagunemine hoiab ülal fantaasiat kellegagi ühte sulamisest. Ent Lacani järgi on seksuaalfantaasia all sügavam tuumfantaasia millegagi ühtesulamisest. Enne sündi, enne äralõikamist tegelikust, olime ühenduses millegagi või surematu Asjaga. Individuaalsuse saavutamine ja sünd ostetakse seega surematuse hinnaga. Surematuse asemel on meil seks ja surm. Meil on seksuaalne jagunemine sugudeks ja sellega koos seksirõõmud, kuid me peame sigima ja surema.

Freud paigutas religioosse vajaduse reaalsuse valda (kujutluste kihti), kuhu kuulub ka armastus. Religioon on laiend vajadusele isa või ema järele, teiste inimeste järele. Kuid Lacan paigutab vajaduse reaalse kihti. Sünd äralõikamisena Asjast avab puuduse millestki, olemisest, mis on fundamentaalsem kui puudus teisest inimolendist. See on meie enda Asjast lahutatud olemise sügava ebapiisavuse tunnetus. Ning mingi maine armastus ei saa täita meie vajadust Asja järele, mis saadab meid kogu elu.²⁹

Jumal, nagu ütles Lacan, on ainult veel üks selle sügavama olemispuuduse sümptom. Seega on Jumal kohal reaalse kihis. Ta on osa vajadusest reaalse järele. Jumal on reaalne, mitte tege-likkus. Monumentaalaja ning religioosse mõõtme allasurumine meie tsivilisatsioonis on reaalse valdkonna ühe osa allasurumine. See põhjustab kujutluste ja sümboolse kihi tasakaalu kadu. See on tasakaalutus, mis viib vägivalda ja psühhoosi tekkimiseni ning tehnika ja kunsti üleküllasuseni.

²⁸Christopher Marlowe, *Doktor Faustuse traagiline lugu*, V vaatus, 1. stseen.

²⁹Lacani müüdi kohta lamellast või surematust elust vt minu "Démontage of the Drive", lk 130–134.

Puudus algsemast olemisest, Asjast, ei anna endast märku mitte ainult suhtes religiooniga või armastussuhte mitmesugustes kujudes (nagu seda on vaimsed nõudmised, mida esitatakse armastajale, et saada surematust, või seksuaalsed nõudmised, mida esitatakse kehale, või vastikus keha piiride suhtes jne) ega suhtes vaikusega (jutustaja pidevad viited Jane Campioni filmile *The Piano*, eriti stseenile, milles kangelanna ja klaver viibivad vee all vaikuses, nagu ta ennastki ette kujutab (lk 54–55, 164, 50)), vaid ka suhtes ökoloogiaga, loodusega, maastiku ja mullaga, suhtes, mis eesti kirjanduses on olnud pidev ja sügav. Nagu annab tunnistust meie loodusluule ja kirjandus, on just looduses “lõbu tõrjunud meeleheidet”³⁰. Just looduse eraldatusse ja vaikusesse on lohutamatud läinud lohutust otsima ja seal on vabaduseta inimesed näinud vilksamisi vabadust, ilu ja rahu (nagu Kitzbergi *Libahundis*), ükskõik siis kui põgusalt. Vaikus distantseerib jutustajat sõnadest ning annab talle tagasi tema läheduse asjadega. Lõpetatustunde hetked selles tekstis on ühtlasi hetked, mil jutustaja keha ja meeled moodustavad ühispinna looduse eluga. Need on praeguse hetked monumentaalajas.

Ajalooline aeg oli traditsioonilise natsionalismi ajastu iseloomulik ning domineeriv aeg. See natsionalism oli valgustuselt ning romantismilt pärinud iha igasuguse võrdsuse järele, võrdsuse õiguste, seisundite, võrdse võimu ja tunnustuse järele. See püüdis individuaalset kohta lineaarses ajaloos ning identifitseerumist selle loogika ja väärtustega. Iseseisvumishetk ammutas oma alguses selle varasema natsionalismi kogemustest, sümbolitest ja mäletustest ja ainult selleks, et teada saada, et seesugune natsionalism on mõneti iganenud. Ta leidis eest uue Euroopa, milles rahvuslike ajalugude esikohale seadmisele on esitanud väljakutse Euroopa Liit ning mida ründavad endised kolooniad ja mis peab vastust andma oma imperialistliku mineviku eest. “Impeerium kirjutab vastulöögi” ja Euroopa peab vastama.³¹ Riikide ajaloost on saanud tsivilisatsioonide ajalugu. Igal riigil ja tsivilisatsioonil tuleb omandada oskused, et suhestuda teiste suuremate tsivilisatsiooniliste ja kultuuriliste üksustega, mis on euroopali-

³⁰Marlowe, *Doktor Faustus*, II vaatus, 2. stseen.

³¹Viide on Bill Ashcrofti, Gareth Griffithsi ja Helen Tiffini teosele *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures* (London: Routledge, 1989).

kust sageli väga kaugel. Tõustes vägistatult ja räsituna äkitselt esile oma klaustrofoobsest isolatsioonist kommunistlikus totalitarismis, avastab Ida-Euroopa, et peab suure kiiruga kohanema muutustega, mis ülejäänud Euroopas toimusid järk-järgult viiekümneaastase ajavahemiku jooksul. See seab idaeurooplaste ette uusi küsimusi. Kuidas saab geograafiat, keelt ja ajaloolist mälu, mida me nimetame Eesti riigiks, kohandada ja siiski säilitada? Kui palju teiste teisust saab Eesti endasse imeda, enne kui tema enda rahvuslik-kultuuriline eripära pihuks ja põrmuks puruneb? Kui teine võib ta olla, ilma et lakkaks olemast?³²

Jutustaja ei ole enam kindel maade olemasolus, sest ta ütleb, et maad on küll veel olemas kaartidel, aga nende elanikud valguvad üle veerte ja hüppavad üle piiride nagu kirbud (lk 13). Ka ei tunne ta vaimustust ajaloo vastu. Ajalooline aeg on olnud imperialistide aeg, allutajate aeg ja seetõttu mitte tema aeg (lk 12). Ajalugu on alati negatiivne kogemus koloniseeritutele, neile, kes on allutatud imperialistliku korra ülevõimule. Ajalooreipus on peamiselt

³² Artiklis "Literature in a Global Society" (PMLA, 1990: lk 395–401) väitis Betty Jean Craige, et kui globaalne kultuur vähegi meenutab tervet ökosüsteemi, sõltub selle heaolu selle koostisosade mitmekesisusest ning tervest vastasmõjust. Kultuuriline mitmekesisus on sama loomulik kui bioloogiline ning terviku funktsioneerimise seisukohast tuleb seda samuti väärtuslikuna tunnustada. Ja kuna terviku osad vastastikku toimivad, nõuab selle tervis kõigi komponentide heaolu. Tema mõttekäik jätkub väitega, et segunemine ei too kaasa globaalset samasust. See nagu ökosüsteemgi peaks viima uute variantideni. Ülemaailmset kultuurilist homogeensust karta on seetõttu ohtlik, nagu seda on lootus saada tagasi kujuteldavat kadunud kultuuripuhust, sest katse säilitada pidevalt muutuvas maailmas mingit konkreetset kultuuri või geneetilist üksust viib paratamatult välja konfliktini. Eesmärgiks on peamiselt rahumeelselt seguneda.

Üks asi, mida selles mõttearenduses välditakse, on segunemise ja vastasmõju ulatuse teema. Kui palju teisust võib taluda, enne kui see, mis oli varem, täielikult kaob? Teiseks jätab see arutelu kahe silma vahele erinevused looduslike ja kultuurisüsteemide vahel, näiteks keele ja sümboolsuse eripära, mille abil kultuurisüsteem võib oma muutuste kiirust ja ulatust kontrollida ning sellega manipuleerida. Lõpuks eirab see mõttekäik ka inimeste psüühilist struktuuri. Kui inimesed kalduvad muutusi nii väga kartma, tähendab see midagi. Kas meie kui liik ei ole alati rüütatud mittemuutumisse vähemalt samavõrra kui muutumisse?

isandate jaoks, nende jaoks, kes kontrollivad ja domineerivad. Ajalool on tegelikult Medusa nägu, mis paneb judisema sellega, kuidas ta paljastab inimeste leplikkust tapmise suhtes ning nende varmat võimet lülituda tapatalgutelt ükskõikselt lõbudele (lk 108–109). Franz on jutustaja peale Ida-Euroopa hiljutiste ajalooliste murrangute põnevuse pärast kade, kuid peategelane on skeptiline ning ütleb talle oma maailmast tulpinud moel, et ilma ajaloota saab suurepäraselt hakkama ja nii on koguni märksa mugavam (lk 140).

Kui *Piiririik* on representatiivne tekst uue põlvkonna jaoks, kes ei leia enam inspiratsiooni eelkõige ajaloolisest või rahvuslikust ajast, mis seda uut põlvkonda siis inspireerib? Mis on tema iha?

See, mida see uus põhjamine, balti-estegi subjekt tahab, on uus ajaetika. Ta tahab täiesti uut tüüpi temporaalsust, mis poleks nii eksklusiivne ega jagatud. See inklusiivsem ajaetika tunnustab rahvusliku ja ajaloolise aja kõrval ka vajadust monumentaaltemporaalsuste järele. See võtab omaks, et need mitteajaloolised, mitteproduktiivsed ja mittemateriaalsed temporaalsused võivad meile rääkida palju rohkem selle kohta, kuidas inimesed mingis antud kultuuris elavad ja surevad, kui mõõdetava produktsiooni aeg. See uus, laiendatud ajaetika võimaldab eneses lünkasid, vaimude, hallutsinatsioonide ning seletamatult kummaliste moonutatud tajude ilmumist. See näeb meid alati seismas surelikkuse ja surematuse vahelisel piiril ning kaitseb vajadust ajatuse ja surematuse ruumide järele, metamorfoosi, usu ja kummardamise teiste aegruumide järele. See mõnab vajadust pääseda ajaloolisest ajast, kuigi see vajaminek ei tarvitse võrsuda millestki õilistatustast kui meie endi äärmuslik, primaarne nartsissism, meie iha põlistada ennast, omaenda olemist (mitte meie laste või inimsoo oma, nagu me eelistame altruistlikult väita). Vajadus surematuse järele on vajadus olemise järele. Seda saab anda ainult radikaalsest teisusest lähtuv armastus, teisusest (jumalast või fantaasiast), mis on vaba kõigest, mis meid aheldab, vaba nartsissismist ning seega võimeline armastama meid, seda pelka olemiskildu, seda reaalse küljest murtud tükikest.

Uus põlvkond elab kahe suhtumise vahelisel veerel — ühelt poolt uuendatud osalus Euroopa ja maailma ajaloos ning sellesse sisenemine, teisalt ambivalentus selle ajaloo poolt peale sunnivate subjektiivsete piirangute suhtes ning isegi radikaalne keeldumine neist. Tema huvi läänelike väärtushinnangute, elukorralduse ning meeste ja naiste rollimääratluste vastu kärbib rahulolematust

ja selle korralduse kriitika. See põlvkond on rohkem huvitatud psüühilisest kui ajaloolisest. Ta tahab ühendada eestlust selle int-rasubjektiivsete ja kehaliste kogemustega, nende keha, seksi ja surma taandamatute huvide ja läbielatud kogemustega, mis moodustavad identiteedi. Teatud mõttes toodab ta nende läbielatud kogemuste — naudingute, perverssuste, hirmude — fenomenoloogiat, mida minevikus vaid kaudselt ja osaliselt salvestati. Ta on huvitatud fenomenoloogilisest, mitte loogilisest.

Ühelt poolt on see uus põlvkond transnatsionaalsem, globaalsem, postantropomorfsem ja teisalt enam huvitatud omaenese taandamatust erisusest. Ta tahab, et tunnustataks tema eripärast identiteeti, kuigi teab, et see identiteet on ebastabiilne, seadustest üle astuv, lõhkenud, pluralistlik ja ebapüsiv. Ta püüab mõista omaenese konkreetset traumat, millesse kuulub ka põhjamaisuse üldisem trauma, see trauma, et ollakse päikesest ära lõigatud, et peab nii kõvasti tööd tegema ja taluma nii palju koloniseerijaid jne. Peale rohkem muudetud, vähem lahtriteks jagatud ning ausa ülevaate seksuaalsusest tahab see uus eesti subjekt, et tema erootikat tunnustataks hajusa, subtiilse ning hõrendatuna, ent ühtlasi võõrandamatuna ja võimelisena hõlmama armastust nii aatomi, ussikesse kui tähtede vastu.

Uue subjektiivsuse algatamine saab rajaneda üksnes vanema subjektiivsuse interioriseerimisel, mitte selle hävitamisel. Interioriseerimine tähendab eraldumist omavahel heitlevatest aniteesidest ning polaarsustest, mis olid olulised vanemale põlvkonnale. See tähendab selliste polaarsuste nagu isand/teener, timukas/ohver, sadist/masohhist, ahistaja/ahistatu jne lahtidramatiseerimist, tähtsusetuks muutmist ja lagundamist sellisel määral, et neid ei tarvitseks enam käitumises kasutusele võtta ega teistele projitseerida. Vanema subjektiivsuse hävitamist väldib interioriseerimine sisemise säilitamise kaudu. Internaliseeritult ei lähe need draamad ja polariseeringud, mida me kunagi elasime, kaotisi. Neid aktsepteeritakse toesenäna igauhe jaoks meie seast, kuid neid ei jaotata enam meie ja teise vahel, s.t sina oled timukas, mina ohver jne.

Piiririk on selle lahtidramatiseerimise tunnistus. See on vajadus teistsuguse subjektiivsuse järele, kus uus suhe ajapiiridega ning laiemalt kõigi psüühiliste piiridega on ülitähtis. *Piiririk* kutsub ümber hindama kõiki piirjooni. Ta otsib uut ja laiendatud

ihaldamisruumi, nii kehalist kui psüühilist, mis hõlmaks monumentaalaega ning reaalsusel põhinevat vaimsust.

6. POSTMODERNNE MAAGILINE REALISM: PÕHJALA-BALTI-EESTI STIILIS

Postmodernses kunstis ning maagilises realismis tuuakse esiplaanile alateadvuse struktuurid, omadused ja seadused. See ilmneb aja-, ruumi- ja identiteediplaanide radikaalses nihutamises neis teostes ja asjaolus, et need nihked toovad kaasa kujutuse sellesama drastilise ebastabiilsuse tundest, mida me kogeme unenäos. Ka tuleb tegemist ootamatute metamorfooside ja transformatsioonidega nagu oneirilises reaalsuseski; äkiliste seletamatute mahakustutuste või katkestustega kujutamises; suvaliste vastandamisega; tegevuste ja sündmuste põhjuslikkuse või põhjusliku selgituse puudumisega; loogiliste seaduste ja jadade puudumisega: eristused ja kategooriad, mis loogika seaduste kohaselt on lepitamatud vastandid, sulavad ühte ning segunevad.

Postmodernistlikes teostes loobutakse modernismile omases pingutusest luua tähendusi ning ülemäärases tähistamisest, just nagu kaitstaks kartust, et tähistamine osutub suutmatuks. Ka loobutakse modernismi tõsidusest, mis kaasnes selle ihaga tähenduse järele, seda mängu, trivialiseerimise, ähmaste viidete, seksuaalsete innuendode, paroodia ja muude selliste võtete huvides, mis ise loomustavad unenäo struktuuri ning palju rohkem ihu kui vaimu erootilisi strateegiaid. Parimal juhul on olemas vaid ambivalentne pooltõsidus, mis pidevalt ennast värskendab kõike kahtlaseks, küsitavaks või absurdseks ebakindlaks sulatades.

Postmodernsetes teostes kohtab sageli vastupanu keelele kui sellisele, mis avaldub nii uues minimalismis või miniatuurikis muutmises kui ka kondenseerimise uues valdamises. Seda vastupanu leidub eriti võrgutamistes, mis toimivad neis vaikuse, muusika, žesti, tummuse ja surma tekstides. Realistide ja modernistide suurt usku keelesse, mis Proustil ja Joyce'il viis välja seesuguse keelilise luksuslikkuse ja külluseni, asendab postmodernsuse keeletus või poos, mis on antikeel. Keel on üksnes enesepettuse, valetamise, mängu või fiktsiooni parim tööriist. Enam ei saa ta ennast kuigi tõsiselt võtta. Et postmodernistid on teadlikud keele omandamisest kui fundamentaalsest alandusest ja kastreerimisest,

ohvri — meie otsest kontaktist asjade, olemise ja üksteisega tuleneva röömu kaotuse — hinnaga ostetud võimust, ei ole nad enam rüütatud keelde samal absoluutsel moel nagu seda olid 19. sajand ja modernistid. Keel on pigem asjade puudumise kui nende kohalolu tunnuseks.

Äratuntava isikliku stiili asemel, mida ülistas modernism, pakub postmodernism stiililist hübriidsust ja heterogeensust ning pastišši, modernistlikku ironiat kipub asendama paroodia. Keele kahandamise ja küsitavusega kaasneb kõneleva subjekti tähenduse ja kindluse kahanemine ja küsitavus. See osutub radikaalselt lõhenenuks ja otsib pidevalt uusi võimalusi enesemõrandamiseks, enese paigalt nihutamiseks ja lõhestamiseks. Postmodernism konstrueerib identiteeti projektsioonide, kaksikpiltide, idealiseeringute ja äratõukamiste mänguna. Ta näeb identiteeti ajutise ebastabiilse konstruktsioonina, mis on kokku pandud teiselt äravõetust. Postmodernse subjekti kalduvus paranoilisusse on ühenduses tema fundamentaalse tühjuse ja teisusega, tema plagiaatidega ja vargustega teiselt, mida ta vajab, et ennast kokku panna.

Denarrativiseerimine, modernismi narratiivsete struktuuride neutraliseerimine ning avarama ajaloolise perspektiivi nõrgendamine vabastavad postmodernismi sees libidinoosete pingetega laetud oleviku. Fredric Jameson räägib taandamisest kehani, aistingute ja kujundite kodeerimata pingeteni. Tühiseid kehalisi sündmusi, nappe seksuaalseid või meelelisi kontakte, pilke jms ning argielu põgusaid, tähtsusetuid üksikasju uuritakse, et vastata küsimusele, mis on tegelikult elamine, mis on ülepea reaalsus.³³ Postmodernism vastandab seda, mida ma olen nimetanud tungi ajaks, tähistaja ajaga, ning annab esimesele sageli eesõiguse. Tungi aeg on käesolev hetk, olevik, praegune. See on meelte lihalik aspekt ning hingeõhu ja vere tuige, libidinoosse tulega täidetud genotekstuaalne aspekt.

Piiririigis algab aja- ja ruumitasandite vältimine ja nihestamine esimesel leheküljel väljajättega (ellipsite kasutuselevõtuga), kirjutamiskomistusega, mis nimetul jutustajal tekib otsemaid, kui tal tuleks defineerida kirjeldatava sündmuse toimumiskohta ja -aega: "See oli muide nii ammu, möödunud sajandil, kadunud

³³Fredric Jameson, *Signatures of the Visible* (New York: Routledge, 1990), lk 148–152 et passim.

maal” (lk 5). 19. sajandi klassikalise realismi kesksed viite- ja orienteerumispunktid pole kas kättesaadavad või kuigi tähtsad. Jutustaja ütleb meile, et tema kirjutamine on omamoodi sonimine, justnagu unes, mis on kuidagi hiljem tõeks saanud või mille tema on kuidagi tõeks muutnud või mis on tõeks muudetud. Oma teksti näiliselt oneirilise algupära tõttu ei mäleta ta, kas aeg on eile, just praegu või viis aastat tagasi (lk 33). Võimalusi on mitu, kuid ei saa kindlaks teha, milline neist on keskne. Nõnda ei tea ta, kas tema kohtumine Angeloga toimus huupi või valis Angelo ta välja või saadeti Angelo teda ära kuulama (lk 6). Kirjad, mida ta kirjutab ei ole originaalid, vaid ainult kokkuvõtted ja tõlked kirjadest, mida ta iialgi ära ei saada. Ja isegi neid, mida ta saadab, võiks ära kustutada ja lasta kaduda, nagu juhtus Franziga.

Kirjutamisakti ja kirjutatut ümbritseb ebakindlus, kõhk, lagunemise ligiolek. Kõik, mida ta kirjutab, on kahtlane, mitme-mõtteline ja ainult katsetus, ajutine. Sõnad on pigem vesi kui ehituskivid. Nad on toimunu ebausaldatavad ja ebatäpsed kujutused, sest toimumise fakti, ette antud sündmust ennast, ei saa tuvastada.³⁴ Kas see sündmus toimus? “Ma pole järsku enam milleski kindel: on see kõik tõsi?” (lk 44). Ja kui midagi toimus (või mitte), siis kelle sõnad kujutavad tegevust tõepärasemalt: ajalehes trükitud sõnad (Franzi enesetapu kohta) või tema enda sõnad selles tekstis? Tema kirjutatu paikapidavust ei saa tagada. Võib-olla on kogu geograafia, mille ta äsja tekstina laiali laotas, ainult nägemus, aga võib-olla mitte. “Kõik, mis ma sulle jutustasin, on tõsi. . . , vähemalt sama tõeline kui pangaarved ja maakaardid” (lk 13–14). Kõik on visand, kontuur, kujutus ja mitte asi ise. Kas ta on lõbureisil vaatamisväärsustega tutvumas või veealuses riigis, kuhu laine on ta tõmmanud. Kas ta oli tõepoolest Amsterdami rongi peal (lk 44)? Kas ta ongi seal käinud (lk 35)? Kui miski on möödas ja sellest pole mingit ülestähdendust, kas oli see siis kunagi olev? Kui ta ei suuda määratleda, kus ta asub praegu, kust ta siis teab, kus ta minevikus oli? Reaalsus, mida tema kirjutamine loob, on defineerimata ja ebakindel. Seda ei saa

³⁴Jameson räägib olevikuist kui “momendist narratiivi filosoofilise kutsumuse arengus. . . mida võib kirjeldada kui Sündmuse üldistatud kategooria esiplaanile toomist, uurimist, subversiooni või modifitseerimist.” *Ibid.*, lk 148.

defineerida, sest seda ei saa selgelt lahutada tema kirjutamisest või eraldada keelest.

Ta ei ole isegi kindel, kas ta tahab kirjutada. On olemas vastu-panu jutustamisele. Igaüks tahab jutustada oma elu, oma "mina", kuid tema eelistaks võib-olla kuulata, endast puhata (lk 22). Ta räägib vaid selleks, et täita vaikust, mis teda kohutab. Ta tunneb, et tal on vähe öelda, ja peaaegu ei tahagi rääkida. Pingutusest muutub ta häääl lõpupoole nõrgaks, nii et ta peab pagaripoes soovitu poole osutama ja žestikuleerima. Kunagi kaob ta ja muutub nähtamatuks, rohuks, mis pagaripoes ei kasva, vaid mujal, omaette (lk 147).

Nagu unenäos tunneb jutustaja, et ta on lõhenenud jälgijaks ja jälgitavaks. Ta on üheaegselt kaasategija ja pealtvaataja (lk 18). Kas ta nägi rongiaknast neid inimesi väljas põllu peal või oli ta ise seal põllul põlvili ja kraapis küüntega tolmavat mulda ja päike andis talle piitsa (lk 44)? Kas ta on nägija või nähtu? Kas ta on subjekt või objekt? Mil määral on Angelo ja tema või Franz ja tema eraldiseisvad subjektid (lk 50)? Ta on segaduses, sest subjekti-objekti vahe ei ole enam kindlaks määratud. Piirid on avatud ning subjekte ja objekte võib omavahel vahetada. Fundamentaalsete vastandite, nagu lähedase ja kauge, ning realismi muude seesarnaste aluspolaarsuste kustutamine põhjustab kummalisi nihestusi, aistinguid ja hallutsinatsioonide. Kas Franz on koos temaga Amsterdami kirikus või läheneb ta, väga kaugel ja imetilluke, eemalt hauaplaatide vahelt, tulles ja tulles kuid ja aastaid (lk 98).

Nagu oneirilises reaalsuses võib jutustaja sattuda ootamatutele metamorfoosidele, transformatsioonidele ja ihadele: veripunased roosid, mida vanaeidelt saab osta, võivad osutada peotäieks külmunud mullaks (lk 15).³⁵ Pärna all lamamine ja roosikroonlehtede langemise kuulamine võiks temaga toimuda taevas (lk 146). Surnupea hais külmkapis on aroom, mida ta äkitselt võib ihata. Parodeeritud kuritööpaik on kliiniliselt puhas, laitmatult funktsionaalne köök, (kus külmkapist saab altar, millel ohvriks hõrk toit),

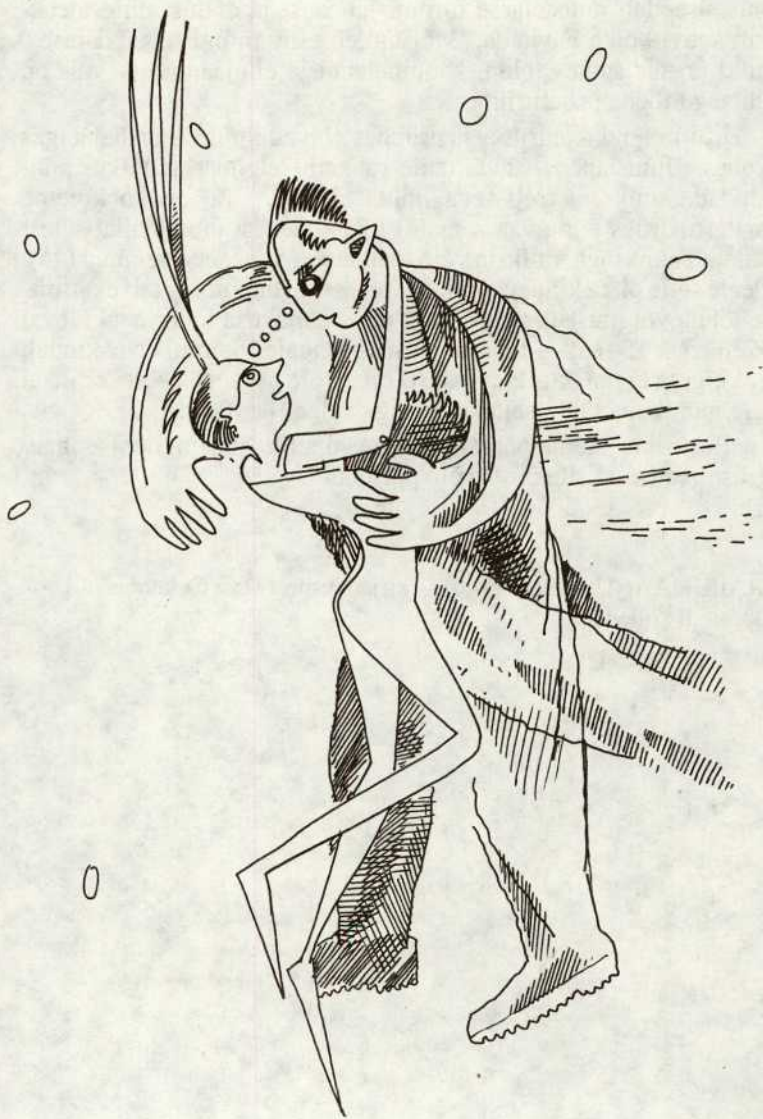
³⁵Gabriel García Márquezel või Salman Rushdie'l paljunevad sellised värvihetked pigem värvi ja lugematute lillede sajuks kui kaovad. Nappus ja kokkuhoidlikkus libidinoosses pingsuses eelistatuna üleküllasusele on üks erinevus Põhjala ja muude maagiliste realismi stiilide vahel.

mis sisendab jutustajasse hirmu, jubedust ja õudust ning metsikut soovi kõike hävitada. Mõrv tuleb esile mingis ebamäärases, kuid ürgses suhtes toidu, kannibalismi ja ellujäämisega, mis on ühtaegu tõene ja satiiriline.

Murrangud reaalsuses ja psüühes võivad ilmnedagi igal ajal igas kohas. Jutustaja ei suuda neile rohkem selgitust anda kui põhjendada, miks ta teeb seda, mida ta teeb. Tal on konkreetne mälestus (üks tema varasemaid) tükist taevast ja männilatvadest suletud akna taga, mille ta võib tõenduseks tuua, et on elanud (45). Peale selle on ta kindel ainult omaenese aistingute — talvekartulite lõhna või mustsõstrapõõsaste tugeva magusa lõhna seal üleval Põhjas (lk 15–16) — loomuomasuses endale. Samuti on ta kindel, et kuigi ta ei tea, kus ta parajasti on, ei ole ta “seal”, sest “seal” ei näe juunikuus tähti, selleks on liiga valge (lk 180).

Piiririigis näeme põhjala-balti-eesti stiilis postmodernse maailmise realismi esiletõusu või “piirjoont”.

MAIRE JAANUS (sünd. 1940) — kirjandusprofessor Columbia ülikooli Barnardi kolledžis.

ALBERT GULK

OKKALINE DEVALVEERIMINE: EESTI KROONI KURSI ÜMBERHINDAMINE AASTAIL 1931–1933

Jaak Valge

PROBLEEM. HISTORIOGRAAFIA. ALLIKAD

Krooni kursi ümberhindamise küsimus oli Eestis kriisiaegse majanduspoliitika peaprobleemiks ja põhjustas rohkem vaidlusi ning sisepoliitilisi häireid kui ükski teine majanduspoliitiline samm varem või hiljem. Paraku on aga nii devalveerimise majanduslikku efekti kui ka poliitilist võitlust selle ümber seni väga vähe käsitletud. Nimetada on vaid mõningaid kirjutisi.

Tollastest käsitlustest tuleb märkida 1933. a lõpus Majandusministeeriumi ametniku Voldemar Kuusbergi koostatud brošüüri, mis sisaldab rikkalikku statistilist võrdlusmaterjali, ent sisulise analüüsi ja järeldustega on oldud äärmiselt kitsi. Sõnagagi ei ole puudutatud otsuste tegemise protsessi. Ettevaatlikuks üldjärelduseks on siiski, et Eestist varem devalveerimise ette võtnud Skandinaavia riigid said kursilangusest kasu (*Ülevaade...* 1933: 104). Erakondadevahelisi vastuolusid krooni kursi ümberhindamise küsimuses on esile toonud Eduard Laaman (Laaman 1934: 71, 73, 79). Kolmeleheküljelise mälestusloo "J. Tõnisson ja Eesti kroon" on koguteosesse *Jaan Tõnisson töös ja võitluses* kirjutanud minister August Kerem (Kerem 1938: 180–183). Artikkel sisaldab huvitavat sündmuste interpreteeringut, kuid paraku esineb ka faktivigu, mistõttu oleks riskantne kõiki sealseid seoseid ja andmeid kontrollimata uskuda.

1930. aastate teise poole ulatuslikus majandusalases kirjan-
duses, kus on pühendatud sadu lehekülgi näiteks kanakasvatuse
tasuvusele, jääb devalveerimise analüüs aga hoopis napiks. Mõne
lõiguga on seda probleemi puudutatud Jaan Taklaja poolt aasta-
raamatus *Eesti kroonika 1934*, Juhan Janussoni juhitud töögru-
pi koostatud raamatus, Kaubandus-Tööstuskoja juubelialbumis
ning Eesti Panga aastaraamatutes (*Eesti kroonika...* 1935: 32–
33; *Kaubandus-Tööstuskoda...* 1936: 132–133; Janusson *et al.*
1937: 112).

Kõigis neis käsitlustes hinnatakse devalveerimise majandus-
likku efekti positiivseks. Tõenäoliselt ongi just see raskesti vaid-
lustatav tõsiasi mõneti paradoksaalsel kombel omaaegsete autorite
napisõnalisuse peapõhjuseks. Kroon devalveeriti Jaan Tõnissoni
valitsuse ajal, riigivanema aktiivse tegevuse tulemusena. Kons-
tantin Pätsi autoritaarse režiimi aastatel, kui devalveerimise efek-
tiivsus vaieldamatult ilmsiks tuli, ei olnud J. Tõnissoni teenete
meenutamine aga soositud. Pealegi oli K. Pätsi enda devalveeri-
misvastane hoiak veel kõigil värskelt meeles.

Ajaloolaste käsitlustes 1930. aastate alguse Eesti sisepoliit-
tikast ja legitiimsuskriisist on devalveerimisprobleemi siin-seal
lühidalt puudutatud (Raud 1991: 184; Marandi 1991: 226, 228),
ent majandusprotsessidele tähelepanu pööramata. Majanduse-
ga seoses on mõne lühiremargi teinud selle kohta Maie Pihla-
mägi (Pihlamägi 1992a: 208; 1992b: 33). Esimeses artiklis mär-
gib autor õigustatult, et krooni senise kursi hoidmisel etendas
kõige otsustavamalt osa teadmatus, mida toob endaga kaasa kroo-
ni devalveerimine. Paraku eksib M. Pihlamägi aga samas seda
poliitikat toetanud jõude määratledes ning nii jääb segaseks lõ-
puks esitatud väide: “1933. aastal ilmusid maailmamajandusse
elavnemise tundemärgid ja sellest johtuvalt võttis mais võimu-
le tulnud Jaan Tõnissoni valitsus endale julguse 28. juunil kroon
devalveerida.” Teises artiklis on autor Kaubandus-Tööstuskoja
juubelialbumile tuginedes selgitanud krooni devalveerimise mõ-
ju. Ka ajalooõpikute ja üldkäsitluste nappide ridade algallikaks
näib olevat Kaubandus-Tööstuskoja juubelialbum ning J. Janus-
soni raamat.

1996. a ilmunud Ernst Kirsi mälestustes on kroonivõitlust kä-
sitletud päris ulatuslikult (Kirss 1996: 66–74), kuid tema hin-

nangud on väga subjektiivsed ning väidete usaldusväärsus üsna madal.

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on taastada olulisemate devalveerimise küsimusse puutuvate sündmuste käik 1931. a septembrist kuni 1933. a juulini ning keskenduda järgmiste probleemide analüüsile: Mida andis krooni devalveerimine Eesti majandusele? Kes olid devalveerimise vastu, kes poolt, mispärast? Kui krooni devalveerimine oli hädavajalik, miks siis viivitati selle otsusega nõnda kaua? Mida tähendas hiline devalveerimine Eesti majandusele ja kuidas mõjutas "kroonivõitlus" sisepoliitilist arengut?

Uurimus tugineb peamiselt Eesti Riigiarhiivi seni suhteliselt vähe kasutatud materjalidele. Riigikogu rahaasjanduse komisjoni protokollid (f 80) on terviklikult säilinud. Eesti Panga (f 1790), Majandusministeeriumi (f 969) jt fondide antud teema seisukohalt huvipakkuvad dokumendid ei ole paraku täiesti säilinud. Oluliseks allikaks on ka Riigikogu täiskogu stenograafilised aruanded.

SUUR MAJANDUSKRIIS

1929. a sügisel toimus New Yorgi aktsiabörsi krahh, mille järel USA ja Euroopa maade pangad hakkasid piirama krediite ja ka seni antud laene tagasi tõmbama. Hinnad ja majandusaktiivsus langesid. 1930. aastast tõsteti USAs oluliselt tollimäärasid. Teised riigid reageerisid omapoolse proteksionismiga.

Võlausaldajad ja investorid kaotasid närvid. Alustati kapitali väljatõmbamist riikidest, mille majandusolukorda peeti ebakindlaks.

Depressiooni teine faas algas 1931. a mais. Pangakrahhi-de ahelreaktsiooni sütikuks sai Austria ning kogu Kesk-Euroopa suurima ja vanima krediitpanga — *Kreditanstalt*'i pankrotistumine. Abist ei piisanud ja Austria valitsus andis *Kreditanstalt*'ile ning mitmele teisele suurpangale moratooriumi, s.t lubas pangal katkestada hoiuste väljamaksmise ja võlgade tasumise.

Pangaaktivad Austrias olid nüüd külmunud ja usaldus hapram kui kunagi varem. Paanika levis Ungarisse, Tšehhoslovakkiasse, Rumeeniasse, Poolasse ning võttis eriti hüsteerilise vormi Sak-

samaal. Juuni lõpuks oli Saksa Riigipank kaotanud poole oma tagavaradest. Rahvusvaheline abi oli hiline ja ebapiisav nii nagu Austriagi puhul (Kindlerberger 1978: 197–199). Täielikust rahanduskrahhist päästis Saksamaa end karmide finantskitsenduste sisseseadmisega, mis hõlmasid muu hulgas ka kontrolli välisvaluutatehingute üle.

Eesti jäi Saksamaa raskuste jõuväljast suhteliselt eemale, küll aga haarati sellesse keerisesse Läti, kus oli Saksa kapitali märksa rohkem kui Eestis. Läti valitsusel tuli pankade päästmiseks kuulutada paarinädalane moratorium, mis aga jäi kestma hoopis kauemaks. Ent Läti krediidisüsteem paiskus siiski segi — pankade vajadus oma varade likviidsemaks muutmiseks sundis laene sisse nõudma, mis ajas ettevõtteid hulgakaupa pankrotti. Läti Panga välisvaluuta kaotused aasta jooksul moodustasid 23 miljonit latti, s.o ligi 2/3 tagavaradest (*Latvijas Banka...* 1932: 7–8).

Nüüd kandus finantskriisi raskuskese Londonisse. Et paljudel Euroopa riikidel nappis raha oma rahvusvaheliste kohustuste täitmiseks, hakati Londonisse paigutatud kapitale tagasi tõmbama. Paanikakarussell läks taas keerlema. Rahvusvahelised laenuvõimalused ammendati juulis ja augustis ning et rohkem suuremaid laene saada ei olnud võimalik, peatas Suurbritannia 21. septembril kullastandardi¹. Naelsterling devalveeriti ja selle (ujuv)kursus kujunes kuni 1932. a kevadeni nõudmise ja pakkumise vahekorra tulemusena, seejärel opereeriti nn juhitud ujuvkursiga. Inglismaa eeskujule järgnesid Briti dominioonid (esialgu jäi vaid Lõuna-Aafrika kullastandardile), Skandinaavia riigid ja pärast lühikest kõhklust ka Soome ning veel mitu maad. Naelsterlin-

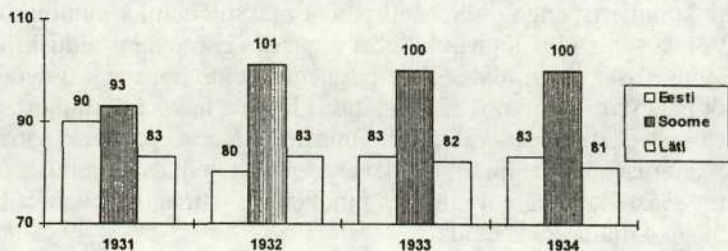
¹Kullastandard tähendas rahavääringu süsteemi, kus rahaühik oli võrrutatud teatava kindla kullakogusega. See olukord tagati seadusega ning keskpank müüs piiramatus koguses kulda paberraha vastu. Paberraha väärtus ei kõikunud seega ei kulla ega teiste kullastandardil olevate valuutade suhtes. Selle täiendusena võeti 1920. aastatel mitmetes riikides kasutusele korraldus, kus keskpanga seadusega määrati kindlaks pariteet mõne kullastandardil oleva valuuta suhtes (milleks oli tavaliselt Inglise naelsterling) ning kohustuti igäühelt seda piiramatus koguses ostma või müüma. Seda nimetati vahetusvääringu standardiks (*gold exchange standard*).

gi kurss langes kuldvaluutade suhtes kohe peaaegu 25% (Saint-Etienne 1984: 24).

Uus algus Inglismaal ja tema eeskujule järgnenud maades põhjustas rahvusvahelise depressiooni teravnemise. Kullastandardile jäänud maad, eriti need riigid, millel olid devalveerinud riikidega tihedamad majandussidemed, sattusid ränga surve alla.

Euroopa senine ühtne rahandussüsteem lagunes kolmeks riikide grupiks. Ujuvkurssidele üle läinud riigid sidusid oma rahavääringud ja kujunes sterlingitsoon. Rahanduslikult tugevad Holland, Belgia, Šveits ja Prantsusmaa jäid kulla alusele ning jätkasid kitsendusteta valuuta vahetamist. Oma väliskaubandusbilansi tasakaalustamiseks leiutati impordikontingentide süsteem (teatud kaupu lubati sisse vedada vaid kindlas hulgas), mis halvas rahvusvahelist kaubandust veelgi. Kolmas riikide grupp — fiktiivselt kullaalusele jäänud riigid — piiras Saksamaa ja Austria eeskujul kõikvõimalike meetmetega valuutaliikumist, et mitte kullast ja välisrahast tühjaks joosta.

Graafik 1. Suurmüügihindade käik Eestis, Soomes ja Lätis aastail 1931–1934 (1930 = 100).

Arvutusalus: *International...* 1992: 841–842; *Konjunktuur* 1935: 187; *Latvijas Statistika...* 1939: 211.

EESTI KRIISIHAARDES

Rahvusvahelise kaubanduse järsk langus tabas raskelt kõiki riike, kuid siiski mitte võrdselt. Ehkki toorainete hinnad olid 1932. aastaks langenud 40%-le ja toiduainete hinnad 52%-le 1929. a tase-

mest, oli valmistoodete hinnaindeks kõrgem — 57% (*Review...* 1939: 61). Seega ei saanud kriisiaegsest hinnalangusest rohkem kahju tööstusriigid ega ka vähem arenenud maad, mille side maailmaturuga oli üldse nõrk, vaid just keskmise arengutasemega, toor- ja toiduaineid eksportivad riigid, sh Eesti. Depressiooni iseloomustavaimaks jooneks kõigi riikide jaoks oli aga katastroofiline hinnalangus. Langesid kõik hinnad, välja arvatud kulla hind.

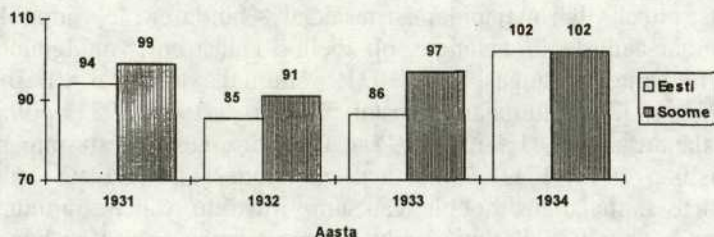
Eesti siseturu suurmüügihindade kulg võrrelduna Soome ja Lätiga on esitatud graafikus 1.

Eesti majandus jõudis kriisiseisundisse 1930. aastal. Rahandus sai esimese raskema hoobi 1930. a sügisel. See löök ei tulnud mitte läänest, vaid idast. Pankrotistunud Diskonto Pangale sai saatuslikuks liiga tihe side Ühendatud Saapa- ja Nahavabrikuga, mille operatsioonid N. Liiduga ebaõnnestusid (ERA, f 80, n 4, s 395, l 35). Diskonto Pank tõmbas endaga kaasa kaks korda suurema Kommertspanga, mis pankrotistus 1931. a jaanuaris (ERA, f 80, n 1, s 1623, l 7). Pärast Kommertspanga maksujõuetuks jäämist algas hoiusummade väljavool, mis muutus massiliseks pärast naelsterlingi devalveerimist ja Eesti suurima kommertspanga — Scheeli panga maksujõuetuks muutumist 1931. a septembri lõpus-oktoobri alguses. Esimene usalduskriis vaibus siiski peagi, ent sellele järgnenud teine hoiuste väljavool võttis kestva iseloomu. Kaasa aitasid levima hakanud kuuldused peatsest Eesti krooni vääringu muutusest. Kartes pankade pankrotistumisi ning võimalikku devalveerimist, püüdsid hoiustajad oma sääste kullaks või mingiks kindlamaks välisrahaks vahetada või siis kinnisvara soetada.

Juba 1930. a esimesel poolel olid pangad hakanud oma seisukorda kindlustama laenude tagasitõmbamisega. 1931. aastal jätkus hindade langus (vt graafik 1), lisaks hakkasid koonduma saaduste turustamisvõimalused. Sagenes ettevõtete sattumine maksuraskustesse. Kogu majanduselu tardus. 1932. a jaanuaris Riigikogus vastu võetud kokkuleppe protsentide määra seadusega alandati küll pankade laenuprotsendi kohustuslikuks ülemmääraks 8% senise 9% asemel (*Kaubandus-Tööstuskoda...* 1936: 37), kuid olulisi tagajärgi see ei andnud.

Graafik 2 illustreerib raha pakkumise muutust võrreldes Soomega.

Graafik 2. Raha pakkumise muutused Eestis ja Soomes aastail 1931–1934 (1930 = 100).

Arvutusalus: *International...* 1992: 767, 774, 785; *Eesti Majandus...*: 128–129, 131.

Raha pakkumise ulatuslikum kahanemine Eestis aastatel 1931–1933 kajastab hoisusummade suuremat väljavoolu, majandusaktiivsuse ning ka nominaalse sissetuleku suuremat langust.

Eesti tööstuses ilmnnesid kriisiraskused teravamalt 1931. aastast. Eeskätt välismaale müüdavate tööstuskaupade turustamise languse mõjul kahanesid toodang, tööliste arv, tööaeg ja palgad. Tööstustegevuse madalaim seis oli 1932. a, mil suurtööstustoodangu netoväärtus oli vähenenud 1929. a 53 miljonilt kroonilt 43 miljoni kroonini. Suurim oli tagasimineks ekspordile suunitletud tööstusharudes: puuvilla-, puidu- ja paberitööstuses. Neil aladel ei suudetud enam konkureerida Soome ja Rootsi eksporttoodetega. Ka metallitööstuses jäi tegevus väga vaikseks, sest ostujõud langes üldiselt ning uusi tellimusi ettevõtete seadmete valmistamiseks ei antud ei sise- ega välismaalt. Tagasimineks avaldus samuti naha- ja tsemenditööstuses. Mõned tööstusharud ilmutasid siiski ka tõusu — nimelt need, mille toodang läks peaaegu eranditult siseturule, nagu toidu- ja maitseainete ning kehakattetööstus. Seda soodustas tollide tõstmine väliskaupadele ja mõningate kaupade sisseveokeeld. Väliskaubandusbilansi tasakaalustamiseks ning kullavarude hoidmiseks oli 1931. ja 1932. aastal nimelt üsna järsult tõstetud tööstussaaduste tolle. Tööstustegevuse madalpunkt oli 1933. a juunis.

Eesti põllumajandust tabas kriis ajal, mil oldi alles välja jõudnud sõja- ja maareformijärgsest põhivarade ülesehitamise ajajärgust. Olukord kujunes veel raskemaks kui tööstuses. Algul püüti hinnalangust korvata müügi koguste suurendamisega omatarviduse vähendamise arvel, ent peagi selgus, et sel viisil majapidamist tasakaalus hoida ei ole võimalik. Agraarsaaduste hinnalangus oli tõeline katastroof: müügiainete hinnaindeks langes 1930./1931. põllumajandusaastal 80%-ni, 1931./1932. põllumajandusaastal 57%-ni ja 1932./1933. põllumajandusaastal 41%-ni 1929./1930. a tasemest (Eesti majanduslik... 1938: 17). Samal ajal oli taludes tarvitavate ostuainete hinnalangus hoopis väiksem, mistõttu vähenes müügiainete ostujõud. Põllumajanduse turutoodangu väärtus vähenes 1929./1930. põllumajandusaasta 115 miljonilt kroonilt 59 miljonini kroonini 1932./1933. põllumajandusaastal. Eesti talu tõmbus kaitsvasse naturaalmajandusse nagu tigu karpi. Kui see oli võimalik. Juba varem võlastunud talud, eelkõige asundustalud, ei saanud seda endale lubada: et võlgu tasuda, tuli müüa. Et hinnad langesid, siis oli võlgade tasumine raskem ning kaupade väärtuses mõõdetuna kasvasid need justkui iseenesest. 1929. aastal oli võlgade osatähtsus talundite aktiivkapitalis keskmiselt 12%, ent 1932. aastaks suurenes see 21%-ni (Jaska 1938: 535, 538).

Nii tööstuse kui põllumajanduse raskustesse sattumise peapõhjuseks oli üldine hinnalangus, mille kutsus esile eeskätt ekspordihindade katastroofiline kahanemine.

DEVALVEERIMINE JA MAJANDUSLIK MUUTUS

Kriisiajal kujunes välja nõiaring: tagasimineku nõudluses — tagasimineku investeeringutes — kasvav tööpuudus — edasine tagasimineku nõudluses jne. Tootjatel oli katastroofilise hinnalanguse tõttu kujunenud äärmiselt ebasoodus püsiv- ja muutuvkulude vahekorid: üürid ja laenuprotsendid alanesid vähe, kuid toodangu hinnad kahanesid, mistõttu oli raskem katta paratamatuid püsivkulusid. Kui turu puudumise tõttu oldi sunnitud vähendama tootmist, siis tõstis see veel lisaks ka omahinda. Kriisi leevendamise võtmeks oli turustusvõimaluste loomine ja hindade tõstmine. Devalveerimine tähendaski püsiv- ja muutuvkulude proportsioonide

muutmist tootjaile soodsamaks. Peagi sai aga eelise ujuvkursile üle läinud riikide eksport, sest nende kaupade konkurentsivõime tõusis (välisturul saadi enam tasu oma riigi rahas väljendatuna, mis võimaldas vajaduse korral eksporditava kauba hindu välisrahas alandada) ning import pidurdus, sest väliskaupade hinnad kasvasid. Devalveerimine tõi kaasa ka koduturu hindade tõusu (ehkki mitte sel määral, kui devalveeriti) ja seda oli majanduse tervendamiseks tegelikult samuti vaja. Kuid vääringu allalaskmine põhjustas teistes riikides ka uut hinnalangust. Teisisõnu parandas iga riik devalveerimisega oma majandusolukorda osalt kriisi süvendamisega teistes riikides. Neis polnud mitte ainult soovitatav, vaid lausa kohustuslik rakendada sedasama meetodit — devalveerimist.

Kuidas mõjunuks devalveerimine Eesti majanduse eri sektoritele?

Kõigepealt aidanuks ta püsiv- ja muutuvkulude proportsioonide muutmisega majanduse tervikuna teokarbist välja. Hinnalanguse tõttu oli kohustuste tasumisvõime langenud, samal ajal kui nõuete tase rahaväärtuse püsimise tõttu jäi endiseks.

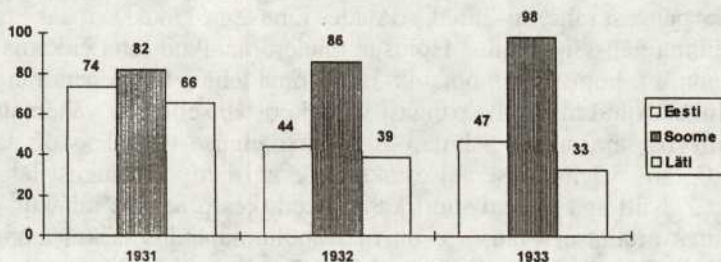
Ilmestagem seda ühe omaaegse näitega. Asunike Koondise esindaja August Laur põhjendas oma 1932. a alguses Riigikogus peetud kõnes võlglaste ja võlausaldajate vahekorra ebaõiglaseks muutumist järgmiselt: “Laenude tasumine madalama kursiga ei ole kingitus võlgnikele, sest raha sisemine ostujõud on tõusnud. Kui põllumees ostis kaks-kolm aastat tagasi lehma, laenates selleks pangast raha, siis nüüd, soovides raha tagasi maksta, peaks ta müüma neli-viis lehma. Hoiusummade omanikud raha ei kaota. Tema, s.t. hoiusumma omanik, müüs oma lehma ära ja pani raha panka. Nüüd toob raha pangast välja ja ostab selle eest vähemalt neli-viis samasugust lehma. Kui kursilanguse tõttu kaotaks ta 25%, siis 5 lehma asemel ostaks ta ikkagi neli samasugust lehma... Küll aga saavad suurt kahju need, kes praeguse rahakursi juures produtseerivad, see on meie põllumajandus ja kui tahate, siis ka tööstus... Praegu oleks kõige otstarbekohasem, kui karjasid ei oleks ja kui saaks nii korraldada, et lehmad üldse ei lüpsaks...” (*IV Riigikogu...* 1933: 3618–3620.) See näide muutus üldkasutatavaks ja siit on pärit ka asunike loosung “hinnata kroon ümber lehma alusele”.

Kujunenud olukorras olid investeeringud tõesti kahtlased, sest oli teadmata, kas hinnad tõusevad või langevad veelgi.

Väliskaubanduses tuli rahvusvahelise maksebilansi tasakaalus hoidmiseks soodustada väljavedu ja piirata sissevedu. Kui osa riike oli alandanud oma raha väärtuse, siis tekkis uus väljavedu kitsendav tegur: nimelt olid need maad eksporttoodangu võistlusvõime poolest paremas olukorras.

Majandusele eriti pärssivaks kujunes aga asjaolu, et “kõrgvaluutaga” maa traditsiooniline eksport oli nüüd suunatud “madalvaluutaga” maadele. Ja selles osas oli Eesti olukord halvem kui ühelgi teisel pärast Inglise naela devalveerimist kullaalusele jäänud Euroopa riigil! Nimelt oli Eesti kaubavahetus traditsiooniliselt suunatud just neisse riikidesse, kus lahkuti kullaaluselt. Aastatel 1929–1931 läks neisse riikidesse keskmiselt 49% Eesti ekspordist. Saksamaal, Belgias, Lätis, Leedus, Hollandis ja Šveitsis kõikus see näitaja 30% ja 35% vahel, teistel riikidel oli see märksa väiksem (*Statistiques...* 1934: 303–349; *Annuaire...* 1936: 302–345). Maailmas “ületasid” Eestit ses osas vaid USA, kus aga väliskaubanduse tähendus kogu majanduses oli hoopis väiksem, ja Lõuna-Aafrika, kus devalveeriti 1932. a kevadel. Ekspordist “madalvaluutaga” maadesse sai Eesti nüüd märksa vähem kroone, samuti vähenes eksportkaupade konkurentsivõime.

Graafik 3. Eesti, Soome ja Läti ekspordi dünaamika aastatel 1931–1933 (väärtuseliselt väljenduses, 1930 = 100).

Arvutusalus: *Statistiques...* 1934: 105, 115, 173.

Käärid ekspordi dünaamikas laienesid alates 1931. aastast kuni 1933. aastani, mil Eesti devalveeris. Ehkki Soome ekspordi taseme numbrilisel säilimisel oli oma osa ka arvestusaluse muutu-

misel (kindlas vääringus arvestamisel oleks vahe Eesti ja Lätiga väiksem), ei ole vahe hindades (vt graafik 1) siiski kaugeltki nii suur kui ekspordis.

Välisvõlgade osas oli enne Inglise naela kulla aluselt lahku- mist 1. juulil 1931 Eesti riigil väliskohustusi 119,08 miljonit Eesti krooni. Sellest summast oli dollarites 76,45 miljonit ja ülejäänud osa naelsterlingites ning Rootsi kroonides. Inglise ja Rootsi raha kursilanguse tõttu vähenes see Kaubandus-Tööstuskojas 1931. a lõpus tehtud arvestuste kohaselt 1. oktoobriks 1931 111,72 miljonini. Sama arvestuse järgi tõstnuks ligikaudu 1% krooni kur- si langust väliskohustuste summat kroonides pisut üle 1 miljoni krooni (ERA, f 891, n 1, s 643, l 48–49). Ent tegelikult po- leks kohustuste koorem suurenenud, sest väliturul realiseeritud väärtused, mille kaudu ainult oligi võimalik neid väliskohustusi täita, andnuksid samavõrra, kuid rahvamajanduse elavnemist ja ekspordivõime tõusu arvestades enamgi kroone.

Devalveerimise mõju oluaks kõige tuntavam põllumajan- duses. 1930. a raamatupidamistalundite statistika andmeil teh- tud hinnang näitas, et talundite rahalistest väljaminekutest läks väliskaupade ostuks keskmiselt umbes 20%, rahalistest sissetu- lekutest moodustasid aga ainuüksi eksporditavad piimasaadused 37% (ERA, f 891, n 1, s 643, l 51). Eesti põllumajandus tar- bis niisiis väliskaupu tunduvalt vähem kui ise eksportis, seega oleks devalveerimisest põhjustatud ekspordihindade kasv kom- penseerinud väliskaupade hindade tõusu mitmekordselt. Kuid põllumajanduses ei olnud olukord ühesugune. Rohkem saanuk- sid devalveerimisest kasu suurema võlakoomatusega enam (vä- lis)turule töötavad asundustalud. Siseturule teravilja müüvate ja vähem võlastunud vanatalude kasu seevastu oluaks väiksem. Sel- lest tulenes siis ka asunike ja vanapõllumeeste lahknev suhtumine devalveerimisse.

Tööstuses oli küsimus mõnevõrra keerukam. Enam võitnuksid osa oma toodangust välismaale müüvad ettevõtted, mida suurem osa välismaale läks, seda rohkem. Omamaistel toorainetel ekspor- diks töötavate tööstusharude (metsa- ja puidutööstus) võit oluaks kõige suurem. Sisseveetavail tooraineil baseeruvad tööstusette- võtted aktiveerunuksid peamiselt neisse investeeritud kapitalide kohustuste suhtelise languse tõttu. Mõnel määral oleksid kao-

tanud, vähemalt esialgu, välistoorainel Eesti siseturule töötavad vabrikud. Nõnda stimuleerimiseks devalveerimine muu hulgas ka Eesti tööstuse struktuuri kohanemist omamaise toormega. Kriisi esimestel aastatel läks Eesti tööstuse netotoodangust välismaale umbes kolmandik.

Kindlat kahju devalveerimisest oleks saanud Eestis vaid üks sektor — varimajandus. Nimelt võtnuks see musta turu valuutakauplejatelt võimaluse välisraha Eesti Panga vahetuskursiga võrreldes 10–30% kallimalt müüa — nii, nagu aastatel 1932 ja 1933 ka tehti.

Isikuti kaotanuksid veel hästipaigutatud hoiusummade omanikud. Palgatöötajatest kaotanuksid kindlapalgalised riigiametnikud, keda ei ähvardanud vallandamine. Tööliste üldolukorda oleks devalveerimine kindlasti parandanud. Ehkki nende palga ostuvõime mõnevõrra ehk vähenenuks, kahandanuks majanduse elavnemine tööpuudust ja ettevõtjate survet palga alandamiseks.

SUHTUMINE DEVALVEERIMISSE

Vastavalt majandusdoktriinile, mis oli lääneriikides domineeriv kuni 1930. aastateni, sai majanduskriisist kõige paremini üle eraettevõtlus ise. Riigi monetaarpoliitika pidi seisnema peamiselt oma kullavarude kaitsmises. Depressiooniajal, kui maksutulud vähenesid, pidi riik vastavalt sellele ortodokssele teooriale kokku tõmbama oma kulutusi, tasakaalustades nii eelarve, ning polsterdama oma majandust kaubalepingute ja tollibarjääridega. Ent 1929. aastal alanud laastava majanduskriisi vastu polnud sellest teooriast abi. Nii võidi küll aeglustada või kiirendada majandusarengu protsesse, kuid mitte tuua asjasse pööret, nagu seekord oli vaja.

Ka arusaam devalveerimisest oli 1930. aastate alguses teistsugune kui kaasajal. Suure Depressiooni eelne majandusteadus andis rahakursi pariteedile majanduslikus muutuses suhteliselt väikese osakaalu. Ka tavainimesele paistis Esimese maailmasõja eelne kullastandardil põhinev maailmamajandus, mil inflatsioon aastakümnete vältel jäi minimaalseks, stabiilsuse musternäidiseks. Paljud eurooplased — sakslased, austerlased, poolakad jt —

olid kogenud Esimese maailmasõja järgsetel aastatel majanduselu laastavat ja pahupidipööravat, rikkaid vaesestavat ja spekulante majandusmagnaatideks tegevat hüperinflatsiooni. Eestlased oskasid raha stabiilsust ehk keskmisest eurooplasest enamgi hinnata. Nii oldi kümnendil 1914–1924 kogenud tsaarirubla, Kerenski ja duuma rahatähtede kokkuvarisemist ning Eesti marga mitmekordset väärtuse kaotust. 1924. a Eestis toimunud majanduspoliitilise pöördega oli kaasnenud inflatsioonihädade manamine, mis jätkus ennast selle pöörde initsiaatoriks pidavate erakondade propagandas veel terve kümnendi teise poole. 1930. aastate alguseks oli see kõik veel värskelt meeles. Ning oluline oli see, et tavaliselt ei osatud eristada devalveerimist ja inflatsiooni. Rahakursi väärtuse hoidmisel oli lisaks ka prestiižimaik juures.

Eesti poliitilistest jõududest olid kõige raevukamateks devalveerimise vastasteks sotsialistid, kes kartsid sellest sammust ekslikult palgatöölise olukorra halvenemist. Kunstliku parteedi hoidmisega paratamatult kaasnevas riigi sekkumise suurenemises majandusellu nähtigi positiivset arengut.

Suuremate, enne 1919. a maareformi moodustunud talude huvivid esindavad Põllumeeste Kogud ei näinud kriisihädade rohtu ja endise tootmissuuna jätkamise (eelkõige siseturule müüdava teravilja kasvatamise) võimalust mitte rahaühiku parteedi muutmises, mis seostus liberaalsema kaubanduspoliitikaga, vaid tollitõketes ja tootmispremiates.

Vabadussõjalaste Keskliit, oma toetajaskonda kriisi vältel pidevalt suurendanud võimas parlamendiväline jõud, ei võtnud selles küsimuses seisukohta. “Muretsege, et eesti rahval oleks tõesti need kroonid taskus, mida kukutada ja upitada saab,” — selline oli nende üldhoiak (*Võitlus*, nr 48, 29. VI 1933). Niimoodi säilitati pooldajad nii ühelt kui teiselt poolelt ja erakondi sai rünnata nii selle pärast, et ei aeta aktiivset majanduspoliitikat, kui ka devalveerimiskavatsuse tõttu. Ehkki üks teiseta oli võimatu.

Tööerakonnas oli devalveerimisel vastaseid esialgu rohkem kui pooldajaid. Ka Jaan Tõnissoni juhitud Rahvaerakonnas jagunesid arvamused kaheks. Kuid pikkamööda hakkas nendest parteidest 1932. a alguses kokku pandud Rahvuslikus Keskerakonnas maad võtma devalveerimisvajaduse tunnistamine.

Suhteliselt ruttu pärast Inglise naela devalveerimist jõudis selle sammu paratamatuse äratundmiseni reformitalupoegade esindus Asunike Koondis. Olles koormatud võlgadega ja andes suurema osa oma talu toodangust turule ja ekspordiks, kannatasid reformitalupojad krooni üleväärtustatud kursi ning püsiv- ja muutuvkuldade kujunemise tõttu kõige enam. Kuid asunikel puudusid julged ja tunnustatud juhid ning nende nõuded Riigikogus sumbusid pärast 1932. a alguses toimunud ajutist ühinemist vanapõllumeeste erakonnaga.

Devalveerimine ei olnud tavaline majanduspoliitiline samm. Sellele ei saanudki eelneda rahulikku, kaalutletud arutelu parlamendis ja selgitavaid põhjendusi ajakirjanduses. Selle avalik kuulutamine mõni aeg enne teostamist tekitanuks hoisusummade omanike seas paanika ning ostupalaviku. Väeringukursi muutus tuli ette valmistada vaikselt ja teostada järsult. Olukorras, kus poliitilist kokkulepet mõjukamate jõudude vahel saavutada ei olnud võimalik, oli aga kroonihoidjate olukord oma poliitika teostamisel lihtsam kui nende vastastel: et devalveerimise mõju olid rahvale korralikult ära seletamata ja devalveerimine ise osalt just seetõttu ebapopulaarne, sundis küsimuse igasugune avalik arutelu ka devalveerimise pooldajaid krooni senisele parteedile truudust vanduma. Seega tuli igasugune avalik arutelu krooni devalveerimise pooldajatele kahjuks, vastased teadsid seda ning nende, eelkõige sotsialistide efektiivseimaks taktikaks oligi avaliku poleemika pealesurumine kõigil võimalikel juhtudel, eriti siis, kui kardeti valitsust ses küsimuses omapäi toimetavat².

Ajapikku muutus küsimus usudogmaks, kus kainel kaalumisel ei olnud enam kaasaraäkimise õigust. Kas õigeusklik või ketser.

²Selleks andis Eesti 1920. a põhiseadus ka hea võimaluse. Valitsuse tegevusvabadus oli äärmiselt piiratud. Veerandi Riigikogu liikmete nõudel võidi valitsusele esitada arupärimine. See lõppes tavaliselt küsimusega, mida valitsus kavatseb ette võtta kritiseeritud nähtuste kõrvaldamiseks. Kui päevakorras edasimineku toimus lihtüleminekuvormeliga, oli asi lõpetatud, kui aga Riigikogu enamuse sai motiveeritud üleminekuvormel, tähendas see valitsusele umbusalduse avaldamist. Peale selle kasutati erakorralist teadaannet, millele samuti võisid järgneda läbi-ääkimised ja päevakorra juurde ülemineku otsus samasugustel alustel arupärimistega.

Grupi usutunnistus oli tähtsam kui tegelik veendumus. Selles valguses ei olegi ehk väga paradoksaalne, et näiteks Jaan Hünerson andis majanduse ekspertkomisjonis Põllutöökoja esindajana allkirja krooni kursi ümberhindamise poolt, kuid Riigikogus hääletas Põllumeeste Kogu rühma liikmena selle vastu.

Vääringu devalveerimine muutus Eestis aktuaalseks pärast Inglise naela langust. Eesti majandus- ja poliitiliste ringkondade esialgset reaktsiooni sellele võib pidada šokiks. Rahanduslike kokkuvarisemiste ahelreaktsiooni kulgedes 1931. a suvel ja sügisel ei suudetud olukorda täpselt hinnata. Eesti Panga nõukogu otsusega 9. septembrist, mil välisrännak Inglise Pangale oli täies hoos ja naelsterling ohus, vahetati panga välisvaluuta varudest osa dollareid naelsterlingiteks! (ERA, f 1790, n 1, s 54, l 112–113, 116). Eesti Panga kogukahjuks, mis tekkis naelsterlingi devalveerimisest (krooni kattevara hoidmise tõttu naelsterlingites), oli panga endise nõuandja Walter Williamsoni arvestuste kohaselt 5–6 miljonit krooni (ERA, f 969, n 5, s 356, l 49–53).

Tollal võimul olnud Konstantin Pätsi valitsuse teedeministri August Keremi meenutuse kohaselt paistnud küsimus valitsuses esialgu selge olevat: ka Eestil tuleks kulla aluselt lahkuda. Pärast mõningaid nõupidamisi otsustatud aga siiski oodata 3–4 kuud, et näha, millised tagajärjed ilmnevad Inglismaal (Kerem 1938: 180). Nii algaski krooni hoidmise okkiline tee.

Devalveerimist oleks saanud Eestis teostada kolm institutsiooni: valitsus oma määrusega, mida oleks pidanud aktsepteerima ka Eesti Pank, Eesti Pank ise või parlament. Järgnevalt ongi vaadeldud nende tegevust lähemalt.

EESTI PANK

Eesti Panka juhtisid president, juhatus ja nõukogu. Täidesaatsavaks organiks oli nõukogu ees vastutav juhatus. Panga tegeliku poliitika määraski juhatus ja eelkõige president. Vähemalt kriisist ajast ei ole teada ühtegi juhatuse otsust, mida nõukogu heaks ei oleks kiitnud.

1927. aastal oli Eesti valitsus saanud Rahvasteliidult laenu, mille põhieesmärgiks oli Eesti rahaühiku viimine kindla kulla-

väärtuse alusele (kullastandardile). Laenu saamise üheks tingimuseks oli ka uue Eesti Panga põhikirja eelnev kooskõlastamine Rahvasteliidu Finantskomitee volinikuga. Kullaväärtuse kindlustamiseks oli Eesti Pank oma 1927. a põhikirjaga võtnud endale kohustuse müüa igale soovijale Eesti kroonide eest kindlaksmääratud hinnaga piiramatul koguses vähemalt üht kuldvaluutat ja vastupidi, tolle valuuta eest piiramatul hulgal kroone. Hinna kindlaksmääramisel võrdsustati 2480 Eesti krooni välisvaluuta summaga, mida olnuks tarvis 1000 grammi puhta kulla müümiseks või ostmiseks vastavas välisvaluutas sealselt keskpangalt. Kuldvaluutaks valiti naelsterling (RT 1927: 77; 657–670; RT 1928: nr 1, art. 5). Muidugi vahetati nii Eesti Panga kui teiste pankade poolt ka teisi välisvaluutasid ja müüdi kulda.

Pärast naelsterlingi devalveerimist hakati Eesti Panga nõukogu otsustega 21. ja 22. septembrist naelsterlingit noteerima välisbörside kursi järgi ning lõpetati naelsterlingi ja teiste välisvaluutade vaba ost ja müük (ERA, f 1790, n 1, s 53, l 113–114), tegelikult rikkudes nende korraldustega nii rahaseadust kui ka Eesti Panga põhikirja. Edasi hakati valitsusele avaldama survet nende otsustele seaduskatte saamiseks ja sisseveo piiramiseks, sest üleväärtustatud krooni tõttu kasvav import ähvardas Eesti Panga välisvaluuta tagavarad ära kulutada. Panga nõukogu 21. ja 28. oktoobri istungitel otsustati valitsusele sama aasta juunis lubatud laenu mitte anda enne, kui too astub Eesti Panga kattevara kaitseks energilisi samme (ERA, f 1790, n 1, s 53, l 127, 128, 131). Vastavate eelnõude arutamisel Riigikogu rahaasjanduse komisjoni koosolekul 4. ja 17. novembril kaitses neid ägedalt Eesti Panga president Jüri Jaakson, ähvardades vastasel korral pankrotilainega, devalveerimist aga pidades õnnetuseks (ERA, f 80, n 4, s 343, l 73–75, 111–116). Juba novembris saigi Eesti Pank oma tahtmise — Riigikogu otsusega vabastatati ta valuutamüügi kohusest ja talle anti valuutatehingute otsustamise ainuõigus; valitsus aga sai õiguse impordi monopoliseerimiseks.

Selleks ajaks oli ka olukord Euroopa valuutaturgudel pärast naelsterlingi langust taas suhteliselt stabiliseerunud. Kas ja kellela väljastpoolt Eestit Jaakson oma tegevust seni kooskõlastas, ei ole teada. Hiljemalt 1931. a novembri teisest poolest ei olnud tal aga autoriteetsetest nõuannetest puudu. Aastatel 1927–1930

Eesti Panga juures Rahvasteliidu Finantskomitee nõuandjana tegeutsenud Walter Williamson kirjutas Jaaksonile 19. novembril, et mingisugust abi Inglise Pangalt naelsterlingi kursilangusest tekkinud kahju korvamiseks loota ei ole. Ta soovitas Skandinaavia riikide ja Soome eeskujul läbikaalutult üldise majanduselu ka suuks tehtavat viivitamatut devalvatsiooni, mis korvaks ühtlasi ka suurema osa, kui mitte kogu Eesti Panga välistagavarade vähene-mise kahju. Rahvasteliidu informeerimist pidas ta vajalikuks alles pärast seda, viisakuse mõttes (ERA, f 969, n 5, s 356, l 49–53).

See kiri edastati Eesti Pangast majandusministrile alles 8. detsembril. Koos sellega anti üle ka Eesti Panga nõukogu arva-mus 4. detsembrist, mis oli Williamsoni nõuande suhtes järsult eitav. Seda põhjendati umbusalduse ja segadusega hoiusumma-de omanike seas, mis tekitaks möödapääsmatu vajaduse kõiki panku moratooriumiga kaitsta, paratamatu palkade tõstmisega, mis suurendaks tootmiskulusid ja neelaks kursikasud, välisriikide dumpinguvastaste abinõudega ja raskustega riigi eelarve tasakaa-lustamisel, sest üldise elukalliduse kasvuga kasvaksid kulud, mida ei saaks katta tuludega (ERA, f 969, n 5, s 356, l 54; f 1790, n 1, s 53, l 143).

Neist argumentidest on mingil määral tõsiselt võetav ainult üks — välisriikide dumpinguvastased abinõud. Saksamaa kasu-tas mõnda aega tööpoolest lisatolle “langenud” valuutaga riikide kaupadele. See arvamusalaldus seab Eesti Panga nõukogu, eri-ti aga juhatuse ja presidendi kompetentsuse tõsise kahtluse alla. Vähemalt tõestab täiesti selgelt nende võimetust reageerida uuele olukorrale.

Detsembris tegi Jaakson informatsioonireisi Saksamaale ja Inglismaale. *Reichsbank*'is soovitatud talle tungivalt mitte lahku-da kullastandardilt, Inglise Panga nõuanne oli aga järgida naelster-lingit (ERA, f 1790, n 2, s 16, l 53).

Devalveerimist soovitas ka Inglise Panga direktor Otto Nie-meyer oma kirjas Jüri Jaaksonile 14. XII 1931 (ERA, f 1790, n 1, s 54, l 117–118) ning Williamson veelgi tungivamalt 21. I 1932 (ERA, f 1790, n 1, s 245, l 14–17).

Ent Eesti Panga hoiak ei muutunud. 1932. a juulis tuli võimule Karl Einbundi devalveerimist pooldav valitsus, kes küsis Eesti

Pangalt laenu. Eesti Panga nõukogu keeldus (ERA, f 1790, n 1, s 54, l 74).

1932. a augustis viibis Eestis Rahvasteliidu laenu hooldaja prof. Albert Janssen. Ka tema avaldas 22. augustil majandusminister Johannes Zimmermanni ja Jaaksoni osalusel peetud salajasel nõupidamisel arvamust, et laenuprotsentide maksmine oleks enam kindlustatud, kui Eesti kullastandardilt lahkuks. Ta väitis, et ei saa algatust enda peale võtta, ent lubas seda sammu Finantskomitees kaitsta (ERA, f 4408, n 1, s 172).

Järgmise kuu 20. septembril oli Eesti rahanduse olukord Rahvasteliidu Finantskomitees arutusel. A. Janssen iseloomustas oma ülevaates Eesti majanduse olukorda raskena. Selle põhjusteks pidas ta ülemaailmse majanduskriisi kõrval Eesti kaotusi Inglismaa kullastandardist loobumise tõttu, Eesti erapankade äärmiselt raskest olukorda ja Eesti otsust jääda kullaalusele. Janssen toonitas, et Eesti on kullaalusel ainult nominaalselt, sest Eesti Panga kõrval tegutseb must börs. Ta möönis, et krooni pariteeti saab hoida, kuid rõhutas, et kui see hoidmine sünnib nii nagu seni, siis on selle tagajärjeks lõpuks majanduselu täielik letargia. Järgnenud arutelu tulemusena nenditi, et Rahvasteliidu Finantskomitee kontaktid Eestiga on nõrgad, ja soovitati Eesti Panga ja valitsuse vahelisel kokkuleppel määrata taas Eesti Panga juurde Finantskomitee nõuandja. Küsimust peeti kiireloomuliseks ning Eesti esindajal Rahvasteliidu juures paluti Eesti seisukohast teada anda niipea kui võimalik, mõne päeva jooksul. Eesti esindaja Rahvasteliidus August Schmidt edastas selle teabe samal päeval Jüri Jaaksonile koos palvega valitsusega selles küsimuses kontakti võtta ja teda kiiresti, soovitatavalt telegraafi teel, lühidalt informeerida (ERA, f 80, n 5, s 288, l 136–138). Seda võiks pidada Finantskomitee delikaatseks sammuks Eesti juhtimisel devalveerimise teele.

Paraku ei lasknud Eesti aga ennast juhtida. Kiiret ei olnud kellelgi. Rahaasjanduse komisjonis kandis välisminister Mihkel Pung selle ette alles 18. oktoobril, siis, kui Einbundi valitsus oli juba lahkumisavalduse sisse andnud, märkides, et nõuandja koha sisseseadmist ei ole valitsuses arutatud (ERA, f 80, n 5, s 288, l 135–136). Uus valitsus (Konstantin Pätsi kabinet tuli võimule 1. novembrist) saatis oma negatiivse otsuse alles 26. novembril. Selgusetuks jääb, kas tegemist oli hooletuse, Jüri Jaaksoni

teadliku venitamise või oli põhjus milleski muus. Samuti on arusaamatu, miks Einbund ning Zimmermann, kes olid kindlasti Jannseni arvamusel teadlikud, ei kasutanud seda 6. septembril ja 3. oktoobril Riigikogus toimunud vaidlustel.

Ka panga enda nõukogus arutati nõuandja küsimust alles poolteist kuud hiljem, siis, kui võimule oli juba tulnud krooni parteedi säilitamist pooldav K. Pätsi valitsus. Eesti Panga juhatuse ettekanne selles küsimuses panga nõukogule oli äärmiselt tendentslik. Finantskomitee jättis Eestile initsiatiivi nõuandja isiku suhtes, juhatuse ettekandes serveeriti seda aga nii, nagu oleks see juba otsustatud ja kuidagi Eestile alandaval moel. Edasi märgiti, et nõuandja vaated majanduspoliitikale on teada, aga Eesti Pank ei saa ajada säärast majanduspoliitikat, mis käib risti vastu Riigikogu poolt heakskiidetud valitsuse majanduspoliitikale. "Praegune Vabariigi Valitsus on moodustatud just krooni hoidmise tähe all, sellepärast on päris selge, et Eesti Pangal selles küsimuses ei tohi olla teist seisukohta [---]" (ERA, f 1790, n 1, s 54, l 111–114). Kuid poolteist kuud varem, kui Finantskomitee tegelikult vastust soovis, oli kõik teisiti: võimul oli devalveerimist pooldav valitsus ja Riigikogu ei olnud devalveerimise suhtes seisukohta võtnud. Ja selle situatsiooni muutumisel oli suur roll just Jaaksoni tegevusel või tegematajätmistel.

Järgmise aasta 16. ja 17. jaanuaril toimunud Finantskomitee istungil, kus arutati Eesti olukorda, osales ka Jüri Jaakson. Tagasiõidul peatus ta Pariisis, Berliinis ja Riias, s.t neis riikides, mis olid seni jäänud kulla alusele, kus pidas läbirääkimisi ja mõttevahetusi sealsete keskpankade juhtidega. (Nende Jaaksoni kontaktide kohta puuduvad täpsemad andmed.) Finantskomitees olevat Jüri Jaaksoni sõnutsi kroonist kõneldud vaid möödaminnes, nimelt oli prof. A. Janssen küsinud, kas ei oleks kasulik olnud kullastandardist loobuda. "Sellele viipele andsin kindla vastuse otsuse näol, mis riigikogu ja vabariigi valitsus on teinud krooni hoidmise asjus [---]" (*Päevaleht*, nr 25, 29. I 1933).

19. aprillil 1933 tuli Eesti Panga nõukogus arutusele K. Pätsi valitsuse palve lubada 1933./1934. a eelarves ettenähtud kulude tasumiseks laenu kuni 5 miljonit Eesti krooni. Eesti Pank ei keeldunud laenust (ERA, f 1790, n 1, s 55, l 35).

Ka hiljem, pärast seda kui Riigikogu oli kahehäälelise enamusega valuliselt Tõnissoni valitsuse tegevust kursi määramisel toetanud, andis Eesti Panga juhatus oma devalveerimisotsuse sõnastuses selgelt mõista, et ollakse sunnitud alluma (ERA, f 1790, n 1, s 55, l 68–69).

Seega oli panga juhtkond eesotsas presidendiga üheselt krooni devalveerimise vastu, ammu ei saanud oodata tema vastavaid samme. Suure tõenäosusega varjas Jüri Jaakson enda käes olevat informatsiooni Rahvasteliidu Finantskomitee seisukohtadest või vähemalt venitas selle edasiandmisega valitsusele ja Majandusministeeriumile. (See selgub ka Riigikogu liikmete kõnedest, kus esialgu oli kroonipidajate üheks peaarvumendiks Rahvasteliidu Finantskomitee väidetav seisukoht, mis ei lubavat krooni devalveerida.) Kõik see lubab üsna kindlalt arvata, et Eesti Panga juhtkond oli devalveerimist pooldanud valitsustele mõista andnud, et “paljast” valitsuse määrust krooni devalveerimise kohta (ilma Riigikogu nõusolekuta) ei võeta täitmisele. Sellise blokeerimisega suunas Eesti Pank küsimuse otsustamise seadusandlikule võimule, seal aga muutus ta miitinguprobleemiks — halvim, mis juhtuda võis.

RIIGIKOGU JA VALITSUS: VAIDLUSED DEVALVEERIMISE ÜMBER

Riigikogu ja valitsuse tegevust tundub olevat otstarbekas vaadelda kahes voorus: ajajärku kuni 1932. a detsembrini, kui diskussioon selle nagu iga teise poliitilise küsimuse üle oli lubatud, ja perioodi kuni tegeliku devalveerimiseni 28. juunil 1933.

Naelsterlingi kursilanguse ajal 1931. a septembris oli võimul K. Pätsi valitsus, kus olid esindatud Põllumeeste Kogud, Rahvaerakond, majaomanike rühm ja sotsialistid. Riigikogu täiskogus puudutati Eesti krooni vahetuskursi võimalikku muutust esimest korda 6. novembril, kaupade sisseveo korralduse seaduse arutuse ajal. Opositsioonis olevad saadikud süüdistasid küll Eesti Panka, et too ei näinud toimuvat ette, valitsuse kavandatud sisseveopiirangud kiideti aga heaks. Tõsisemat poleemikat siiski ei tekkinud ja Eesti Panga initsiatiivil tulnud seaduseelnõu võeti

vastu. Selle teostamise määrusega 11. novembrist monopoliseeriti suur osa impordist (RT 1931: nr 92, art. 680).

20. novembril sai kõikva Mihkel Punga asemel majandusministriks Põllumeeste Kogu liige August Jürman, kes oli krooni senise parteedi tuline hoidja.

Tõsisem diskussioon toimus Riigikogus 19. jaanuaril 1932. Majandusminister manas krooni devalveerimise pooldajaid. Devalveerimine oluks tema arvates võimalik ainult seadusandlikul teel Riigikogus. Takistuseks olevat aga 1927. a rahareformi teostamiseks saadud Rahvasteliidu laenu lepingu tingimus. Ka nüüd, soovides rahaseadust muuta, pidi Jürmani väitel kooskõlastatama see kõigepealt Rahvasteliiduga. Teisiti oluks see ministri väitel teostamatu, sest oleks kahjustanud usaldust Eesti vastu. Kroonikursi vabakslaskmine Inglismaa eeskujul andnuks aga võimaluse "suureks spekulatsiooniks". Pealegi ei olevat kullaaluselt lahkunud riikide majanduslik olukord paranenud. Riigikassa saavat suurt kahju, kuna riigil on välisvõlad. Kroonikursi langetamisega majanduselu parandada ei olevat võimalik. Jürman teatas, et valitsus on asunud tootmiskulude vähendamisele ja elustandardi allaviimisele. Teistest kõnelejatest kahtlesid senise parteedi säilitamise vajalikkuses Asunike Koonduse esindajad, ent nad ei saavutanud ülekaalu (*IV Riigikogu... 1932: 3598–3645*).

26. jaanuaril 1932 liitusid Põllumeeste Kogude ja Asunike Koonduse rühmad Riigikogus Ühinenud Põllumeeste rühmaks. Liitumine ja juba selle ettevalmistamine summutas reformitalupoegade esindajate üha jõulisemalt kõlama hakanud nõuet kroonikursi ümberhindamiseks.

29. jaanuaril ühinesid ka Ühendatud Rahvaerakondade ja Töerakonna Riigikogu fraktsioonid Rahvusliku Keskerakonna rühmaks. 5. veebruaril liitusid sellega majaomanikud. Nende ümbergrupeerimiste tõttu esitas valitsus 29. jaanuaril lahkumispalve.

19. veebruaril kinnitati ametisse Jaan Teemanti valitsus, kus olid esindatud Ühinenud Põllumeeste rühm ja Rahvuslik Keskerakond. Opositsiooni jäid seega senise parteedi hoidmise pooldajad, valitsusblokis aga arvamused lahknesid. Majandusministriks sai Oskar Suursööt Põllumeeste rühma Põllumeeste Kogude tiivalt, mis tõendab, et maaerakondade sisemistes vaidlustes olid

vanapõllumehed peale jäänud. 26. veebruaril esines riigivanem valitsuse deklaratsiooniga, kus toonitas, et valitsus hakkab krooni hoidma kõikide abinõudega (*IV Riigikogu... 1932: 3758*). Seda ka tehti.

1932. a mais toimusid uue, V Riigikogu valimised. Ühendatud Põllumeeste erakond sai 42, Rahvuslik Keskerakond 23, Sotsialistlik Töölise Partei 22, Pahempoolsete tööliste ja kehvikute rühm (kommunistid) 5, Vene vähemusrahvuse valimisblokk 5, Saksa-Rootsi valimisblokk 3 mandaati. Valitsuse moodustasid 19. juulil taas Ühendatud Põllumehed ja Rahvuslik Keskerakond. Riigivanemaks sai aktiivse majanduspoliitika pooldaja Karl Einbund, majandusministriks asunik Johannes Zimmermann.

Nagu Einbund hiljem seletas, oli valitsuse töökavas ette nähtud valuutakitsenduste järkjärguline kaotamine (*V Riigikogu... 1932: 141*), s.t devalveerimine. Üsna pea pärast Einbundi valitsuse võimuletulekut alustatigi Majandusministeeriumis krooni devalveerimise kavade väljatöötamist (*V Riigikogu... 1932: 138*).

Valitsuse deklaratsioon esitati 26. juulil ja see oli krooni saatus seisukohalt sõnastatud üsna ähmaselt (*V Riigikogu... 1932: 76–78*). Ent selle arutelu järgmisel päeval tuli sotsialistide äge rünnak. Aleksander Oinase arvates kajastusid deklaratsioonis mõttekäigud, mida varem oli kuulnud just kroonikukatajate käest: majanduse vastuseadmine kroonile, viimane tähendavat aga sedasama mis pükste nõõpide vastuseadmine pükstele jne. Oinas esitas valitsuse deklaratsiooni ebarahuldavaks tunnistava üleminnekuvormeli. Riigivanem oli sunnitud manööverdama ja pareeris selle, öeldes, et deklaratsioon selleks alust ei anna.

Ettevalmistused devalveerimiseks jätkusid. 31. augustiga on dateeritud majandusminister J. Zimmermanni täiesti salajane kümneleheküljeline ettekanne valitsusele, kus analüüsiti tekkinud olukorda ja prognoositi väljavaateid krooni senise kursi hoidmise ning devalveerimise korral. Etteandes märgiti õigustatult, et Eesti Pank ja samuti ka Majandusministeerium on oma kontrolltegevuses silmas pidanud ainult väliskaubandusbilanssi, mitte aga üldist maksebilanssi, ning põhitähelepanu on olnud sisseveo kitsendamisel, mitte aga väljaveo elustamisel. Zimmermann pidas hädavajalikuks revideerida senist majanduspoliitikat, "mis on ol-

nud suunatud ainult krooni kulla pariteedil hoidmisele maksku mis maksab, ja võtta valitsuse majanduspoliitika peaülesandena rahvamajandusliku tootmisvõime alahoidmist, enne kui hilja on". Zimmermanni ettepanek oli, et Eesti Pank loobuks esialgu valuutatehingutest ning annaks välisrahaga kauplemise erapankadele vabaks; juriidilise võimaluse selleks andis valuutaga kauplemise seadus. Krooni kurss kujuneks siis isenesest välja sellel tasemel, mis vastab tema tegelikule ostujõule. Selle sammu oleks Zimmermanni arvates saanud läbi viia olemasolevate seaduste põhjal, ilma Riigikogu sanktsioonita. Kuid see "oleneb ainult seisukorra õigest hindamisest Eesti Panga poolt ja tema heasoovlikust koostööst valitsusega". Zimmermann soovitas küsimuse valitsuses kiirele kaalumisele ja otsustamisele võtta (ERA, f 4408, n 1, s 172).

Ent ei ole teada, et valitsuse istungitel selle ettepaneku arutamiseni oleks jõutud. Kuid on täiesti selge, et selles küsimuses Eesti Panga poolt "heasoovlikku koostööd" küll ei olnud loota. Kas Einbund katsetki tegi, ei ole samuti teada.

Riigikogus läks igatahes tuliseks. 6. septembril toimunud sotsialistide erakonnalises teadaandes väideti, et krooni väärtuse allaviimine tähendaks meeleheitlikku hüpet kuristikku, kusjuures kasu sellest loodavad saada mõned võlgadega koormatud ettevõtjad ja kodanikud, see aga tähendaks kõigi palgasaajate sissetulekute ja hoiummade omanike varanduse osalist eksproprieerimist ja riigi varanduste osalist kinkimist. Esitatud üleminekuvormelis nõuti valitsuselt kõigi abinõude tarvituselevõtmist rahaväärtuse hoidmiseks. Riigivanem üritas küll edasist hüsteeria lõkkelepuhumist pidurdada ja Rudolf Penno Ühendatud Põllumeeste asunike tiivalt esitas lihtüleminekuvormeli. Näis, et valitsusel õnnestub küsimuse arutelu lõpetada. Kuid sellele järgnes ootamatult Ühendatud Põllumeeste Põllumeeste Kogude tiiva esindaja Jaan Teemanti terav sõnavõtt. Ta kinnitas, et rahaüksuse senise pariteedi säilitamine on president Jaaksoni teene, ning väitis, et Eesti Panga põhikirja kehtides ei saa juttugi olla uue rahakursi maksmapanemisest. Rahaüksuse ümberhindamine ei loovat mingeid väärtusi, küll aga olevat see sisuliselt võõra vara röövimine. Sellele teele

asudes hävitataks majanduselu. Ning lõpetuseks deklareeris Jaan Teemant, et hääletab sotsialistide üleminekuvormeli poolt.

Riigivanem üritas küll veel manööverdada, kuid Rudolf Penno võttis oma lihtüleminekuvormeli tagasi. Devalveerimise pooldajatel, eelkõige riigivanemal, ei jätkunud otsustaval momendil julgust.

Asi oli otsustatud. Opositsiooni ja kõigi kroonihoidjate taktika oli taas vilja kandnud. Edasine oli vormistamise küsimus. Artur Tupits Ühinenud Põllumeeste rühma kogude tiivast esitas üleminekuvormeli, mis oli pisut leebemalt sõnastatud kui sotsialistide pakutu, kuid sidus samuti valitsuse majanduspoliitika üheselt krooni hoidmisega. Hääletustulemus oli 70 poolt ja 1 vastu! Põllumeeste rühma asunike tiiva esindajad ei hääletanud (*V Riigikogu... 1932: 105–123*). Asjad olid pöördunud tagurpidi: veel sama aasta talvel oli senise pariteedi pooldajate üheks peaarvumendiks Rahvasteliidu väidetav vastuolek, nüüd aga võis Rahvasteliidu soovitusel keelduda seetõttu, et Riigikogu oli nii otsustanud. Sellise hääletustulemuse põhjuseks tuleks eelkõige pidada rahvasaadikute kartust oma populaarsust kaotada. Ka puudus devalveerimise pooldajatel liider. K. Einbund oli niivõrd suurt otsustavust nõudva küsimuse lahendamiseks silmanähtavalt sobimatu.

3. oktoobril esines riigivanem seletusega masendavast majanduslikust olukorrast ning jõudis järeldusele, et raskused on peamiselt põhjustatud ekspordi kohutavast langusest. Einbund luges üles ka tööpuuduse vastu võitlemiseks kavandatud sammud (nende seas ei olnud devalveerimist), kuid teatas, et see kava on tekitanud valitsuses lahkarmumisi. Kolm Keskerakonna ministrit on andnud sisse valitsusest lahkumise teadaande. Pärast lühikest vaheaega teatas aga kogu valitsus oma ametist lahkumisest (*V Riigikogu... 1932: 128–137*).

1. novembril, pärast pikka valitsuskriisi, kinnitati ametisse K. Pätsi kolme suuremat rühma kaasav valitsus. Majandusministriks sai taas senise suuna pooldaja August Jürman.

22. novembril võttis krooni pariteedi küsimus Riigikogus hoopis tõsisema pöörde. Riigivanem esines väga kaugeleulatuva ettepanekuga. Esitatud seaduseenõu oli ka kroonipidajate väheseid

päästerõngaid, ratsionaalsed põhjendused olid otsas. Prof. Janseni arvamused olid saanud Soome ajalehe *Suomen Sosiaalidemokraatti* kaudu Eestis teatavaks ja neid kommenteeris laialdaselt sinne ajakirjandus. Kroonipidajate üks peamisi argumente, nagu ei lubaks Finantskomitee devalveerimist, oli sellega haihtunud.

K. Päts märkis, et tegemist on seaduseelnõuga, mis on pöördeline, kuid ei riku siiski põhiseaduse norme. "Valitsuse nimel pöörasin Riigikogu poole ja palusin välja anda seaduse, mis raske karistuse ette näeks nende jaoks, kes meelega selleks tööd teevad, et riigi rahaasjandust kõigutada, kes selleks tööd teevad, et kroonikurs alla läheks." Puhkes äge vaidlus, kus seaduseelnõu vastu rääkisid peamiselt endise Asunike Koonduse esindajad. Tsiteeriti vastastikku prof. Janseni väiteid. Eelnõu vastased väitsid, et Eesti raha ei ole juba niikuinii kulla alusel, sest nõuet välisvaluuta vabaks vahetuseks ei täideta. Majandusminister Jürman kinnitas aga, et põllumajandusele on peamisi raskusi tekitanud just rahaüksuse vastu peetav agitatsioon. See olevat majanduselu hävitamine, mida ei saa endale lubada ükski riik, ja pealegi ei olevat ükski riik majanduskriisi suutnud rahakursi ümberhindamisega lahendada (*V Riigikogu...* 1933: 314–341).

Vaidlused jätkusid 24. ja 25. novembril. Eelnõu pooldajad — sotsialistid ja endiste Põllumeeste Kogude esindajad — väitsid, et küsimus on Riigikogu poolt tegelikult otsustatud 6. septembri hääletamisega. Sotsialistid kinnitasid koguni, et devalveerimine võib kaasa tuua majandusliku iseseisvuse kaotuse, mis omakorda võivat viia ka poliitilise iseseisvuse kaotuseni. Vaieldi, kas devalveerinud riigid on ikka kasu saanud. Väitlus jäi patiseisu, kuid edasist väitlust keelustav seaduseelnõu sai ikkagi enamuse toetuse (*V Riigikogu...* 1933: 345–348, 394–415, 425–432).

RIIGIKOGU JA VALITSUS: DEVALVEERIMINE

Kroonivaidlused Riigikogus lõppesid tõesti. 1933. a kevadeks oli selles küsimuses ummikusse jõutud. Edasistes sündmustes kujunes peategelaseks Rahvusliku Keskerakonna juht ja tolleaegne Riigikogu esimees Jaan Tõnisson.

Tõnisson ei olnud devalveerimise pooldaja automaatselt ja algusest peale. Välisministrina K. Pätsi ja J. Teemanti valitsustes oli ta nonde kroonihoidmispoliitikaga solidaarne veel 1932. a märtsis. Kiri sõbrale, Eesti saadikule Londonis Oskar Kallasele 1932. a märtsist tõendab, et see ei olnud ainult väline hoiak nagu paljudel teistel poliitikutel (KM KO, f 186, m 75:24, l 205/357–205/359). See Tõnissoni seisukoht muutus sama aasta suveks. Olles pärast Teemanti valitsuse lahkumist üks riigivanema kandidaate, esitas ta valuutakitsenduste kaotamist ette näinud töökava (*V Riigikogu...* 1933: 146). Seega oli talle selleks ajaks probleemi lahendus selge. Ent selle elluviimiseks tollal võimalusi ei kujunenud.

Uus võimalus tuli 1933. a aprillikuus. Kõigepealt tuli blokeerumises kokkuleppele jõuda Ühendatud Põllumeeste Asunike Koonduse tiivaga. 25. aprillil kutsuti valitsusest tagasi keskera-kondlastest ministrid. Järgmisel päeval andis valitsus Riigikogule ametist lahkumise teadaande. Uut valitsust hakkaski moodustama Jaan Tõnisson. Kuid see ebaõnnestus. Erakond, eriti selle endise Tööerakonna tiib, hakkas teravalt kritiseerima Tõnissoni ja tema staabi tegevust. Kartes erakonna lagunemist, oli Tõnisson sunnitud deklareerima, et krooni ei devalveerita. Seejärel, nähes, et Tõnissonil ei ole oma erakonnas täit poolehoidu, taandusid ka asunikud. Erakonnasisene pinge teravnes veelgi. Mai alguses toimunud Rahvaerakonna kongress oleks peaaegu lõppenud erakonna lõhenemisega.

Nüüd tegi Tõnisson Riigikogu esimehena valitsuse moodustamise ülesandeks Karl Einbundile, kuid ka temal see ei õnnestunud. Järgmine kandidaat oli professor Jüri Uluots, kes ei olnud edukam. 4. mail sondeeris uuesti pinda Karl Einbund. Taas edutult. Kõigi nende kandidaatide kavades oli devalveerimine, ehkki seda otse välja ei öeldud. Valitsuse moodustamise ebaõnnestumise põhjuseks oli aga asjaolu, et selles küsimuses ei saadud selget enamust. Vähemusvalitsust moodustada need kandidaadid ei riskinud. Järgmiseks tegi Riigikogu esimees valitsuse moodustamise ettepaneku sotsialist August Reile. Viimane loobus ja sotsialistid alustasid selle asemel hoopis kampaaniat uue Riigikogu esimehe valimiseks (*Vaba Maa*, nr 105, 6. V 1933; nr 106, 7. V 1933).

Vahepeal hakkasid erakonnad taas ümber kristalliseeruma suhtumise alusel devalveerimisse. 7. mail toimus Ühinenud Põllumeeste erakonna kongress, kus erakond lõhenes.

11. mail ütles valitsuse koostamise ettepanekust ära K. Päts. 14. mail tegi Tõnisson valitsuse moodustamise ettepaneku taas K. Einbundile, kes aga kohe ära ütles. Sama päeva õhtul viibis Riigikogu esimehe juures Rahvusliku Keskerakonna valitsusjuhi kandidaadina Tõnis Kalbus, kes teatas oma loobumisest järgmise päeva hommikul. Korraks oli kõne all ka August Kerem Rahvuslikust Keskerakonnast (*Vaba Maa*, nr 113, 16. V 1933).

Jälle pöördus Tõnisson K. Einbundi poole. 16. mai õhtul teatas too Riigikogu esimehele, et on tulnud toime üleminekuaja töökabineti moodustamisega. Seejärel määras Tõnisson Riigikogu istungjärgu 18. maile. Selle päevakorras oli üksainus punkt: valitsuse ametisse kinnitamine. Kuid 17. mai õhtul teatas Einbund ootamatult oma loobumisest (*Vaba Maa*, nr 117, 20. V 1933). Oli tekkinud äärmiselt keeruline situatsioon: Riigikogu tuleb kokku, et kinnitada ametisse valitsus, mida ei ole. Eriti täbaras seisus oli Riigikogu esimees. Tema teguviisi ministrite tagasikutsumisel oli tekitanud juba küllalt pahameelt ja valitsuse moodustamise aeg oli veninud üle igasuguste piiride. Ajalehes *Vaba Maa* ilmus karikatuur, kus üks poliitik küsib teiselt: "Kas olete täna juba riigivanema kandidaat olnud?"

Nüüd ei jäänud Tõnissonil muud üle kui üritada taas ise. Ta saigi sellega hakkama istungjärgu eelsel ööl, saavutades ka 3-liikmelise Saksa-Rootsi vähemusrahvuse rühma toetuse. Valitsuskoalitsioon tugines keskerakonnale ja järelejäanud osale Põllumeeste Ühendatud erakonnast, kust "kroonipidajad" eesotsas Pätsi ja Teemantiga (suurem osa endise Põllumeeste Kogu liikmeid) olid lahkunud. Valitsuse taga oli küll 48% kõigist mandaatidest ja sakslaste-rootslastega kokku 51%, kuid see ülinapp enamus oli rabe, sest ei olnud teada paljude Rahvuslikku Keskerakonda kuuluvate saadikute käitumine.

18. mail avati Riigikogu istungjärk. Kroonipidajad jätkasid oma vana taktikat. Sotsialistid süüdistasid oma erakorralises teadaandes Riigikogu esimeest Jaan Tõnissoni "ministrite varastamises endisest valitsusest" ja selles, et ta uut valitsust ise moodustama asus. Valitsuskriis olevat provotseeritud majanduslikesse

raskustesse sattunud ringkondade poolt, kes tahtvat lisaks uute laenude saamisele ka krooni väärtust alla lasta. J. Tõnisson paareeris selle, väites, et valitsuse majandus- ja rahanduspoliitika on rajatud Eesti krooni stabiilsusele. Ka teised Rahvusliku Keskerakonna esindajad väitsid, et ollakse kokku leppinud krooni pariteedi hoidmises kõigi vahenditega (*V Riigikogu...* 1933: 727–730).

Valitsus kinnitati ametisse 51 häälega 40 vastu.

23. mail, ühe teisejärgulise seaduseelnõu arutamise juures soovis riigivanem esitada ka valitsuse deklaratsiooni, põhjendades seda seaduseelnõu kuulumisega nende ülesannete hulka, mis valitsus endale seadnud. Kuid riigivanem sai öelda vaid mõned laused. Hulgaliste vahelehiüete ja müra tõttu jäi deklaratsioon ette kandmata (*V Riigikogu...* 1933: 730–731). Valitsus oli soovinud deklaratsiooni eelmainitud seaduseelnõu arutamise käigus esitada opositsioonilt võimaluse võtmiseks deklaratsiooni arustada. Korralisel valitsuse deklaratsiooni ettekandmisel võis kodukorra järgi iga Riigikogu liige sõna võtta piiramatult arv kordi. Seaduseelnõu teisel lugemisel oleks aga sõnavõtte arv piiratud olnud ja millestki muust ei oleks saanud rääkida kui päevakorras olevast seaduseelnõust. Valitsus ei soovinud nii vara kaarte avada, diskussioon krooniküsimuses tähendanuks järjekordsete truudusevannete väljapressimist. Ehkki ka see manööver kahjustas Tõnissoni mainet, oli see tõenäoliselt väiksem pahe. Diskussioon jäi vähemalt ära. Deklaratsiooni avaldas *Postimees*.

Veel üks sotsialistide meeleheitlik rünnak Riigikogus toimus 30. mail. Erakorralises teadaandes nõuti äärmiselt käredas toonis selgust valitsuse majanduspoliitiliste kavade kohta ja süüdistati koalitsiooni tahtes Riigikogu istungjärku lõpetada rahvaesindust edasise suhtes teadmatusse jättes. Ettepanek avada läbirääkimised lükkati aga Riigikogu enamuse poolt siiski tagasi. Vastasrinnal ei õnnestunud ka lõhkuda kvoorumit, et ei saaks teha Riigikogu istungjärgu lõpetamise otsust. (*Vaba Maa*, nr 127, 1. VI 1933.) Valitsus sai tegutsemiseks vabamad käed.

Otsustavad ekspertide nõupidamised toimusid 13. ja 15. juunil majandusministri juures. Vastu võetud ulatusliku dokumendi sisu võiks kokku võtta üks lõik: "Majanduslikkude väärtuste hinnangu alus — rahavääring — tuleb lasta madalamale tasemele riikide eeskujul, kellega meil ekspordi alal tihedamad sidemed ning ühes

sellega ka suurem majanduslik sõltuvus.” Valitsus kiitis need seisukohad heaks.

On üsna tõenäoline, et Tõnisson kavatses algselt devalveerimise läbi viia määrusega, Riigikogu kõrvale jättes, kuid hiljem, hinnates situatsiooni, loobus sellest. Võib arvata, et Eesti Pank polekski “paljast” valitsuse määrust aktsepteerinud. Nii pidi kõik jääma taas parlamendi otsustada.

Kolmandale istungjärgule kogunes Riigikogu 27. juunil. Riigivanem esines valitsuse erakorralise teadaandega majandusliku seisukorra kohta, mille järeldusena tuli välja krooni devalveerimise vajadusega. Edasi peatus majandusminister Peeter Kurvits üksikasjalikumalt majanduse olukorral ja väljavaadetal. Seejärel teatas majandusminister, et valitsusel on kavatsus anda välja määrus välismaksuvahendite liikumise kohta. Määruse olulisemateks osadeks olid § 2, kus Eesti Pangale tehti ülesandeks hoida krooni kurssi rahaturu nõuete kohaselt arvestades üldmajanduslikku seisukorda tasemel, mis poleks madalam kullaväärtuse pariteedilt lahkunud Rootsi krooni jooksvast kursist, ja § 9, millega anti majandusministrile õigus anda juhtnööre raha ringvoolu korraldamise otstarbel (*V Riigikogu...* 1933: 765–792). Selle määruse kasutamiseks krooni devalveerimiseks küsiski Jaan Tõnissoni valitsus Riigikogu toetust.

Järgnenud vaidlustes uusi sisulisi argumente ei esitatud, küll aga isiklikke solvanguid. Riigikogu rõdud olid kuulajatest tulvil ja ilmselt tuleb nõustuda August Keremi arvamusega, et see oli vastarinna inetuim lahing Riigikogu ajaloos ning et paljud olid pärast küsimuse otsustamist valmis Jaan Tõnissoni kividega surnuks viskama. Kõigepealt hääletati umbusaldusavaldust valitsusele, millega oleks tekkinud poliitiline vaakum ja tõenäoliselt kontrollimatu paanika hoiusummade omanike seas. Ettepanek lükati tagasi 48 häälega 42 vastu, kusjuures vastu olid põllumehed-asunikud ja Keskerakond ning poolt Põllumeeste Kogud, sotsialistid ning vasakpoolsed. Vene vähemusrahvuse viieliikmeline rühm ei hääletanud. Lihtüleminekuvormeli poolt, millega valitsus oleks saanud tegutsemiseks heakskiidu, hääletasid taas asunikud-põllumehed ja Keskerakond (üks kohalolija ei hääletanud) ning üks saksa-rootsi valimisbloki esindaja. Vastu hääletasid sotsialistid, Põllumeeste Kogu esindajad (kaks kohalolnut ei hääletanud), 5 vene vähemus-

rahvuse Riigikogu rühma esindajat ja kohalolnud 5 vasakpoolset. Lihtüleminekuvormel sai poolt 47, vastu 45 häält (*V Riigikogu...* 1933: 820–821). Otsusega saadi valmis kella viieks hommikul. Piisanuks mõne opositsioonirühma saadiku kohalolust või veel mõne koalitsiooni saadiku üleminekust või kolme keskerakondlasest kroonihoidmise pooldaja vastavast hääletamisest ja kõik võinuks olla teistpidi.

Eesti kroon devalveeriti niisiis 35% võrra 28. juunil 1933, hinneline oli aasta ja üheksa kuud. Sama aasta sügisel seoti kroon naelsterlingiga kursiga 1 naelsterling = 18,35 krooni, s.t ennistati kriisieelne pariteet. Ka väliskonjunktuur paranes ning Eesti majanduselus algas uus tõusuliikumine, esialgu küll aeglane, kuid 1934. aastast alates järjest kiirenevas tempos.

JÄRELMÄRKUSI

Devalveerimise pidurdamise võtmeisikud olid Jüri Jaakson ja Konstantin Päts. Siinkirjutajal ei ole mingeid andmeid nende majanduslikust erihuvist krooni senise kursi hoidmiseks³. Pigem vastupidi. Jüri Jaaksoni ametipositsiooni tõttu ei olnud tal raske küsimuse nii- või teistsuguse lahenduse korral vältida kaotusi. K. Päts oli Eesti Pangale 20 000 krooni võlgu, mille pidi osade kaupa ära maksma 1934. a 1. septembriks (ERA, f 1790, n 1, s 80, l 1612). Tagasimaksmine olnuks devalveerimise korral kergem. Ent miks nad siis ikkagi vastu olid?

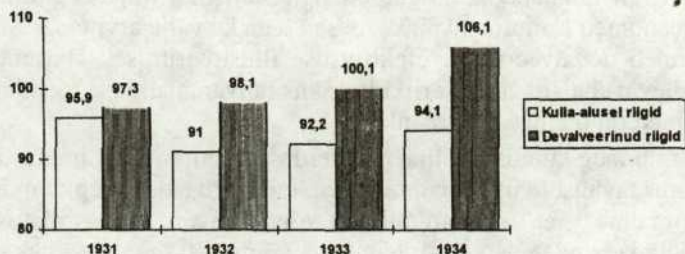
Jaan Soots iseloomustas Jüri Jaaksonit hea aidamehena, kes ei varasta ise ega lase teistel varastada, kuid lisas, et temalt kui suure panga presidendilt tuleks nõuda enam ning majanduselu juhtivatel kohtadel peaksid olema inimesed, “kellel ei ole paberline kalkultatsioon, vaid eluline.” (ERA, f 80, n 4, s 343, l 86p.) See hinnang näib olevat üsna tabav. Tõenäoliselt ei võtnud J. Jaakson, nii nagu sotsialistid ja paljud teised poliitikudki, uues olukorras lihtsalt n-ö kurvi välja. Valuutapiirangud olid neile mingil määral tuttavad juba sõjaajast, ujuvkursile üleminek ja devalveerimine aga tundmatud sammud. Teiseks võis Jaaksoni hoiakut mõjuta-

³Selle tegelikku puudumist ei julgeks siiski kategooriliselt väita. Eesti tipp-poliitikutel äritegevus on vähetuntud valdkond.

da ka tahe säilitada 1931. a novembrist omandatud Eesti Panga ja iseenda juhtivat seisundit majanduses (monopol välisvaluutaga kauplemise alal — otsused, kellele valuutat müüa, kellele mitte), mis oleks paratamatult devalveerimisega vähenenud. Seetõttu võis Zimmermanni kava talle küll väga vastukarva olla.

Suurepärase poliitilise kombinaatorina tuntud K. Päts aga võis püüda vastuolemisega kindlustada oma poliitilist tulevikku. Juuba 1931. aastal võis enam-vähem kindlalt arvata, et põhiseaduse muutmise, mille tulemusena riigipeaks saab rahva poolt otseselt valitav president, saab mingis vormis teoks. Kahtlemata oli K. Pätsil soov see koht endale reserveerida. Et krooni kursi langetamine oli rahva seas ebapopulaarne, võis K. Päts lootuses presidendivalimisi võita üritada oma mainet “krooni hoidjana” teadlikult tõsta.

Graafik 4. Rahvamajanduse toodangu dünaamika kullaalusel ja devalveerinud riikides aastatel 1931–1934 (1930 = 100).

Arvutusalus: *International...* 1992: 892–897. Arvestatud seal esitatud Euroopa riikide rahvamajanduse toodangud (sisemajanduse kogutoodang, rahvamajanduse kogutoodang, rahvamajanduse puhastoodang (GNP; GDP; NNP)) konstantse vääringu alusel. Kullastandardil riigid: Austria, Bulgaaria, Tšehhoslovakkia, Prantsusmaa, Saksamaa, Kreeka (aastal 1931), Ungari, Itaalia, Holland, Šveits ja Jugoslaavia. Devalveerinud riigid: Taani, Soome, Kreeka (alates 1932. aastast), Hispaania, Norra, Rootsi ning Inglismaa.

Samas tundub ka üsna tõenäoline, et Jaakson ja Päts koordineerisid oma tegevust. Üsna ühemõtteliselt mõjub katke K. Pätsi käskkirjast 1936. a 6. novembrist, millega ta avaldas tänu Jaak-

sonile tolle 10-aastase ametisoleku puhul: "Eriti väärib aga märkimist Eesti Panga tegevus majanduskriisi ajal, mil Eesti riigil ja rahvamajandusel tuli võidelda raskustega. President J. Jaaksoni tasakaalukus ning kohusetunne ja suured kogemused ja vilumus panga tegevuse juhtimise alal on mõjuvalt kaasa aidanud õigete lahenduste leidmisel selle ajajärgu rahandusprobleemidele." (ERA, f 1790, n 1, s 1441, l 7.)

Vääringukursi muutmisega hilinemine Eestis on kujukaks näiteks sellest, mil määral mõni ehk pooljuhuslikultki kujunenud majanduspoliitiline lahendus kogu ühiskonna arengut võib mõjutada. Sellest tulenenud põletik lõi välja mitmel tasandil: mürgitas erakondade ja poliitikute omavahelisi suhteid, kahandas rahva usaldust poliitilise eliidi vastu ning mis peamine, süvendas olulisel määral majandusraskusi, suurendades seega rahva üldist rahulolematust.

Hilise devalveerimise hinda Eesti majandusele ja rahva elatustasemele on loomulikult raske mõõta. Pealegi puudub Eesti kohta rahvamajanduse kogutoodangu statistika ning et mitmed lähteandmed samuti on vajaka, ei saa seda ka välja arvutada. Seega tuleb devalveerimise efektiivsuse illustreerimiseks kasutada võrdlevat statistikat neist riikidest, kus rahvamajanduse toodangu andmed on olemas (vt graafik 4).

Talupoeg kündis, tööline meisterdas ja kaupmees toimetas ikka oma tavalisel viisil nii ühtedes kui teistes maades ja ehk tundub kummalinegi, et vääringupoliitika võis sedavõrd suures ulatuses mõjutada nende tegevuse tulemust ja võimalust oma tööd jätkata. Kuid andmed selles kahtlust ei jäta. Mõlemas riikide grupis on nii tööstusmaid kui agraarsaaduste eksportööre, mis peaks välistama reaalhindade erineva languse mõju. Seega on rahvamajanduse toodangu erinevuse peapõhjuseks devalveerimine ja ei midagi muud. Graafiku ja Eesti ekspordi äärmiselt ebasoodsa seisundi põhjal võib eeldada, et Eesti rahvamajanduse toodangu dünaamika 1932. ja 1933. a võinuks olla samasugune, aga ehk isegi protsent või paar kõrgem kui devalveerinud riikides keskmiselt — s.t ränka majanduskriisi asemel võinuks olla kahe-kolmeaastane stagnatsioon.

Hilise devalveerimine suurendas majandusaktiivsuse languse kaudu tööpuudust. Töötute arv saavutas haripunkti 1933. a esime-

sel poolel, kui töbörsidel oli erinevatel andmetel registreeritud 16 000–25 000 töötut (Janusson *et al.* 1937: 65; *Kaubandus-Tööstuskoda...* 1936: 24). Tegelik tööpuudus oli suurem, sest paljud ei võtnud end arvele ning paljud ettevõtted tegutsesid osalise koormusega. Et devalveerimine suurendanuks rahvamajanduse toodangut eelkõige majandusaktiivsuse tõstmise arvel, kuid “määrinuks” ühtlasi ka sissetulekud rohkem laiali, võib järeldada, et tööhõivele oluks varasema devalveerimise efekt suuremgi kui rahvamajanduse toodangule.

Ligikaudu 10%-lise keskmise sissetuleku vahe on piisavalt suur, et tavainimene seda ilma igasuguse statistikata oma nahal tunneks. Seetõttu ei ole kahtlust, et hilisest devalveerimisest tingitud sissetuleku vähenemine veel enam kriisiajal niigi pingestunud suhteid üles kruvis. Rahulolematust pidi omale kanali leidma — selleks sai usaldamatus senise poliitilise süsteemi vastu. Tulele, mis õgis silda poliitilise eliidi ja rahva vahel, andsid valusalt põlevat hagu juurde kroonivõitlusega seotud protsessid. Neist tuleks ära märkida kolme.

Eesti poliitilise süsteemi suurimaks puuduseks peeti teatavasti valitsuste ebastabiilsust ja erakondlikku killustatust. Krooni devalveerimise küsimuse päevakorral oleku aja nelja valitsuskriisi puhul oli kahe otseseks põhjuseks krooni kursi küsimus. Teiseks, erakondade liitumist 1932. a peeti poliitilist elu tervendavaks protsessiks. Ent need ei pidanud kaua vastu: Ühinenud Põllumeeste erakond lagunes erimeelsuste tõttu krooni kursi küsimuses 1933. a mais ja Rahvuslik Keskerakond suuresti samast küsimusest alguse saanud mullistuste tõttu sügisel. Kolmandaks ei ole raske arvata, et oma heitlike otsustega diskrediteeris end ka terve Riigikogu. See oli ju ikka seesama parlamendikoosseis, mis 1932. a septembris hääletas vahekorraga 70 ühe vastu krooni kursi hoidmise poolt, sama aasta novembris keelustas sellealase diskussiooni, ent järgmise aasta juunis andis heakskiidu devalveerimisele.

Kui 1934. a 12. märtsil teostas K. Päts riigi relvajõududele tuginedes enne valimisi riigipöörde, siis Eesti ühiskonnas see olulist rahulolematust ei tekitanud. Järeldus saab olla ainult üks: demokraatia oli end Eestis terve süsteemina kompromiteerinud. Kriisiraskustest vaevatud ning Toompea tülidest ning lehmakauplemisest tülpinud rahva silmis ei olnudki suurt vahet, kas Päts

või vabadussõjalased, oldi *contra*, mitte *pro*. Ning on loomulik, et Artur Sirgu arvamus, et rahvas ta vangist välja aitab, pelgalt vagaks sooviks jäi. Veel tasub märkimist, et kahe näiliselt sobimatu poliitilise jõu — vasakpoolse Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei ja parempoolse Põllumeeste Kogu koostöö tsementeeriti just kroonivõitlustes ning sellel taustal pole midagi imestada, et sotsialistidest said Pätsi riigipöörde toetajad.

Muidugi ei saa väita, et õigeaegne (1931. a sügisel või hiljemalt 1932. aastal toimunud) ujuvkursile üleminek võinuks päästa Eesti demokraatia. Ent teisalt on täiesti selge, et selle sammuga venitamine tekitas hulga sisepoliitilisi häireid ja lõppkokkuvõttes hõlbustas autokraatia võidulepääsemist.

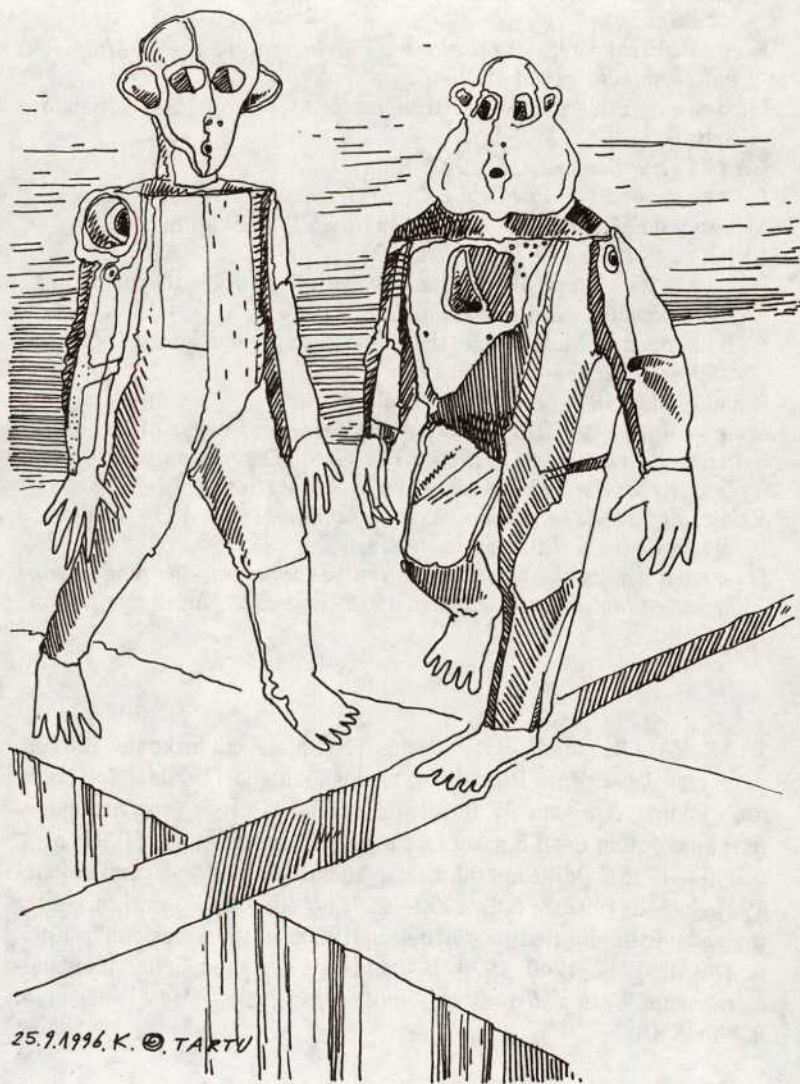
Eesti majanduspoliitikas olid aga aastad 1931–1933 teiseks murdepunktiks. Devalveerimine või senise kursi hoidmine ei tähendanud mitte ainult valikut, mis määras majanduskriisi kestuse ja sügavuse, kursialandamisega venitamine tingis ka rea majanduspoliitilisi samme (mis tähendasid eelkõige riigi sekkumise suurenemist majandusse) ning need omakorda tegid hiljem hõlpsamaks majandusliku natsionalismi poliitika omaksvõtu.

Kirjandus

- Annuaire Statistique de la Société des Nations 1935/36.* 1936. Geneve
- Annuaire des Statistiques du Travail 1935–1936.* Bureau International du Travail, Geneve.
- Eesti kroonika 1934.* 1935. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Eesti Majandus. Eesti Panga aastaraamat 1938.*
- Eesti majanduslik areng iseseisvuse kestel. 1938. — *Konjunktuur*, nr 1/2
- International Historical Statistics. Europe 1750–1988.* 1992. Ed. B. R. Mitchell. M. Stocton Press
- Janusson, Juhan et al. 1937. *Eesti majandus ja selle areng Eesti iseseisvuse ajal.* Tallinn
- Jaska, E. 1938. Agraarkriisi mõjustusi Eesti põllumajandusele. — *Konjunktuur*, nr 10/11
- Kaubandus-Tööstuskoda 1925–1935.* 1936. Tallinn
- Kerem, August 1938. J. Tõnisson ja Eesti kroon. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses.* Tartu

- Kindlerberger, Ch. P. 1978. *Manias, Panics and Crashes*. Massachusetts
- Kirss, Ernst 1996. *Kord olin ma röövlite päalik... Ühe Mulgimaa hallparuni elukeerud*. Tallinn
- Lamman, Eduard 1934. *Erakonnad Eestis*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Latvijas Banka* 1931. 1932. Rīga
- Latvijas Statistikas Gada Grāmata* 1939. 1939. Rīga
- Marandi, Rein 1991. *Must-valge lipu all*. Stockholm
- IV Riigikogu* 9. istungjärk. 1933
- Pihlamägi, Maie 1992a. Eesti Vabariigi valitsuse tööstuspoliitika 1930. aastail — *Eesti TA toimetised*, 41/3
- Pihlamägi, Maie 1992b. Eesti tööstuse arengusuunad 1930. aastatel. — *EMI Teataja*, nr 3/4
- Raud, Märt 1991. *Kaks suurt*. Tallinn
- Review of World Trade* 1938. 1939. Geneve: League of Nations
- Saint-Etienne, C. 1984. *The Great Depression, 1929–1938: Lessons for the 1980s*. Hoover Press Publications
- Statistiques du Commerce International* 1933. 1934. Geneve
- V Riigikogu* 1., 2., 3. istungjärk.
- Ülevaade Balti ja Skandinaavia riikide majanduselu arengust enne ja pärast Inglise naela langust*. 1933. Koost. V. Kuusberg. Tallinn

JAAK VALGE (sünd. 1955) lõpetas TRÜ ajalooteaduskonna 1987. a. *mag. phil.* 1992. Eesti Riigiarhiivi teadusnõunik ja TÜ lähiajaloo õppetooli lektor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti—Vene majanduslik külgetõmme Eesti omariikluse esimesel aastakümnel” (1991, nr 8, lk 1714–1735), “Mitteametlik kaubavahetus Eesti—Vene piiril aastatel 1921–1924” (1992, nr 6, lk 1200–1227) ja “Riikliku Põlevkivitööstuse majandamistingimused ja -tulemused 1920. ja 1930. aastatel” (1995, nr 8–9, lk 1712–1740, 1929–1949) ning arvustanud Eero Medijaine ni raamatut *Eesti välispoliitika Balti suund 1926–1934* (1992, nr 4, lk 846–850).

ALBERT GULK

NEIST, KEDA SAATUS SOOME VIIS

Heikki Roiko-Jokela

Tõlkinud Katrin Raid

“Soome saabunud eestlastest on 165 isikut lahkunud ametlikult ja on kindlaks tehtud 1094 illegaalselt põgenenud isikut. Kahte viimati nimetatud rühma kuuluvate isikute nimekirjad on varem antud Kontrollkomisjonile. Saksa ametivõimude korraldusel saadeti augustis 1944 Eestisse tagasi 1800 inimest. Umbes 2000 eelmainitud rühmadesse mittekuuluva eestlase asukoht on veel välja selgitamata. Kui välismaalaste nimekiri on lõpuks koostatud, saab kindlaks teha, kes neist on Soomes ja kes on siit salaja lahkunud. On tõenäoline, et suurem osa on emigreerinud” (KA, EK-Valpo II, s 158).

BAASIDE AEG. TALVESÕDA. SOVETISEERIMINE

Eesti saatusaastad Teises maailmasõjas algasid 23. augustil 1939 Saksamaa ja Nõukogude Liidu mittekallaletungilepinguga, mille salajase lisaprotokolliga järgi Eesti kuulus N. Liidu mõjusfääri. N. Liidu ja Eesti vaheline vastastikuse abistamise leping kirjutati alla 28. septembril Moskvast ja selle alusel paigutati Eestisse 1939. aasta oktoobris umbes 25 000 Vene sõdurit. (Myllyniemi 1977: 60–69; Hyytiä 1992: 126–159.)

Tõlgitud käsikirjast “Yli Suomenlahden — kohtalona Suomi (1942–1948): Virolaisten pakolaisliikenne Suomeen — pako Ruotsiin — pidäytyksiä ja palautuksia Neuvostoliittoon”. Avaldatakse lühendatult.

Talvesõja puhkemine Soome ja Nõukogude Liidu vahel 30. novembril 1939 tekitas lõhe Eesti—Soome suhetes. “Eesti liitlane on praegusel hetkel Soome vaenlane,” iseloomustas ebameeldivat olukorda president Kyösti Kallio 2. detsembril (Zetterberg 1995: 121).

Eesti baasid lühendasid tunduvalt Nõukogude pommituslennukite lennuteekonda Lõuna- ja Edela-Soome. Soome luureallikate järgi oli Eestis Talvesõja alguses umbes 160–170 Nõukogude pommi- ja hävituslennukit, jõulude paiku aga juba 300 ringis. Eestist sõjalisi operatsioone teostanud pommituslennukid tekitasid Soomes eriti tugevat Eesti-vastast meeleolu. Välisminister Ants Piip väitis 1940. a jaanuari lõpus Eesti kaitseks, et ta ei teadnud, kas ja kui palju kasutatakse Eestis asuvaid baase pommituslendudeks Soome vastu: “Oletame, et mingil määral seda tehakse, kuid meil pole õigust ega vahendeid nende takistamiseks.” (Zetterberg 1995: 121.)

Eestis omakorda äratasid pahameelt Soome *Yleisradio* eesti-keelsed saated, kus kritiseeriti ka Eestit. Eesti Helsingi saadiku Aleksander Warma arvates oli nendes saadetes muu hulgas kohatud ja ebaõiglast moraalilugemist Eestile, mis rikkus meeleolu mõlemal pool Soome lahte (Myllyniemi 1977: 102–103; Hyytiä 1992: 179–180).

Ametlik Eesti suhtus Talvesõda pidavasse Soomesse jaheda ettevaatlikkusega, kuid väga paljud eraisikud näitasid üles sooja poolehoidu ka sellega, et tõid Tallinna saatkonda raha, villaseid sokke ja toiduaineid. Talvesõjast võttis osa ka eesti vabatahtlikke; neid võis olla umbes tuhande ringis (Myllyniemi 1977: 101, 104–107; Hyytiä 1992: 178–180).

Saksa välsõda läänes 1940. a kevadel aktiveeris N. Liidu tegevust Balti riikides. Eesti valitsus sai 16. juunil Moskvast ultimaatum, mille alusel Nõukogude väed pidid Eesti okupeerima ja Eestis tuli luua nõukogudesõbralik rahvalitsus. Vene väed saabusid Eestisse 17. juunil ja järgmisel päeval nimetas president Konstantin Päts ametisse uue valitsuse eesotsas Johannes Vares-Barbarusega (vt täpsemalt Myllyniemi 1977: 147–151; Hyytiä 1992: 220–241).

Ametlikult toimus Eesti sovetiseerimine etteantud tulemus-
tega valimiste abil 14.–15. juulil 1940: uus parlament kuulutas
Eesti 21. juulil nõukogude vabariigiks. Järgmisel päeval võeti
vastu soov saada Nõukogude Liidu vabariigiks — N. Liidu Ülem-
nõukogu nõustus sellega 6. augustil 1940. Eesti sovetiseerimine
tähenas poliitilise terrori algust: venelased alustasid Eesti poliitilise
juhtkonna küüditamist Nõukogude Liitu, arreteeriti umbes
8000 eestlast. Küüditamiste haripunkt oli 14. juunil 1941, kui
arreteerimislaine tabas umbes 10 000 eestlast. Tähtsamatest ise-
seisvusaegsetest poliitikutest langes küüditamise ohvriks kaheksa
endist riigipead ja 38 endist ministrit (Myllyniemi 1977: 151–157,
166; Hyytiä 1992: 242–260).

Endine Soome saadik Tallinnas Paavo J. Hynninen kirjeldas
1941. a detsembris eestlaste kogemusi õige murelikult: “Eesti
rahva vastu suunatud pöörane hävitamishoog on avaldunud mõr-
vades, massilistes väljasaatmistes Nõukogude Liitu ja sundmobi-
lisatsioonides, kõige selle kohta on ajalehtedes juba olnud üksik-
asjalikke teateid. Tõsiasi, millele reisija Tallinnas peagi kinnitust
leiab, on see, et suurem osa eesti haritlaskonnast, eriti poliitiki-
dud, ärimehed ja töösturid on kadunud teadmatusse. Küüditami-
sega, milles selle teostajate julmus jõudis haripunktini, lahutati
perekonnaliikmed tavaliselt üksteisest [---]” (UM (= Ulkoasiain-
ministeriön arkisto), Fb 7, s 126).

SAKSA PROTEKTORAAT: ALISTATUD RAHVAS

Saksamaa kallaletung N. Liidule 22. juunil 1941 muutis Eesti
sõjatandriks ja oli ühtlasi alguseks uuele okupatsiooniajale. Eest-
lased ootasid poliitilise olukorra vabamaks muutumist ja iseseis-
vuse taastamist, kuid Saksa okupatsioon tähendas eestlastele hoo-
pis paradoksi: poliitiline terror suunati nüüd Eesti venemeelsete
kodanike vastu, kes paigutati koonduslaagrisse; rahvusmeelsed
eestlased olid vabanenud venelaste ikke alt, ent venelaste asemele
olid tulnud uued peremehed — sakslased. Seda okupatsiooni ei
peetud Eestis sugugi paremaks Nõukogude omast. Lootused ise-
seisvuse taastamisele varisesid kiiresti kokku, kui Balti riikidesse
rajati karm okupatsioonivalitsus (UM, Fb 7, s 126).

Tallinn oli sakslaste valduses 28. augustist 1941 ja oktoobri lõpuks oli kogu maa sakslaste kontrolli all. Esialgul oli Eestis sõjaväevalitsus — tsiviilhaldusele mindi üle alles 5. detsembril 1941 (Raun 1989: 198, 202). Riigikomissar Heinrich Lohse valitses Riiaast äsjaloodud riigikomissariaati Ostland, mis koosnes Eestist, Lätist, Leedust ja Valgevenest. Lohse ülemuseks oli okupeeritud ida-alade riigiminister Alfred Rosenberg. Eestis oli Saksa kõrgeim ametiisik kindralkomissar Karl Litzmann (Raun 1989: 201–202).

Võimu säilitamiseks rajasid sakslased nii Eestis, Lätis kui ka Leedus kohalikke haldusasutusi. 1930. aastate algul Eesti vabadussõjalaste liidu juhtkonda kuulunud Hjalmar Mäe seati Eesti omavalitsuse etteotsa 1941. aasta septembris. Mäe “nukuvalitsusel” puudus tegelik võim (Raun 1989: 202–203).

Kui Saksamaa ründas Nõukogude Liitu, võttis Eesti endine saadik Soomes Aleksander Warma kohe ühenduse Soome välisministri Rolf Wittingiga. Warma teatas ametlikult, et ta jätkab Eesti Vabariigi saadiku kohustuste täitmist (UM, 6 O Viro). Warma püüdis Wittingiga uuesti ühendust võtta oktoobris, kui sakslased olid Eesti okupeerinud. Ta rõhutas oma noodis Eesti Vabariigi õiguslikku järjepidevust ja eestlaste tahet säilitada oma suveräänsust. Soome välisministeerium aga ei reageerinud Warma teadaandele, sest tema arvates polnud olemas Eesti valitsust, mida saatkond Helsingis esindaks (UM, 5 C 1).

Seega ei tunnustanud Soome *de facto* Eesti Vabariigi iseseisvuse kestvust sügisel 1941. Soome ei tahtnud võtta omapead seisukohta Eesti saatuse suhtes, vaid soovis ära oodata, mida liitlane otsustab: Eesti-küsimus ei tohtinud segada Soome ja Saksamaa ühisrinnet N. Liidu vastu. Tuleb siiski märkida, et ehkki Soome ei tunnustanud Eesti iseseisvust “ametlikult”, jälgiti Soome välisministeerimis tähelepanelikult hõimurahva olukorda kuni Jätkusõja lõpuni.

Soome endine saadik Tallinnas P. J. Hynninen kirjeldas välisministeeriumile detsembris 1941 hõimurahva elutingimusi üpris trööstituna. Sakslased olid Eesti täiesti lahutanud muust maailmast: eestlased ei saanud reisida välismaale ega välismaalased Eestisse. Ka posti- ja telefoniside oli keelatud (UM, Fb 7, s 126).

Soome salapolitsei (Valpo) ülem A. K. Anthoni ühines 1942. a aprillis oma raportis välisministeeriumile Saksa-vastase kriitika-ga: riigiminister Rosenbergi määrus Ostlandi laiendatud omavalitsuse kohta oli täielik illusioon — laiendatud omavalitsus tähendas “eelkõige Saksamaa halduskontrolli ning rõhumise maksmapanekut ja suurendamist” (UM, 7 E Viro).

Soome salapolitsei ülem puudutas ka Eesti saksastamist. Saksamaalt oli tulnud tsiviilametnikke ja spetsialiste. Tähtsamad haldus- ja majanduslikud ametikohad olid hõivatud sakslaste poolt. Anthoni arvas ka, et saksa tööjõud mõjub varsti Eesti elanikkonna struktuurile. Ajalehtedel oli ametlikult keelatud neid asju arutada. Valpo ülem tõi tugevalt esile ka eestlaste ja sakslaste ebavõrdsuse okupeeritud Eestis. Sakslased pidasid eestlasi selgelt alaväärtuslikumaks saksa rahvusse kuulujaist; ka toidunormides oli märgatav vahe: sakslasest ametnik sai nädalas 840 grammi liha, 300 grammi võid ja 150 grammi suhkrut, eestlased aga vaid 350 grammi liha ja 100 grammi võid. Täiskasvanud eestlastele suhkrut ei antud.

Soomlased reageerisid ka eestlaste ja sakslaste erinevusele distsiplinaarkaristuste määramisel. Idapiirkonna raudteejuhtkonna määruse kohaselt tehti distsiplinaarkaristust määrares selget vahet saksa, eesti, läti, leedu ja valgevene raudteetöölise vahel. Sakslastele määrati karistuseks rahatrahv või arest, teistele ida-alade rahvastele aga “orjaaegne ihunuhtlus ehk 15–20 kepihoopi” (UM, 7 E Viro; KA (Kansallisarkisto = Rahvusarhiiv), Valpo II; Herlin 1993: 193).

Problemaatiliseks peeti ka Eesti majanduselu arengut. Kõige olulisem oli viivitamine Nõukogude okupatsiooni ajal natsionaliseeritud omandi tagastamisega. Hoolimata ebamäärastest lubadustest ei olnud omandit endistele omanikele tagastatud. Tootmisettevõtteid oli viidud Saksa ühingute alluvusse. Samuti oli Eestist Saksamaale eksporditud tähtsateks tooraineteks peetud villa, linast riidet, linaseemet ja metalli. Majandusressursse kasutati selgelt Saksa riigi ja sõjatööstuse heaks ning pidurdati samas eestlaste iseseisvat majandusarengut (UM, 7 E Viro).

Kolmas soomlane, kes hindas kriitiliselt Eesti seisundit Saksamaa idaproovintsinä, oli Soome sõjaväe esindaja doktor Vilho Helanen. Tema 1942. a kevadel esitatud aruande järgi oli Saksa

valitsuse peaesindaja kindralkomissar Litzmann Eestis väga populaarne. "Omavalitsuse" juhti Mäed ei iseloomustanud Helanen positiivselt: Mäe ei teadnud — või teeskles teadmatust — sedagi, et postiühendus Eesti ja Soome vahel oli katkenud. Helase aruande põhjal pidasid korda eesti politseinikud. Makse aga kogusid sakslased. Ilmus ainult üks eestikeelne ajaleht, kuid selles võis vabalt rääkida eesti kultuurist. Eestikeelsete laulude laulmine oli lubatud, välja arvatud Eesti hümn. Sakslased ei sekkunud eestlaste usuasjadesse, kuid organisatsiooniline tegevus oli keelatud. (UM, 7 E Viro; TPA (= Tasavallan presidentin arkisto), L5/6, KHA (= Kaarlo Hillilä arhiiv).)

Helanen pööras siiski tähelepanu eestlaste ebaõiglasele kohtlemisele. Eestlased olid mitmes suhtes teisejärgulised kodanikud. Sakslasest masinakirjutajale maksti palka 350 riigimarka, kolme keelt valdav eestlane sai palka vaid 100 riigimarka. Eestlastest kontoriametnike toit erines sakslaste omast, ehkki nad maksid selle eest ühesugust hinda. Soome saadik Berliinis Toivo Kivimäki pidas Helase esitatud puudusi siiski osalt loomulikuks: inimeste halb kohtlemine kohalike väikeametnike poolt ei tarvitsenud näidata Saksa poliitilise juhtkonna negatiivseid kavatsusi Eesti suhtes (UM, 7 E Viro). Kivimäki tõlgenduse taga on tema tugev saksameelsus. Samas aga pidas saadik Eesti tulevikku süngeks, juhul kui "*Germanen über alles*" pooldajad ülekaalu saavutavad (KA, T. M. Kivimäe kogu 2, l 59).

Raporteis antud kirjeldust Saksa okupatsiooni rangusest ei peetud kõiges usutavaks, neisse suhtuti reservatsioonidega ja kahtlevalt. Selle näiteks on välisministeeriumi kantseleiülema Aaro Pakaslahti konstateering: kogemus on näidanud, et eestlased liialdavad oma jutuga (UM, 5 C 1). Saksa välispoliitikat hoiduti teravalt kritiseerimast, sest Soome ja Saksa relvavendlust ei tahetud kuidagi häirida.

ILLEGAALSELT SOOME

Sakslaste vallutatud Eestis oli saanud selgeks, et okupant ei katvate lubada mitte mingeid muudatusi valitsemise ega iseseisvuse tunnustamise osas. Kui sakslased hakkasid rakendama sunnivahtendeid eesti rahvuslaste vastu, hakkasid need hulgaliselt page-

ma Soome. Põgenike hulgas oli arvukalt poliitilistel põhjustel lahkunud eestlasi: nad olid kuulunud kommunistlikesse organisatsioonidesse* ja kartsid sakslaste repressioone. Oli ka eestlasi, kes tahtsid võidelda venelaste vastu, kuid mitte Saksa vägedes. Üle Soome lahe sõitjate hulgas oli ka neid, kes tahtsid ja tohtisid jätkata oma reisi Rootsi (KA, Valpo I, s 1123–1129; autori koostatud andmestik Soome saabunud eesti põgenikest 1942–1944 = Roiko-Jokela).

Sõit Soome polnud aga lihtne ega isegi seaduslik. Saksa okupatsioon hoidis Eesti ühiskonda rangelt ohjes — eestlastest olid nende omal kodumaal saanud teise klassi kodanikud. Peale selle ähvardas sundvärbamine Eesti Leegioni, mille tõttu üha rohkem eestlasi pidas paremaks minna Soome. Kõigist Soome saabunuist oli 1943. aasta sügisel 90% põgenikud (KA, Valpo I, s 1123–1129).

1943. a algusest kuni 1944. a veebruarini tuli Eestist Soome kokku u 4000 põgenikku, mis äratas suurt tähelepanu eriti Rootsi ajakirjanduses (nt RA (= Riksarkivet), UD, vol. 118). Veidi üle 400 põgeniku sõitis edasi Rootsi. Need olid üldjuhul inimesed, kellel oli Rootsis sugulasi või kes pärinesid nn eestirootslaste hulgast. Reisiloo saamiseks pidas Rootsi saadik Helsingis tihedaid läbirääkimisi niihästi Soome kui ka Saksa ametiisikutega. Rootsi sõideti Turu—Stockholmi liinilaevadega (nt RA, UD, vol. 1082, HP 21, HP 1). Soome jäi vähemalt 3500 eesti pagulast, kellest vaid mõni protsent olid naised ja lapsed. Suurem osa põgenikest olid noored mehed, pooled alla 24-aastased (KA, Valpo I, s 1123–1129; Roiko-Jokela).

Sundmobilisatsiooni eest pagunud ja suur osa teisigi meessoost põgenikke soovisid astuda vabatahtlikena Soome armeesse, kuhu neid võeti vastu u 2500. Vabatahtlike kohta koostatud statistika järgi oli 26% neist üli- või kooliõpilased, 15% avaliku elu tegelased, vabakutselised ja teised vaimse töö tegijad, 33% põllumehed, kalurid ja meremehed ning ülejäänud 26% mitmesugused

*See väide jäägu küll autori südametunnistusele. Eesti kommunistid, s.t Nõukogude okupatsiooni aktiivsed tegelased, olid kas põgenenud N. Liitu, hukatud suvesõja ajal või viibisid Saksa vanglais. Soome põgenenuist pole midagi kuulnud. *Toim.*

töölised (KA, Valpo I, s 1123–1129; Roiko-Jokela; Warma 1973: 210).

1943. aasta sügise jooksul hakkas Soome tulema juba varem saabunud eestlaste perekonnaliikmeid, terveid põgenike perekondi ja üksikuid naisi. Tuleku põhjuseks märkisid nad kõik peaaegu eranditult oma saksavastasuse ja tagakiusamise sakslaste poolt. Pagulasi paigutati ka tööteenistusse tagalasse, mis ei läinud alati pahandusteta. Soome ametnikud kurtsid osa pagulaste hulgas ilmnenu töötahte puudumise, liiga suurte palganõudmiste ja majutuseeskirjade rikkumise üle (KA, Valpo I, s 1123–1129; Roiko-Jokela; UM, Fb 110, s 30).

Sõja algusest peale oli põgenike vastuvõtmisel reeglilik, et Soome saabunuile anti valida kahe võimaluse vahel: kas astuda Soome armeesse või minna tööteenistusse. Soome seisukohast vaadates oli selline teguviis endastmõistetav, sest olukord oli toiduainete puuduse tõttu raske. Põgenikud, keda ei saanud tõhusalt kasutada kaitse või tootmise huvides, olid koormaks. Rasket tööteenistust ei peetud sageli mõttekaks, see tekitas vaid kohanemiskasusi, mistõttu paljud eestlased otsustasid rindele mineku kasuks. Tegemist oli n-ö sundvärbamisega Soome sõjaväkke. Moraalne probleem rindeteenistuse "sunduslikkusest" kerkis esile pärast sõda, kui Soome armees teeninud eestlased tuli rahulepingu tingimuste kohaselt loovutada venelastele kui kurjategijad (Linkomies 1970: 384–385).

Soome minek toimus ebaseaduslikult, Saksa ametivõimude teadmata. Põgenike vedamisega üle Soome lahe tegelesid peamiselt kalurid ja endised piiritusevedajad, kellele see tegevus sai tulutoovaks elatusallikaks. Samal ajal veeti salakaubana ka küllalt palju kohvi ja kakaod. Ülevedamised toimusid öisel ajal mootorpaatidega. Benssiini hankisid salakaubavedajad altkäemaksu eest Eestis asuvatest Saksa sõjaväeladudest (KA, Valpo I, s 1123–1129; Roiko-Jokela; vt ka Herlin 1993: 196).

Enamik põgenikke saabus kalameeste mootor- või purjepaatidega. Paatide saamine Soome tulekuks muutus aga peagi üsna raskeks, sest ametnikud hakkasid Eesti rannal paate süstemaatiliselt kontrollima. Kalamehed, kelle paadid olid kadunud, kaotasid kalapüügiõiguse. Lisaprobleemiks sai see, et peaaegu kõik

paadid, mis sattusid Soome merevalve kätte, jäid ametivõimude valdusse (TPA, KVA L9/12).

Põgenikud maksid üleveo eest 1000–3500 idamarka, tasuks võisid olla ka riided, alkohol, kuldkellad ja sõrmused. See-eest põgenikke Soome suunav organisatsioon, mis tegutses Eestis, ei võtnud abi eest tasu. Alates 1943. a suvest läksid hinnad “suurenenu konkurentsi” tõttu alla: Eesti paadijuhid kasseerisid “enam kui” 1500–2500 ja Soome omad vaid 1000–2000 idamarka (KA, Valpo I, s 1123–1129; Roiko-Jokela; Warma 1973: 209).

Alates 1943. a algusest hakkasid põgenike üleveodu korraldama ka mõned Soomes elanud eestlased, kes olid varem tegelnud salakaubaveoga ja kellel oli sidemeid Eesti kaluritega. Inimeste salaveost sai küllaltki tulus elatusvahend. Soome ametivõimudel oli raske sellesse sekkuda, sest 1943. a esimesel poolel polnud ametnikel selge, kuidas põgenike Soome tulekusse suhtuda. Oli liikvel kuulujutte, et soomlased teatavad sakslastele põgenike nimed, mille tagajärjel põgenike Eestisse jäänud omakseid võidakse karistada. Soome administratsioon oligi seadnud sisse tava, et Soome riigipolitsei teatas Eestis olnud Saksa ametivõimudele Soome saabunud eestlaste nimed. Alguses põhjendati seda teguviisi vastulurega: eesti põgenike hulgas võis olla Vene salakuulajaid (Torvinen 1984: 224; Linkomies 1970: 383). Põgenike isikuandmete väljaandmise pärast oli aga väga mures doktor Vilho Helanen, kes pidas kõige õigemaks informeerida sellest välisministeeriumi poliitilise osakonna ülemat minister Asko Ivalot:

“Kui ma käisin siin, ütles mulle Anthoni [Valpo ülem], et kooskõlas Välisministeeriumiga on otsustatud jätkata siit põgenejate nimede teatamist sinna SD-le. Ta ütles, et sakslased on omalt poolt lubanud, et põgenenute perekondi ei hakata taga kiusama, ja palus mul teada anda, kui lubadusest hoolimata mingisuguseid abinõusid tarvitusele võetakse, sest sellisel juhul kaalub Soome nimekirjade esitamise lõpetamist. Sellest alates on olukord teravnenu. Juuresolev teadaanne räägib ise enda eest. Selles ähvardatakse ränga karistusega isegi neid perekonnaliikmeid, kes on vaid põgenemiskatses teadlikud olnud ega ole asjaosalist õigel ajal välja andnud. Mõnede põgenike omaksed istuvad kinni ja teisi tiritakse üha uuesti ja uuesti ülekuulamistele. Ma arvan, et on jõutud nii kaugele, et Soome — inimlikel põhjustel — ei või enam teatada ületulnute nimesid SD-le [---]” (UM, 7 E Viro).

Kas Helase kiri mõjutas Soome põgenikepoliitikat? Tõenäoliselt hoogustas see läbirääkimisi eesti põgenike olukorrast, sest ka peaminister Edwin Linkomies võttis selle teema üles siseminister Leo Ehrnroothiga. Siseminister oli siiski tungivalt senise käitumisviisi poolt, sest muidu lõpetaksid sakslased vastukaaluks vajaliku informatsiooni andmise soomlastele. Linkomiest need põhjendused ei veennud, sest tema oli mures põgenike Eestisse jäänud perekondade saatuse pärast. Ehrnrooth arvas teisiti: tal ei olnud andmeid sakslaste repressioonidest põgenike perekondade vastu. Asi jäi ajutiselt soiku. Rahvasaadik Urho Kekkose algatusel tõusis aga põgenike küsimus uuesti päevakorda. Kekkonen oli saanud teada Helase kirjast Ivalole. Ta ähvardas peaministrit arupärimisega, juhul kui põgenike nimekirjade väljaandmist ei lõpetata. Peaminister Linkomies ei andnud survele järele, vaid kinnitas, et sotsiaaldemokraadid arupärimisega ei ühine. See oli sõja ajal poliitiliselt liiga õrn teema. Väinö Tanneri kinnitus, et sotsiaaldemokraadid ei toeta Kekkost, võttis arupärimise esitamise päevakorrast maha. Alles pärast seda võttis Linkomies asja uuesti üles siseminister Ehrnroothiga, mille järel põgenike nimede teatamine lõpetati (Linkomies 1970: 383–384; Herlin 1993: 198; Suomi 1986: 401–402; KVA (= Kustaa Vilkkuna arhiiv), L9/1; TPA).

Inimeste salajane ülevedu toimus ka organiseeritud kaubalaevadega. Mõnikord maksid põgenikud reisi eest laevameeskonnale, mõnikord võis üle Soome lahe saada tasuta. Üldjuhul andsid illegaalselt reisinud eestlased end kohe Soome salapolitseile üles ja astusid vabatahtlikuna Soome sõjaväkke (KA, Valpo I, s 1123–1129; Roiko-Jokela).

Usaldamatuse, salatsemise ja osaliselt Soome—Saksa relvavendluse tõttu oli Soome ametivõimudel praktiliselt võimatu midagi ette võtta üle lahe tuleku tingimuste hõlbustamiseks. Väga valus küsimus oli ülevedude liiga kõrge hind. Paljud põgenikud olid reisiraha saamiseks sunnitud maha müüma oma väärisesemed, koguni riided, ja Soome jõudes polnud neil raha isegi leiva ostmiseks (KA, Valpo I, s 1123–1129; Roiko-Jokela).

Põgenikevedu toimus niisiis peaaegu täiesti ilma ametivõimude kontrollita ja oli oma iseloomult äriline ettevõtmine. Et selline olukord tõi kaasa kuritarvitamisi ja kahjustas Soome riiklikke suh-

teid, kaaluti abinõusid põgenikeveo lõpetamiseks. Soome huvides aga oli aidata põgenikel Soome pääseda, niisiis hakkasid Soome ametivõimud ametlikult ja mitteametlikult põgenike saabumist kontrollima (TPA, KVA L9/12).

Kuidas tuleks põgenike liikumise organiseerimist tõlgendada: kas see oli humaanne tegevus hädaliste aitamiseks või külmalt arvestav äritehing? Vastuseks on arvatavasti mõlema võimaluse kombinatsioon. Soome salapolitsei dokumendid näitavad, et inimeste illegaalse sisseveo käima pannud isikud teenisid oma äriга märkimisväärseid summasid. Samas tuleb meeles pidada, et Soome lahe ületamine ei olnud tasuta ja reis oli küllaltki riskantne: Saksa ametivõimud ei vaadanud hea pilguga põgenike salaveos osalenud eestlaste peale. Paljudel põgenikel olid ka poliitilised, sõjalised (soov astuda Soome sõjaväkke) või perekondlikud põhjused kiiresti Soome jõuda. Sellest vaatenurgast võib inimeste salavedu pidada humanitaarseks tegevuseks — küsimuse pahu-poleeks on aga tollane kirju hinnapoliitika.

RELVAVENNAD VASTAMISI

Eesti põgenikud Soomes tekitasid hõõrumisi Soome—Saksa suhetes. Probleemi tuumaks oli nende riikide erinev vaatenurk Eestis suhtes. Soomlastele oli Eesti lähedane hõimurahvas, kellega taheti läbi käia ja keda taheti aidata. Sakslased aga nägid Eestis okupeeritud ala, uue Saksa *Ostland*'i osa. Sakslaste tegevus Eestis äratas pahameelt isegi nendes soomlastes, kes varem olid üldtuntud oma saksameelsusega.

Soomlasteni oli imbunud teateid sakslaste hirmuvalitsusest Eestis alates 1941. a suvest. Kui algas Jätkusõda, otsustas Soome Riiklik Informatsioonitalitus Eesti-küsimusse sekkuda. Ehkki Soome oli teadlik olukorrast Eestis, keelati relvavendade tõttu ametlikud üleskutsed 10. juulil 1941, samas aga märgiti, et abistamistegevust ühtlustatakse (Herlin 1993: 194; TPA, KVA L9/3). Aaro Pakaslahti ütles oma ülevaates peatoimetajatele 1941. aasta lõpul: “Et näidata üles loomulikku kaastunnet näiteks Eesti asjade suhtes, kirjutaks ja avaldaks meie avalik sõna kindlasti meelsasti oma arvamust, aga kogemus on meile õpetanud, et teatud asjade puhul on avalikust sekkumisest tõhusam vaikselt tehtud töö —

võin meie maa ajakirjanduse esindajatele usalduslikult öelda, et Soome ei ole peitnud pead liiva alla, vaid tegutsenud olemasolevate võimaluste kohaselt" (Herlin 1993: 194; VTL (= Valtion Tiedoituslaitos), Hc 1; JyMa (= Jyväskylän Maakunta-arkisto)).

Ehkki avalikkuses ei tõstetud Eesti-küsimust üles, hõõgus tuli tuha all ikka edasi. Rühm teadlasi — Soome-Eesti ühingu kandev jõud — koostas vastava kirja vabariigi presidendile 28. novembril 1941. Nad teatasid oma murest Eesti saatuse pärast ja selle negatiivsest mõjust Soome-Saksa suhetele (Herlin 1993: 194; TPA, KVA L9/12).

Soome riigijuhid võtsid Eesti-küsimuses seisukoha 1942. a kevadsuvel. Peaminister Wrangel rõhutas selle küsimuse tähtsust Eduskunnas ette kantud sõjalises ja välispoliitilises aruandes: "Eesti vennasrahva saatus ei saa kunagi olla Soomele ükskõik." (UM, 5 C 1.) Välisminister oli omakorda arutanud asja Saksamaa saadiku August von Blücheriga, et üritada tema kaudu eestlaste olukorda mõjutada. Vastused aga olid ebasõbralikud ja ühemõttelised: Eesti-küsimust ei puudutata seni, kuni rinne püsib lähedal. Sakslaste reaktsiooni põhjal võis järeldada, et Saksamaa ei kiitnud heaks sekkumist oma okupatsioonipoliitikasse, nii nentis välisministeeriumi kantseleiülem Pakaslahti: "[---] sakslased pole ilmselt pidanud endastmõistetavaks seda, et väljastpoolt väljendatakse arvamusi kõige enam Eesti, aga ka teiste Saksamaa valduses olevate riikide olude korraldamise kohta." (UM, 5 C 1.)

Kantseleiülema hinnangud Eesti olude korraldamise kohta olid kindlasti üsna tabavad. Saksamaa ei soovinud, et tema okupatsioonipoliitikat puudutataks. Soomlased olid püüdnud teha Saksa võimudele mõningaid ettepanekuid Eesti asjades. Muu hulgas oli üritatud saavutada postiühendust Eesti ja Soome vahel. Välisministeerium oli ka püüdnud saada Saksa võimudelt luba saata Eestisse majandusvolinik või konsul. Eesti olukorra korraldamine aga ei olnud vähemalt Soome relvavendade asi. Sakslased olid siiski nõus lubama Eesti ja Soome kultuurisuhete arendamist, kuid need suhted ei võinud mitte mingil tingimusel muutuda poliitiliseks koostööks. Soome ja Eesti kultuurisuhete organiseerimine tuli päevakorda, kui okupeeritud idaalade riigiminister Rosenberg kommenteeris saadik Kivimäele Soome Valge Roosi suurristi vastu võttes Eesti-küsimust. Hästi peegeldab seda Alfred Rosenbergi

märkus: “[---] et Eesti kuulub Saksamaale, nii nagu Balti maad on juba varastest aegadest kuulunud.” (KA, T. M. Kivimäe kogu 2, s 51; UM, 7 E Viro; UM, 5 C 1.)

Soome ja Eesti kultuurisuhete arendamisel tuli siiski ette suuri praktilisi probleeme: Eesti raadiol ei tohtinud olla mingit ühendust Soomega, nn hõimupäeval keelati sidepidamine karmilt, Tartu professoreid kuulati seoses hõimutööga üle, Kalevala päeva puhul avaldamiseks mõeldud artiklite trükkimine oli keelatud ja sakslased olid keelanud inimestel osa võtta Eestis korraldatud soome keele kursustest (KA, T. M. Kivimäe kogu 2, l 51; UM, Fb 7, s 126).

Sakslased kontrollisid isegi soomlaste ja eestlaste isiklikku läbikäimist: augustis 1942 saatsid sakslased maalt välja Soome ohvitseri, keda oli nähtud sageli vestlemas tavaliste eestlastega (UM, 7 E Viro). Tõhustati üldiselt järelevalvet soome ohvitseride tegevuse üle. Soome merejõudude staabi ohvitser Voionmaa oli saanud teada, et sakslased kahtlustavad soomlaste osavõttu eestlaste salaveost Soome ja Skandinaaviasse (UM, Fb 7, s 126; KA, T. M. Kivimäe kogu 1). Tegelikult see just nii oligi — Soome sõjaväelased aitasid Soome sõjaväkke tulla tahtvatel põgenikel Soome tulla. Üks keskseid abistamistöo koordinaatoreid oli doktor Vilho Helanen (Roiko-Jokela; KA, Valpo I, s 1123–1129; vt KA, EK-Valpo I, s 279).

Sakslastele ei meeldinud eestlaste põgenemine Soome. Muu hulgas esitas Saksa saadik von Blücher septembris 1943 sellekohase noodi välisminister Henrik Ramsayle. Sakslaste meelest ei teinud soomlased midagi põgenike liikumise tõkestamiseks. Eestlased tuli tagasi saata. Soome võimud siiski keeldusid neid nõudmisi täitmast (Polvinen 1964: 193; Auswärtiges Amt, St. S. Finnland 642/253813, 253911, 253964–69, mf KA).

Soome välisministeeriumi ametnike kõrval astusid avalikkuses eestlaste eest kõige aktiivsemalt välja Kustaa Vilkuna, Urho Kekkonen ja Lapi maahärra Kaarlo Hillilä. Asjaosalised läksid sakslastega pahuksisse 1943. a jõulude eel. Sakslased olid teinud maahärra Hilliläle ettepaneku, et soomlased lubaksid tuua 200 eesti tüdrukut Lapimaa rindele “õmblema” aluspesu Rovaniemi sõduritele (TPA, KVA L9/12):

“Soomes olevad Saksa ametnikud (?) palusid mõni aeg tagasi sissedõiduluba paarisajale (?) eesti tüdrukule. Nad pidi saadetama Lapi-
maale, kus nad oleksid pidanud hakkama paikama seal olevate saksa sõdurite riideid. Hiljem saadi siiski teda, et need tüdrukud olid mõeldud saksa sõdurite bordellidesse. Soome võimud nõustusid palvega Lapi maahärra Hillilä soovitusel, kuid kui Soomes olevad eestlased ähvardasid asja avalikustada, siis luba tühistati.”

Maahärra Hillilä sattus veidraste olukorda, soostudes nõudmisega ja muretsedes sellele välisminister Ramsay nõusoleku. Hillilä oli jäänud uskuma sakslaste palve siirust. Hiljem selgus, milleks tüdrukuid tegelikult vajati. Enne seda oli Aleksander Warma asja Inglise raadio abil avalikustanud. Hillilä ja Vilku-
na tõrjusid valitsuses energiliselt sakslaste nõudmise tagasi. See vahejuhtum muutis Soome—Saksa suhted Eesti-küsimuses veelgi jahedamaks (Warma 1973: 251–253; Herlin 1993: 198; TPA, KVA L9/12).

Miks olid Soome ja Eesti suhted sakslastele probleemiks? Tähtsamad põhjused võib jagada kolme rühma. 1) Eestlaste ja soomlaste vahelise läbikäimise kontrollimise ja isegi takistamisega püüti saavutada seda, et eestlaste kaudu ei voolaks Soome informatsiooni sakslaste okupatsioonipoliitika varjukülgedest. See oleks võinud negatiivselt mõjutada liitlaste omavahelisi suhteid. 2) Sakslased kartsid, et Soome mõjuvõim Eestis võib suureneada sakslaste kahjuks. 3) Sakslased püüdsid takistada soomlaste ja eestlaste kokkusaamisi, et raskendada salakaubaveo organiseeritud tegevust. Illegaalse reisimise katsetel vahelejääänuid karistati nii vangimõistmise kui ka kepihoopidega. Ka nende omakseid karistati sugulaste põgenemiskatsete eest.

Soomlased ei jäänud siiski sakslaste okupatsioonipoliitikat Eestis tegevusetult kõrvalt vaatama, vaid seda probleemi hoiti aktiivselt päevakorras mitmel eri tasandil. Teiste seas oli Eesti-küsimuse esilhoidmisel tähtis osa Soome saadikul Berliinis T. M. Kivimäel, kes oli varem suhtunud umbusuga teadetes Saksa karmi okupatsioonipoliitika kohta. Kivimäki võttis Eesti-küsimuse kõne alla 6. augustil 1942, rõhutades sakslastele, et Soome valitsuse Eestiga seonduv tegevus on puhtalt kultuuripoliitiline. Ta toonitas, et soomlased on huvitatud Eesti ajakirjandusest, usutegevuse vabadusest ning Tartu üliõpilaste olukorrast.

Kivimäe eesmärk oli "kultuurikoostöö arendamine" ehk tegelikult eestlaste olukorra parandamine nende omal maal. Saadik püüdis ka läbi viia Soome konsulaadi asutamist Tallinnas, kuid Saksamaa lükkas selle idee tagasi. Sakslased pidasid Eesti-küsimust Saksamaa siseasjaks, millesse soomlased ei tohtinud sekkuda (Polvinen 1964: 191).

Sakslaste jäika hoiakut Kivimäe ettepaneku suhtes kultuuri-sidemete arendamiseks iseloomustab Saksa välisministri Joachim von Ribbentropi avaldus Soome Berliini saadikule veebruaris 1943: "Soome raadios on keegi kõnelnud Eesti asjadest. See on olnud ülearune. Saksamaa on parimal võimalikul viisil hoolitsenud Eesti eest, mille ta on vabastanud bolševike võimu alt." Kivimäki ei teadnud Ribbentropi mainitud raadiosaadetest. Saadik rõhutas Soome lojaalsust relvavennale Eesti suhtes, öeldes: "Soome ei aja Eesti asjas mitte mingisugust poliitikat, kuid on arusaadav, et Soomes elatakse hõimuvendade saatusele kaasa." (UM, 5 C 1.)

Sakslased aga ei olnud ikkagi rahul Soome raadio saadetega. Kui välisminister Henrik Ramsay kohtus mais 1943 Berliinis Ribbentropiga, tõusis ka Eesti-küsimus päevakorda. Ribbentrop mõistis teravalt hukka Soome eestikeelsed raadiosaated. Saksa välisministrit tegi murelikuks hirm, et eestikeelsete saadete kaudu võis levida Eestisse teateid Saksa lüüasaamistest Idarindel. Et relvavenda rahustada, teatas Soome valitsus 1. aprillil, et lõpetab raadiosaated okupeeritud Eestisse. Tegelikult oli see hirm asjatu — Soome sõjatsensuur takistas tõhusalt "ohtlike" teadete levimist (Polvinen 1964: 192; Auswärtiges Amt, St. S. Finland 290/183567, mf KA).

Tallinnas aga peeti raadiosaateid vajalikuks. Vilho Helanen kurtis oma muret tsensuuriülem Kustaa Vilkunale. Aaro Pakaslahti oli Helasele väitnud, et sakslased polevat esitanud soomlastele mitte mingit nõudmist eestikeelsete saadete lõpetamiseks. Helanen ei uskunud selgitusi, vaid rõhutas raadiosaadete moraalsust tähtsust lootusetus olukorras olevale eesti rahvale. Helanen hoiatas ka, et raadiosaadete lõpetamine on vaid samm sakslaste nõudmise poole, et põgenikud tagasi saadetaks (TPA, KVA L9/12). Vilkuna võimuses ei olnud ilmselt otseselt mõju avalda-

da, et saateid uuesti alustataks, kuid selle asemel võidi proovida eestlasi aidata eraisikute või Soome—Eesti ühingu nimel.

Rahvasaadik Urho Kekkoseni jõudsid teated eestlaste kohtlemisest ja Valpo negatiivsest suhtumisest eestlastesse (mille taga oli Gestapo surve), arreteerimistest, pikkadest ülekuulamistest jne augustis-septembris 1943. Kekkonen astus ägedalt üles sakslaste ja Valpo vastu 3. septembril peetud Eduskunna istungil. Kekkose kriitika oli suunatud teravalt Valpo ja selle ülema Arno K. Anthoni vastu. Kekkose arvates suhtuti põgenikesse kui kurjategijaisse ja Valpo toimis vastavalt sellele. Kekkonen esitas ultimaatumi: kui Valpo tegevus ei muutu, tullakse selle küsimuse juurde eri foorumitel veel korduvalt tagasi (Suomi 1986: 398–399).

Sügisel 1943, kui eesti põgenike hulk suurenes, kutsus Kekkonen pärast oma sõnavõttu Eduskunnas kokku Soome—Eesti Seltsi juhtkonna. Seltsi juhtkond otsustas hakata ajama asju, et luua spetsiaalne eesti põgenike vastuvõtu- ja abistamiskomitee, sest vabatahtlike jõududest oli jäänud väheks. Kekkonen pöördus selles asjas siseministeriumi poole. Riik andiski 150 000 marka abi, millega Soome—Eesti Selts üüris eestlaste vastuvõtu- ja elamiskohaks Jollase mõisa. Peale selle toetas selts majanduslikult Eesti Büroo tegevust (Suomi 1986: 400).

Kekkose tegevuse tagamaadeks on arvatud olevat nii hõimupoliitikat kui ka praktilisi poliitilisi taotlusi. Kekkonen oli enne Talvesõda olnud Soome—Eesti Seltsi esimees, kuid teisest küljest teenis ta eestlaste probleemide ülestõstmisega endale märgatavat avalikku poliitilist tähelepanu. Kekkonen oli trotsinud Eduskunna Maaliidu fraktsiooni otsust vaikida Eestit puudutavatest asjadest. Ta ei olnud hoolinud hoiatustest — rahvasaadik läks teadlikult riski peale ja võitis: Valpo andis järele ja riik andis abi eesti pagulaste sotsiaalse olukorra parandamiseks. Kekkonen oli sisepoliitilist kliimat täiesti õigesti hinnanud, võtnud arvesse rahulolematust Saksamaa Eesti-poliitikaga ja sakslaste püüetega mõjutada eesti põgenike olukorda Soomes (vt Suomi 1986: 401–403).

(Järgneb)

VENELASED EESTIS

Ränne ja kohanemine

Tiit Tammaru

SISSEJUHATUS

Venelased olid suurim ja üks mobiilsemaid rahvusi endises Nõukogude Liidus (Rõbakovski 1987). Seda tänu niihästi riiklikule poliitikale kui Venemaal toimunud demograafilisele üleminekule ja sellega kaasnevale mobiilsusrevolutsioonile. Demograafiline üleminek lõppes Venemaal 1960., Eestis aga 1930. aastatel. See tõttu oli Eestis väljarände potentsiaal ammendunud 1920. aastateks, Venemaal jõudis see oma kõrgtasemele aga pärast sõda (Katus 1995).

Siinses artiklis käsitlen rände ja kohanemise vahelisi seoseid; täpsemat käsitlust leiavad: sünnikoht, Eestisse tuleku põhjused, kontaktid Venemaaga ja tulevase elukoha soovid.

Andmed pärinevad Lasnamäe, Pärnu ja Tartu tööaliste (18–59-aastaste) venelaste seas korraldatud küsitlusest, millele vastas 450 inimest (Tammaru 1996). Rändekäitumise tausteguriteks valisin kontaktid Venemaaga ja kohanemise Eestis.

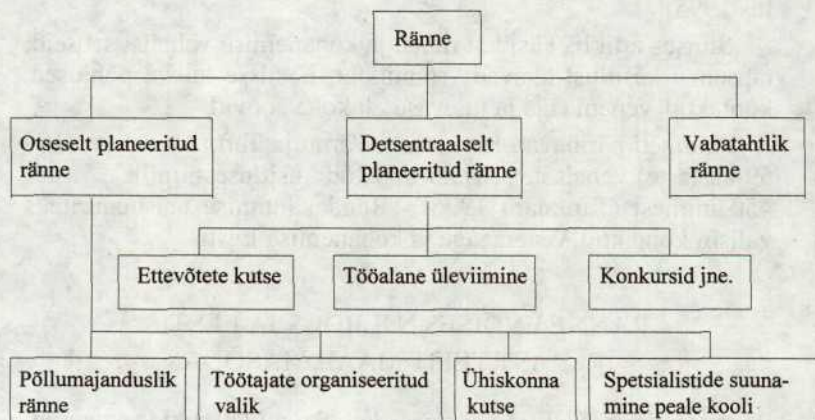
RÄNNE ENDISES N. LIIDUS JA EESTIS PÄRAST TEIST MAAILMASÕDA

Ränne endises N. Liidus erines demokraatlike riikide kogemusest — osalt oli N. Liidus tegemist inimeste teadliku ja soovitud ümberpaigutamisega, s.t organiseeritud rändega. Organiseeritud ränne ei ole olnud siiski võõras ka lääneriikidele. Näiteks

võib tuua 1960. aastate külalistöötajad arenenud Euroopa riikides. Kuid nende kutsumine põhines majanduslikel kaalutlustel ja kahepoolsetel riikidevahelistel lepingutel (vt Tammaru 1995), mitte ideoloogilistel kaalutlustel ja ühepoolsetel soovidel, nagu see toimus N. Liidus.

L. Rõbakovski (1987) eristab endises N. Liidus kolme tüüpi rännet (joonis 1):

- otseselt suunatud ehk riigi poolt keskselt juhitud ränne (Eesti puhul olid olulised eelkõige tööalane üleviimine ja suunamine peale õpingute lõpetamist);
- detsentraalselt ehk kaudselt juhitud ränne (ettevõtete ja organisatsioonide poolt juhitud);
- vabatahtlik ränne.

Joonis 1. Ränne endises N. Liidus (Rõbakovski 1987).

Vabatahtlikku rännet võib omakorda jagada aktiivseks ja passiivseks. Viimasel juhul on tegemist peamiselt pererändega: tulakse koos abikaasa või vanematega. Nii passiivse kui aktiivse rände puhul on abiellumisega seotud tuleku põhjused osaliselt seotud eelnevatega ning nii on otseselt ja kaudselt suunatud rände mõju suurem kui esialgu tundub.

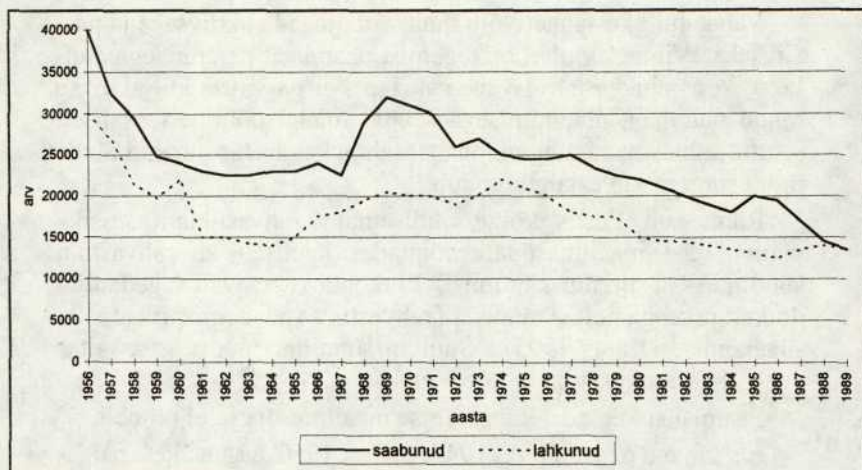
Ränne oli Eestis kõige olulisemaks rahvastikuprotsessiks pärast Teist maailmasõda, mõjutades kaudselt ka rahvastiku sündimus- ja suremuskäitumist. Elukohta vahetavad sagedamini noored ja seega hoidis ränne ära rahvastiku vananemisprotsesside süvenemise (Katus 1995). Suurem sündimus noorte seas aitas veelgi kaasa rahvastiku noorenemisele.

Peamisi sisserände etappe Teise maailmasõja järel oli neli.

E s i m e n e e t a p p (1945. aastast 1960. aastate keskpaigani). Intensiivne sisseränne Eestisse algas kohe pärast Teist maailmasõda (joonis 2). Põhiliselt tuldi poliitilistel ja ideoloogilistel põhjustel ning samuti saabus suurel hulgal sõjaväepersonali — ohvitseri koos perekondadega (Katus, Sakkeus 1993). Ränne oli põhiliselt keskselt suunatud (Mängel 1989). 1950. aastate lõpus hakkas suurenema majanduslike tegurite osatähtsus.

T e i n e e t a p p (1960. aastate keskpaigast 1970. aastate lõpuni). Peamiseks sisserände põhjustajaks 1960. aastate teisel poolel oli eelkõige industrialiseerimise tõttu suurenenud nõudlus lisatööjõu järele. Tegemist oli juba Eestisse loodud ettevõtete initsiatiiviga (Mängel 1989), Rõbakovski klassifikatsiooni kohaselt detsentraalselt juhitud rändega. 1960. aastate teisest poolest hakkasid toimuma ka kvalitatiivsed muutused tulijate koosseisus ja seda võib pidada teise etapi alguseks Teise maailmasõja järgses rändes (Mängel 1989). Kuni selle ajani olid tulijate seas põhiliselt Eestile lähemal asuvatest piirkondadest pärit inimesed. Alates 1960. aastate teisest poolest olid tulijad tihti juba palju kaugematest N. Liidu piirkondadest pärit inimesed, kellel puudusid varasemad kontaktid Eestiga (Katus 1989). Oluliseks hakkas muutuma ka abiellumisega seotud ränne (Mängel 1989).

K o l m a s e t a p p (1970. aastate lõpust 1980. aastate lõpuni). Selle alguseks võib pidada 1970. aastate lõppu, kui rändevood hakkasid töötavast rändemehhanismist hoolimata vähene-

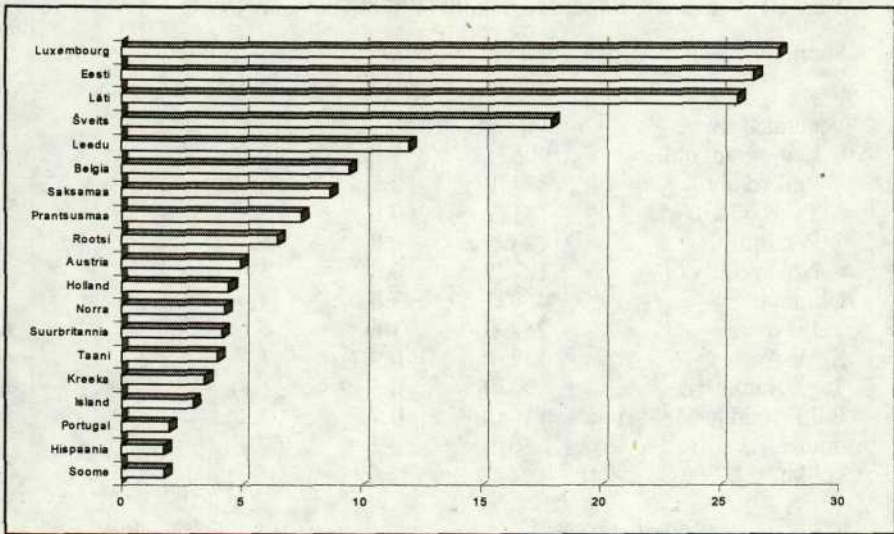
Joonis 2. Eesti välisränne pärast Teist maailmasõda (allikas: ESA).

ma. Majanduslikud tegurid kaotasid üha enam tähtsust ning peamise muutus abiellumisega seotud ränne (Mängel 1989). Seda võib Rõbakovski klassifikatsiooni kohaselt pidada vabatahtlikuks rändeks. Abielluti peamiselt Eestisse varem tulnutega, mitte põliselanikega, ja nii võib ka abiellumise teel Eestisse tulnuid käsitleda kui riigi poliitika kaudset tulemust.

Neljasetapp (alates 1980. aastate lõpust). Selle alguseks võib pidada 1980. aastate lõppu, kui väljaränne hakkas ületama sisserännet. Selle etapi rändevoogude suhtes ei ole aga rahvastikuteadlased ühel meelel ning selgust saab siin tuua alles 2000. aastale kavandatud rahvaloendus.

Intensiivse sisserände tulemusena vähenes eestlaste osatähtsus 97%-lt 1945. aastal 61,5%-ni 1989. aastal. Välissündinute osakaal oli 1989. aastaks tõusnud 26%-ni (joonis 3); vastav näitaja on Euroopa riikides suurem vaid Luksemburgis (Katus 1992).

Valdav osa Eestisse sisserändajaid Teise maailmasõja järel tuli N. Liidu vabariikidest (98%). Mujalt tulijad olid enamasti teistest sotsialismimaadest; need olid peamiselt sõjaväelased ja nende perekonnaliikmed. Endise N. Liidu territooriumilt tuli Eestisse

Joonis 3. Välissündinute osakaal Euroopa riikides 1989. a (allikas: Katus 1992).

kõige enam inimesi Venemaalt (Sakkeus 1993; tabel 1). Lisaks sisserändele oli pidevalt suur ka väljaränne: igast seitsmest Eestisse saabunud lahkus Eestist varem või hiljem kuus, jäi vaid üks (Sakkeus 1991).

LASNAMÄE, PÄRNU JA TARTU VENELASTE VÖRDLEV UURIMUS

Sünnikoht ja ränne

Uuritud kohtadest on Eestis sündinud venelasi kõige enam Tartus (tabel 2). Osaliselt võib seda seletada kui põliste peipsivenelaste Eesti-sisese rände tulemust (Berg, Kulu 1996). Lasnamäe ja Pärnu venelaste seas on Eestis sündinuid enam-vähem võrdselt.

Venelased Eestis

T a b e l 1. Eestisse tulnute sünnikoht (allikas: Sakkeus 1993).

Sünnikoht	kokku tulnuid	% Eesti rahvastikust	% tulnuist
Venemaa, sh:	300498	19.2	73.9
Leningradi obl.	40826	2.6	10.0
Pihkva obl.	38479	2.5	9.5
Tveri obl.	13172	0.8	3.2
Peterburi	12895	0.8	3.2
Novgorodi obl.	12779	0.8	3.1
Ukraina	46322	3.0	11.4
Valgevene	25299	1.6	6.2
Kesk-Aasia	13990	0.9	3.4
Taga-Kaukaasia	5429	0.3	1.3
Balti riigid ja Moldaavia	11488	0.7	2.8
muu	3670	0.2	0.9
kokku	406628	26.0	100

T a b e l 2. Sünnikoht vanuse lõikes (%; allikas: 1989. aasta rahvaloendus).

	Eesti	Leningr. obl. ja Peterb.	Pihkva obl.	Nov- gorodi obl.	muu Vene- maa	muu
nooremad	47.9	3.9	3.4	1.1	34.2	10.6
Lasnamäe keskeal.	30.0	5.0	7.0	1.7	50.3	11.5
vanemad	5.3	10.2	12.5	4.5	59.3	8.2
nooremad	45.5	3.5	2.2	0.8	36.4	11.6
Pärnu keskeal.	33.5	4.8	4.7	1.3	44.4	11.3
vanemad	6.4	11.0	12.1	4.3	56.5	9.7
nooremad	56.1	2.3	3.2	1.0	28.4	9.0
Tartu keskeal.	44.5	2.6	7.5	1.8	34.9	8.7
vanemad	18.1	8.3	17.2	7.9	41.0	7.5

Sünnikohtade vaheline erinevus on muidugi suur vanust silmas pidades. Noorematest inimestest (vanuses 18–34) on umbes pooled sündinud Eestis, ent vanematest inimestest (vanuses 45–59) moodustavad Eestis sündinud Lasnamäel ja Pärnus 5–6% ning Tartus mõnevõrra vähem kui viiendiku.

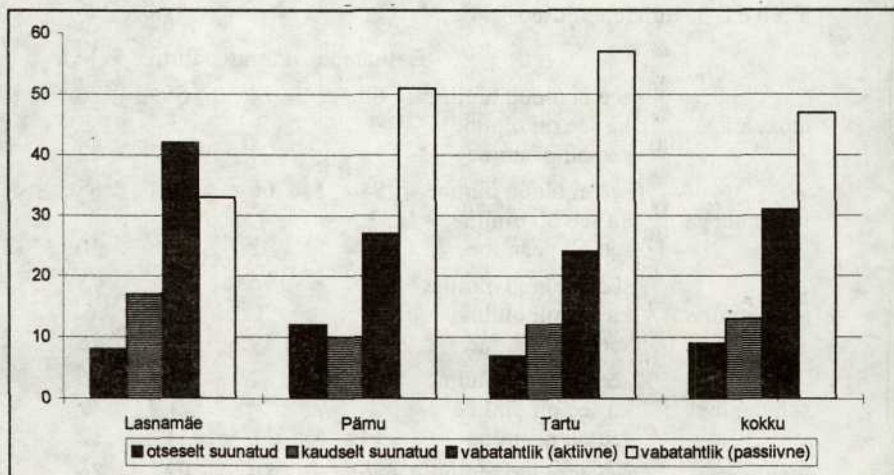
Järgnevad andmed pärinevad ankeetküsitlusest. Eestisse saabumise põhjusi hindasid vastajad 3-pallilises skaalas ("see oli

peamine”, “ka see oli oluline” ja “see ei olnud oluline”), mis on kokkuvõtvalt esitatud tabelis 3. Tabelis toodud andmetest on kõige huvipakkuvad need põhjused, mis on esile toodud lisaks peamisele põhjusele (seega vastusevariandid “ka see oli oluline”). Lasnamäel on teiseks teguriks väga sageli olnud olulised majanduslikud kaalutlused (palk, korteri saamine, parem majanduslik olukord, huvitav töö). Seda tendentsi on märgata ka Pärnus ja Tartus, kuigi mitte nii selgelt kui Lasnamäel.

T a b e l 3. Rändepõhjused.

		Lasnamäe	Pärnu	Tartu	kokku
	see ei olnud oluline	88	74	66	76
abikaasaga	ka see oli oluline	1	2	3	2
	see oli peamine	11	24	31	22
	see ei olnud oluline	74	66	65	68
vanematega	ka see oli oluline	1	1	2	1
	see oli peamine	25	32	33	30
	see ei olnud oluline	72	74	80	75
abiellumine	ka see oli oluline	6	7	6	6
	see oli peamine	22	19	14	18
	see ei olnud oluline	85	87	87	86
suunamine	ka see oli oluline	1	2	2	2
	see oli peamine	14	11	11	12
	see ei olnud oluline	86	80	92	86
üleviimine	ka see oli oluline	4	6	3	4
teisele	see oli peamine	10	14	5	10
tööle	see ei olnud oluline	80	88	92	87
huvitav töö	ka see oli oluline	9	5	3	6
	see oli peamine	11	7	5	8
	see ei olnud oluline	86	87	93	89
hea palk	ka see oli oluline	10	8	2	7
	see oli peamine	4	5	5	5
	see ei olnud oluline	86	80	89	85
korter	ka see oli oluline	9	8	6	8
	see oli peamine	5	12	5	7
	see ei olnud oluline	82	82	92	85
parem maj.	ka see oli oluline	11	11	5	9
oluk.	see oli peamine	7	7	3	6

Eestisse tuleku põhjuste erinevus kolmes uuritavas kohas on oluline (joonis 4). Erinevus on eelkõige Lasnamäe ning Pärnu ja Tartu venelaste vahel. Suunatud rände osakaal on suurim Lasnamäel, samuti on Lasnamäel vabatahtliku rände puhul ülekaalus aktiivsed, Pärnus ja Tartus aga passiivsed põhjused. Aktiivsete rändepõhjuste seas on ka abiellumine, mis moodustab olulise osa sellesse rühma liigitatud tulekupõhjustest: Lasnamäel märgib seda viiendik, Pärnus ja Tartus 16% tööealistest venelastest.

Joonis 4. Eestisse saabumise põhjused (%).

Perekondlike rändepõhjuste osas (osalt aktiivne (abiellumine) ja osalt passiivne (tulek koos abikaasa või vanematega)) on Lasnamäel ja Tartus oluline erinevus meeste ja naiste vahel — naiste seas on pererände osakaal märgatavalt suurem. Ka Pärnus on naiste seas perekondlike rändepõhjusti rohkem kui meeste seas, kuid mitte nii oluliselt. Naistel on kaks olulisemat rändepõhjust Lasnamäel olnud abiellumine ja tulek koos abikaasaga (kumbki neljandik), lisaks veel ka Eestis juba ees olnud sugulased (sageli abikaasa). Meestel on olulisemateks põhjusteks suunamine (kolmandik), tulek koos abikaasaga ja materiaalsed põhjused. Seega

on Lasnamäel meestel pererände kõrval olulisem olnud suunatud ränne ja majanduslikud põhjused.

Tartus on meestel olnud peamised põhjused tulek koos abikaasaga (kolmandik) ja vanematega ning suunamine. Ka naiste puhul on peamisteks rändepõhjusteks tulek koos abikaasa ja vanematega (kumbki kolmandik) ning lisaks abiellumine.

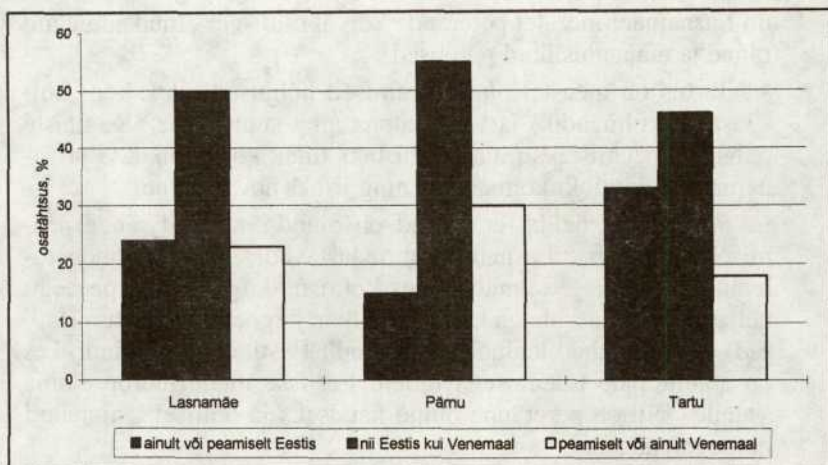
Seega võib öelda, et mehed on olnud suunatud rände peamiseks teguriks: Lasnamäel moodustavad suunatud rände tulemusena Eestisse tulnud umbes kolmandiku ja Tartus peaaegu neljandiku. Meestele on kohe või hiljem järgnenud abikaasa (lapsed) või on mehed leidnud väljastpoolt Eestit endale pruudi, kes on abielurände tulemusena hiljem Eestisse mehe juurde elama asunud. Nii on pereränne olnud kaudseks ja oluliseks suunatud rände täiendajaks.

Sidemed Venemaaga

Venelaste Eestisse jäämist või lahkumist on mõjutanud paljud tegurid. Käesolevas artiklis analüüsin ühte nendest: kontakte Venemaaga ja seal elavate rahvuskaslastega. Kontaktid Venemaaga ei ole olulised mitte ainult tagasirände, vaid võib-olla veelgi enam kohanemise aspektist (Vihalemm 1993; Tammaru 1996).

Kõige suurema rühma moodustavad kõigis kolmes kohas need, kelle sugulaskond jaotub enam-vähem ühtlaselt Venemaa ja Eestiga vahel (joonis 5). Pärnu venelaste seas on enam neid, kelle sugulased elavad kas peamiselt või ainult Venemaal, Lasnamäe venelaste seas on praegu võrdselt neid, kelle sugulased elavad kas peamiselt või ainult Venemaal või Eestis ning Tartu venelaste seas on enam neid, kelle sugulased elavad kas peamiselt või ainult Eestis. Siiski elavad ka Tartu venelastest umbes ühel viiendikul sugulased eelkõige Venemaal.

Vanemas tööeas inimeste seas on kõigis kolmes kohas kõige vähem neid, kelle sugulased elavad Eestis, ja kõige rohkem neid, kelle sugulased elavad kas peamiselt või ainult Venemaal. Lasnamäel on nooremas tööeas inimestest kolmandikul sugulased kas peamiselt või ainult Eestis, vanematel inimestel aga vähem kui viiendikul; ka Tartus on vastavad näitajad üsna sarnased. Suuremad on erinevused nendel, kelle sugulased elavad peamiselt

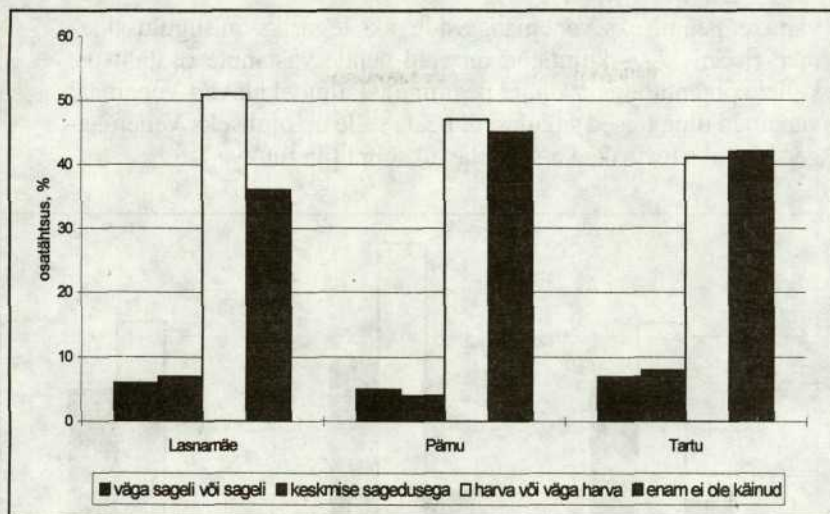
Joonis 5. Sugulaste elukoht (%).

Venemaal — kümnendikul nooremas tööeas ja kolmandikul vanemas tööeas inimestest.

Arvestades rände seaduspärasusi — pensioniikka jõudnud inimeste rändetensiivsus suureneb, mille põhjuseks on muu hulgas soov rahulikuma elukeskkonna järele ja juurte otsimine —, on nendel vanemas tööeas inimestel, kelle sugulased elavad peamiselt Venemaal ja kelle vanematekodu on Venemaal, mõningaid eeldusi siirduda pensionieas tagasi Venemaale. Eriti nendel, kes on valinud Venemaa kodakondsuse.

Sidemed Venemaaga on viimase viie aasta jooksul palju muutunud — Venemaal käimine on muutunud tunduvalt harvemaks (joonis 6). Küsimuste formaalse skaala asemel olid ankeedis sisulisemad vastusevariandid: “väga sageli” (umbes kord nädalas); “sageli” (umbes kord kuus); “keskmise sagedusega” (mõned korrad aastas); “harva” (umbes kord aastas); “väga harva” (harvemini kui kord aastas); “ei ole enam käinud”.

Viis aastat tagasi oli kõige rohkem kõigis kolmes linnas selliseid venelasi, kes käisid Venemaal umbes üks kord aastas. Osatähtsuselt järgnesid kõikjal need venelased, kes käisid Venemaal

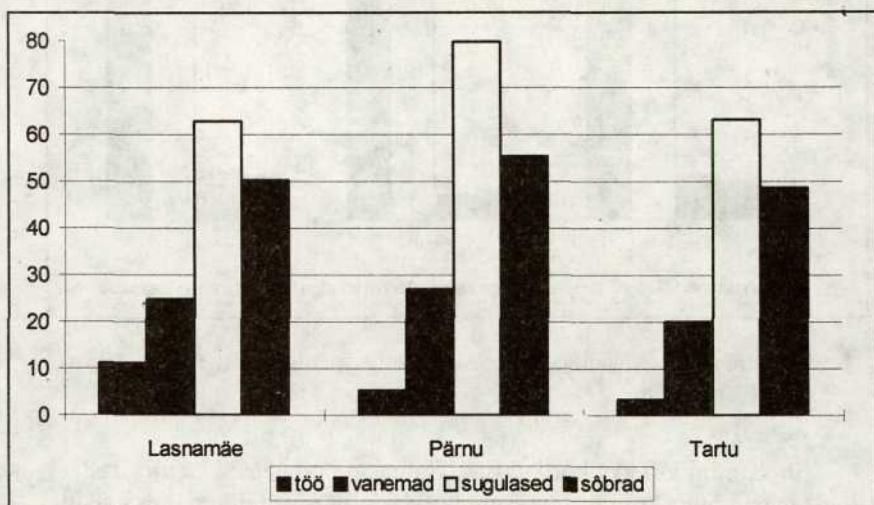
Joonis 6. Venemaal käimise sagedus pärast Eesti taasiseseisvumist (%).

tihedamini kui üks kord aastas. Samas moodustasid ka viis aastat tagasi kõigis kolmes linnas umbes viiendiku venelased, kes käisid Venemaal harvemini kui üks kord aastas. Lasnamäel ja Pärnus käisid mehed Venemaal mõnevõrra sagedamini kui naised.

Praegu käiakse Venemaal harvemini ning kõigis kolmes linnas moodustavad kõige suurema rühma need, kes ei ole viimase viie aasta jooksul Venemaal käinud. Sagedamini kui üks kord aastas on viimase viie aasta jooksul Venemaal käinud kõigist kolmest linnast vaid iga kümnes venelane. Soolised erinevused suhtlemisel Venemaaga on viimasel viiel aastal olnud olulisemad kui varem. Eriti märgatavalt on langenud naiste Venemaal-käigud — Pärnus ja Tartus ei ole viimase viie aasta jooksul Venemaal käinud pooled ning Lasnamäel rohkem kui kolmandik naistest.

Küsimus Venemaaga siduvatest olulisematest teguritest on mõneti erinev eelnevatest küsimustest. Siin olid vastajatel võimalik hinnata kolmepallilisel skaalal ette antud vastusevariante ning soovi korral neid ise juurde lisada (3 — see on peamine, 2 — ka see on oluline, 1 — see ei ole oluline). Tulemuste põhjal võib

väita, et peamiseks Venemaaga siduvaks teguriks on sugulusside-
med (joonis 7 — kujutatud on vaid nende vastanute osatähtsus,
kellele on antud tegur olnud peamine). Paljudel elavad Venemaal
vanemad ning teised sugulased, peale selle on oluliseks Venemaaga
siduvaks teguriks ka seal elavad sõbrad ja tuttavad.

Joonis 7. Venemaaga siduvad tegurid (%).

Teiste tegurite, sh tööalaste kontaktide roll on juba oluliselt väiksem. Meestele on tööalased kontaktid tähtsamad kui naistele. Lasnamäel peavad sugulasi oluliseks Venemaaga siduvaks teguriks peamiselt vanemas tööeas inimesed (peaaegu pooled neist). Nooremas tööeas inimestest on see oluline vaid viiendikule.

Tulevane elukoht

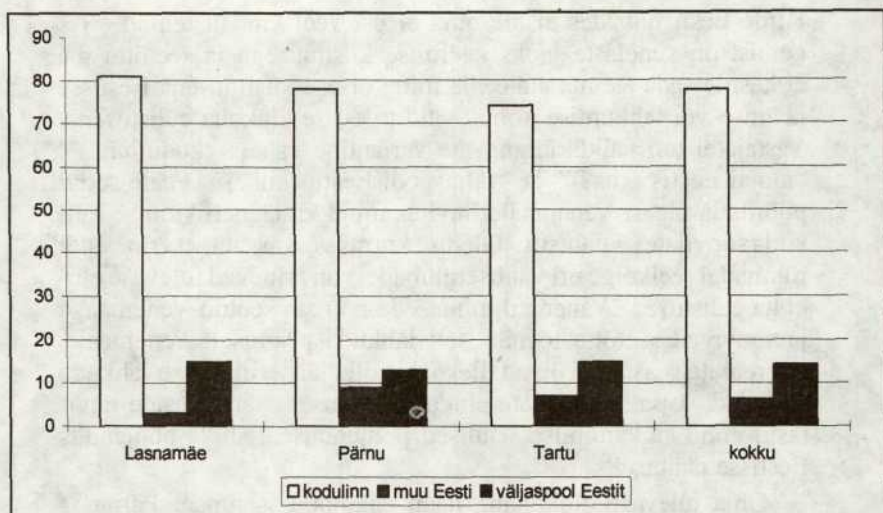
Senised uurimused näitavad, et praeguseks on enamik mitte-eestlastest oma tuleviku sidunud Eestiga ja vaid mõni protsent on kindlasti otsustanud lahkuda (Pettai 1995). Kuid samas näitavad Tartu Ülikooli turu-uurimisrühma (juht Iris Pettai) uurimused siiski ka seda, et umbes kolmandik mitte-eestlastest Tallinnas ja

Kirde-Eesti linnades ei ole oma otsust veel kindalt teinud. Tegemist on venelaste jaoks keerulise küsimusega ja seetõttu ma ei käsitle seda teemat ankeedis mitte otsese küsimusena Eestisse jäämise või lahkumise kohta, vaid tulevase elukoha eelistusena. Vastajatel tuli valida järgnevate variantide vahel: "kodulinna", "mujal Eestis (kus?)" ja "väljaspool Eestit (kus?)". Peale soovi pöörduda tagasi Venemaale huvitas mind ka lääneriikidesse lahkuda soovijate osatähtsus. Oletuse korras võis arvata, et erinevatel rühmadel (eelkõige eri vanuserühmadel) on erinevad tulevase elukoha eelistused. Vanemad inimesed on enam seotud Venemaaga ja soovivad seetõttu tõenäoliselt lahkuda peamiselt Venemaale, nooremate seas aga võivad ülekaalus olla lääneriikidesse lahkuda soovijad. Lisaks erinevate elukohaeelistuste osatähtsusele huvitasid mind ka käitumise sisulised põhjendused, sh ka põhjendus Eestisse jäämiseks.

Oma tulevase elukohana näeb enamik Lasnamäe, Pärnu ja Tartu tööelistest venelastest praegust kodulinna (joonis 7). Vähesed soovivad tulevikus elada mõnes muus Eesti piirkonnas või väljaspool Eestit. Mujal Eestis elada soovijate hulgas ilmnevad erinevused Lasnamäe ning Pärnu ja Tartu venelaste vahel. Alternatiivina praegusele elukohale näevad Pärnu ja Tartu venelased elamist Tallinnas, eelkõige seetõttu on aga Lasnamäel kõige enam neid, kes soovivad elada oma praeguses kodulinna, s.t Tallinnas. Väljaspool Eestit sooviks elada mõnevõrra rohkem kui iga kümnes Lasnamäe, Pärnu ja Tartu tööeline venelane; see erineb Kirde-Eesti ja Tallinna mitte-eestlaste soovidest tervikuna. Siiski võib arvata, et erinevused ei ole nii suured, sest käesoleva uurimusega ei ole hõlmatud pensioniealised, kelle seas on lahkuda soovijate osatähtsus tõenäoliselt suurem.

Soolised elukoha-eelistuste erinevused on olulised Pärnus ja Tartus ning eelkõige nende hulgas, kes sooviks elada mujal Eestis. Mujal Eestis, s.t eelkõige Tallinnas, sooviks elada Pärnus ja Tartus peamiselt naised (kümnendik).

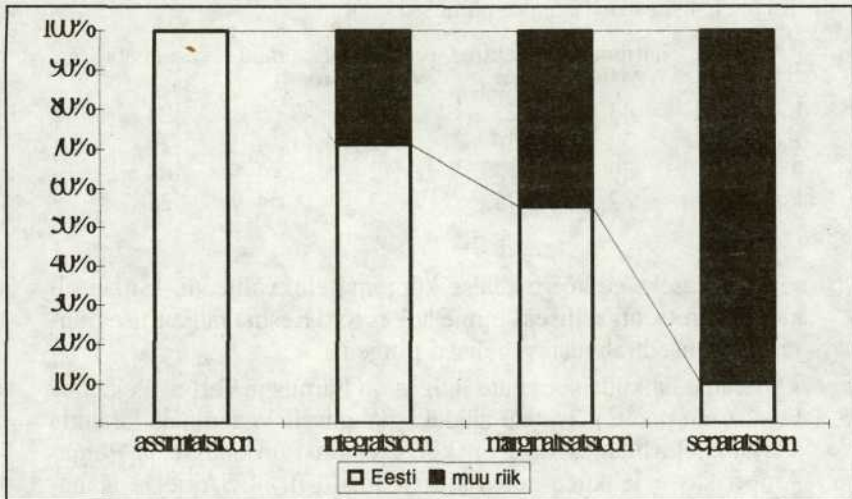
Vanuse aspektist on nähtav üldine rände seaduspärasus — elukoha vahetamisest mõtleavad enam nooremas ja vanemas tööeas ning vähem keskmises tööeas inimesed. Tartus soovivad Eestist lahkuda eelkõige vanemas tööeas inimesed (neljandik).

Joonis 8. Tulevase elukoha soov (%)

Eestisse tuleku põhjuste ning Eestist lahkuda ja Eestisse jääda soovimise vahel mingit erilist seost ei ole, küll on aga olulisi erinevusi Eestis ja väljaspool Eestit sündinute soovis Eestisse jääda või lahkuda. Eestis sündinutest soovib kõigis kolmes linnas ka tulevikus Eestis elada 94–95% venelastest. Väljaspool Eestit sündinutest soovib kindlasti Eestis edasi elada keskmiselt kolm neljandikku tööelistest venelastest. Mõnevõrra väiksem on nende osatähtsus Tartus, seal aga on kõige väiksem ka väljaspool Eestit sündinute osakaal. Sünnikoht on seotud kohanemisega (kohanemise vormide kujunemist vt Tammaru 1996, 1997) — Eestis sündinud on paremini kohanenud kui välissündinud (Tammaru 1996). Seetõttu ei ole ka imekspandav, et kohanemise vormide ja rändesovide vahel esineb selge seos (joonis 9). Eesti eluga paremini kohanenud inimesed soovivad jääda Eestisse, oma tulevikku mõne teise riigiga siduvad venelased soovivad aga lahkuda.

Need venelased, kelle akulturatsiooni vormiks on separatatsioon, soovivad valdavalt lahkuda kas Venemaale (3/4) või mõnda teise SRÜ riiki. Selline on tendents ka marginaliseerunute osas. Integreerunud venelaste seas sellist seost ei ole: nemad soovivad

Joonis 9. Kohanemise vormide seos tulevase elukohaga (%).

lahkuda Eestist nii lääne kui ida poole. Tõenäoliselt on nende eneseteadvus mõnevõrra kindlam, sest nad on suutnud kohaneda Eestis — aga miks siis mitte ka mõnes muus riigis? Seega võib väita, et kohanemise ja rändesoovide vahel on olemas selge seos.

Küsimus, miks eelistatakse teatavat tulevast elukohta, oli esitatud lahtisena, s.t respondendid pidid vastuse ise kirjutama, mistõttu olid paljud kahjuks sellele vastamata jätnud. Kaheks peamiseks Eestisse jäämise põhjuseks toodi eelkõige harjumust: siin on kodu ja elavad sugulased-tuttavad; ning meeldivust: Eestis meeldib elada (tabel 4). Eestis elamise meeldivus on oluliselt seotud konkreetse linnaga — näiteks Pärnus on meeldivus tähtsamal kohal kui Lasnamäel. Tartus on meeldivust märkinud küll vähem inimesi kui Lasnamäel, kuid seal oli ka sellele küsimusele vastajate protsent väga madal. Majanduslikke kaalutlusi mainiti Eestisse jäämise põhjusena väga harva.

Eestist lahkuda soovijad tõid põhjuseks eelkõige ligitõmbavaid tegureid mujal, mitte aga Eestist eemale tõukavaid tegureid siin. Venemaale soovitakse lahkuda peamiselt sellepärast, et seal elavad sugulased ja tuttavad. Lääneriikidesse minna soovijad

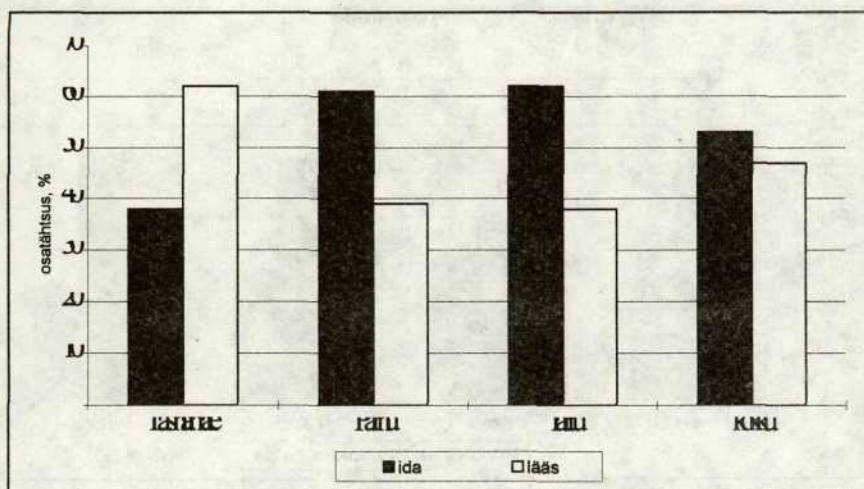
T a b e l 4. Eestisse jäämise põhjused (%).

	harjunud	meeldib	pole mujale minna	muu	vastamata
Lasnamäe	43	23	5	5	24
Pärnu	32	36	2	4	26
Tartu	36	14	2	4	44
kokku	37	24	3	4	31

tõid põhjuseks eelkõige sealse kõrgema elukvaliteedi. Siiski oli ka paar protsenti selliseid inimesi, kes tõid Eestist lahkumise põhjuseks siinsed rahvustevahelised pinged.

Eestist lahkuda soovijate hulgas on Pärnus ja Tartus ülekaalus Eestist ida poole jäävatele aladele, peamiselt Venemaale lahkuda soovijad, Lasnamäel aga on kõige enam Euroopasse ja Põhja-Ameerikasse lahkuda soovijaid (joonis 10). USAsse ja Kanadasse sõidu plaane võtsid Lasnamäel paljud tõsiselt arvatavasti Lasnamäel levitatud kuulutuste mõjul (neid võis näha näiteks trepikodades), kus pakuti võimalust asuda elama ja töötama Põhja-Ameerikasse. Kuigi selletaolisi kuulutusi ma teistes linnades ei näinud, ei olnud Põhja-Ameerika mitte ainult Lasnamäe venelaste tulevase elukoha soov — arvatavasti on tegemist ka unistusega paremast elust. A. ja M. Kirchi ja T. Tuisu (1997) uurimuste kohaselt ongi eriti noorte hulgas tegemist sügavama kultuurilise identifikatsiooni muutusega: kultuurieelistuste dominantsuundumused liiguvad Baltikumist Euroopa (Saksamaa ja Põhjamaad) kaudu Ameerika-kesksemaks. Lasnamäe vanemas tööeas inimesed soovivad lahkuda peamiselt Venemaale, nooremad aga peale Põhja-Ameerika ka teistesse lääneriikidesse. Samasugune seos valitseb Pärnus ja Tartus, eriti vanemate inimeste hulgas, kes lahkuda soovides peaaegu kõik peavad silmas Venemaad.

Vaatamata sellele, et suhteliselt suur osa venelastest sooviks nii Lasnamäel, Pärnus kui Tartus Eestist lahkuda, ei pea siiski enamust neist oma plaane reaalseks (joonis 11). Lasnamäel arvavad lahkuda soovivad inimesed valdavalt, et nende plaanid ei ole reaalsed, ka Tartus moodustavad nad üle poolte lahkuda soovijatest. Seega moodustavad inimesed, kes peavad Eestist lahkumist tõenäoliseks, 1–2% kõigist tööealistest venelastest. Samasugust tendentsi näitavad ka teised mitte-estlaste lahkumise soove ka-

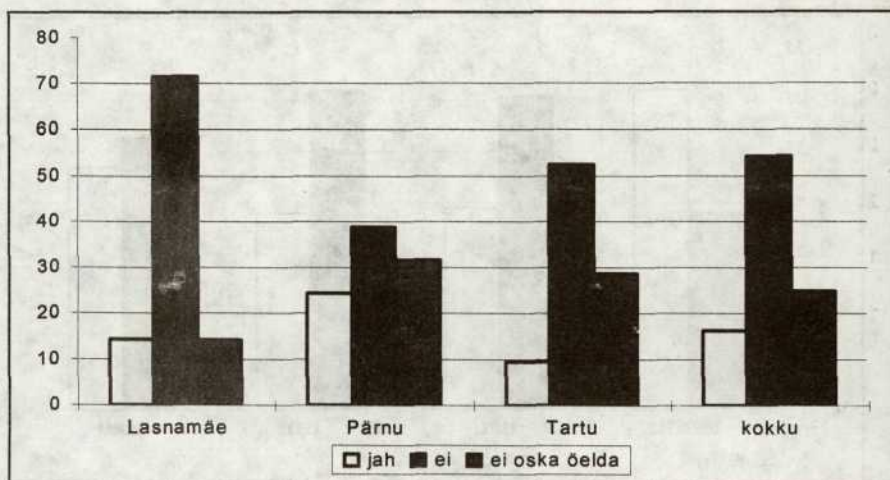
Joonis 10. Regioonid, kuhu eelistatakse Eestist lahkuda (%).

jastavad küsitlused (Pettai 1995). Seega ei ole venelaste seas lahkuda soovivate inimeste osatähtsus suurem kui teiste rahvusrühmade seas.

Samas on täheldatav vastupidinegi tendents — paljud venelased, kes sooviksid jääda Eestisse, tunnevad tuleviku suhtes eba-kindlust ega ole sugugi veendunud Eestisse jäämise tõenäolisuses. Eestisse jääda soovivate inimeste seas on nii Lasnamäel kui Pärnus ülekaalus need, kes ei ole kindlad, et nad saavad Eestisse jääda (joonis 12). Tartu venelased on tuleviku suhtes märksa kindlamad, samuti peavad Eestisse jäämise võimalusi noored tunduvalt kindlamaks kui vanad.

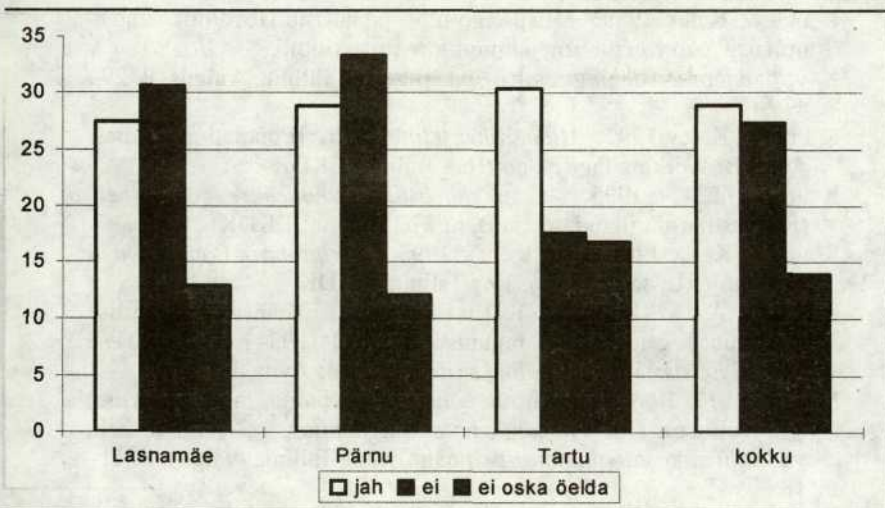
KOKKUVÕTE

- Peamised Eestisse tuleku põhjused nii Lasnamäe, Pärnu kui Tartu tööeliste venelaste seas on olnud perekondlikud. Lasnamäele tulnud tööelistest venelastest neljandik ning Tartusse ja Pärnusse tulnuist viiendik tööelistest venelastest on saanud suunatud rände korras.

Joonis 11. Eestist lahkuda soovijate hinnang lahkumise tõenäosusele (%).

- Kõige tugevamini on Venemaaga seotud vanemas tööeas inimesed, kelle seas on suurim ka välissündinute osatähtsus. Samuti on nendel kõige raskem kohaneda Eestis toimuvate muutustega. Nii on vaatamata vanemate inimeste mõnevõrra paremale eesti keele oskusele separeerunud ja marginaliseerunud inimeste osatähtsus nende seas suurem. Kinnitust leidis seos kohanemise vormide ja rändesoovide vahel — vanemas tööeas inimeste seas on Eestist lahkuda soovivate inimeste osatähtsus kõige suurem.
- Inimeste ebakindlust näitab see, et suur osa venelasi, kes soovivad siduda oma tulevikku Eestiga, ei ole kindel selle võimalikkuses.
- Olgugi et venelased olid suurimaks ja mobiilseimaks rahvusrühmaks endises N. Liidus, ei erine venelaste tänapäevane rändeaktiivsus oluliselt teiste mitte-eestlaste omast — seega ei leidnud kinnitust üks uurimuse hüpoteesidest.
- Kinnitust leidis aga teine oluline hüpotees — seos kohanemise vormide ja rände vahel. Assimileerunud ja integreeru-

Joonis 12. Eestisse jääda soovijate hinnang jäämise tõenäosusele (%).

nud venelaste seas on Eestist lahkuda soovijaid vähem kui marginaliseerunud ja separeerunud venelaste seas.

- Lahkuda soovivate inimeste puhul on geograafiline orientatsioon seotud oluliselt kohanemise vormiga. Separeerunud ja marginaliseerunud (eelkõige vanemad inimesed) soovivad lahkuda Venemaale. Integreerunud inimeste eneseteadvus on kõrgem ja nendest on lahkuda soovijaid nii Venemaale kui lääneriikidesse peaaegu võrdselt.
- Lahkumise puhul on määravaks pigem tõmbavad tegurid mujal kui tõukavad tegurid Eestis. Venemaale soovitakse lahkuda peamiselt seal elavate sugulaste ja tuttavate, lääneriikidesse aga sealse kõrgema elukvaliteedi tõttu.

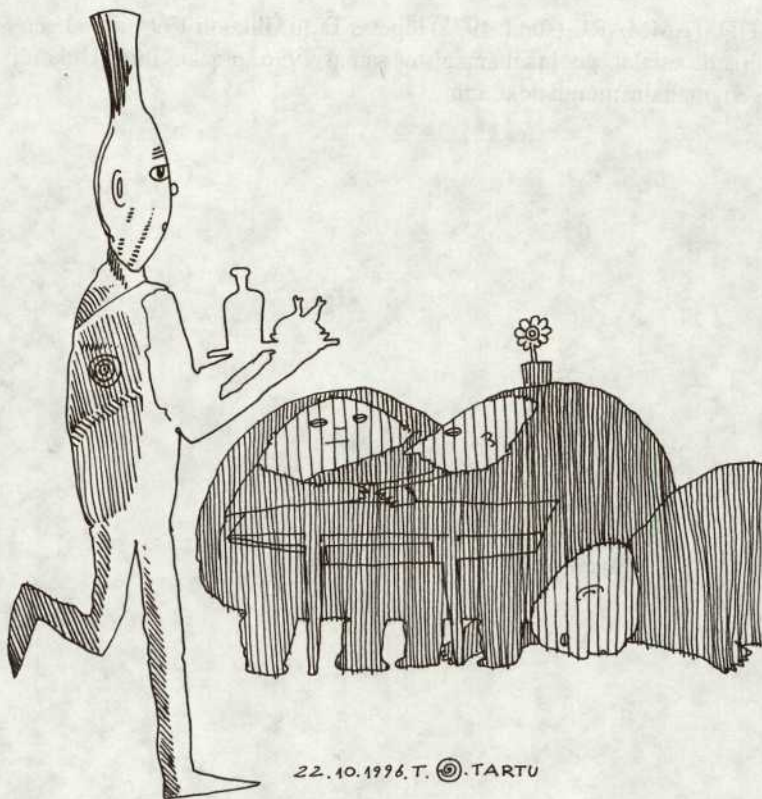
Kirjandus

Berg, Eiki, Hill Kulu 1996: Peipsivene: Eeskujulik probleemala. — *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik*. Jõgeva, lk 43–50

Venelased Eestis

- Katus, Kalev 1989. Миграционное развитие Эстонии сквозь призму стратегии миграционной политики. — *Подходы к управлению миграционным развитием*. Tallinn: Valgus, lk 29–47
- Katus, Kalev 1992. *Mitmerahvuseline Eesti*. (Population Studies, series B: Working Papers, no. 16.) Tallinn: EKDK
- Katus, Kalev 1995. *Eesti rahvastiku vananemise põhijooned*. (Rahvastiku-uuringud, seeria B, nr 27.) Tallinn: EKDK
- Katus, Kalev, Luule Sakkeus 1993: *Foreign-born Population in Estonia*. (RU, series B, no. 19.) Tallinn: EKDK
- Kirch, A., M. Kirch, T. Tuisk 1997. Vene noorte etnilise ja kultuurilise identiteedi muutused aastatel 1993–1996. — *Vene noored Eestis: Sotsioloogiline mosaiik*. Tartu: Avita, lk 47–68
- Mängel, T. 1989. Некоторые аспекты миграционной политики в Эстонской ССР за послевоенный период. — *Подходы к управлению миграционным развитием*. Tallinn: Valgus, lk 11–18
- Pettai, Iris 1995. Kirde-Eesti linnaelanike suhtumine Eesti reformidesse ja sotsiaalpoliitikasse. 1993., 1994. ja 1995. aasta võrdlev analüüs. Tartu Ülikooli turu-uurimisrühm. (Käsikiri)
- Rõbakovski 1987 = Рыбаковский Л. *Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика*. Москва: Наука
- Sakkeus, Luule 1991. *Post-war migration trends in Estonia*. (Population Studies, series B, no. 15.) Tallinn: EKDK
- Sakkeus, Luule 1993. *Refugees, Displaced Persons, Immigration and Emigration in Estonia 1946–1992*. Tallinn
- Tammaru, Tiit 1995. International Migration in Europe After World War II. — *Proceedings of the VIEGEA Congress*. Tartu: Triip, lk 98–109
- Tammaru, Tiit 1996. Venelased Eestis: Ränne ja akulturatsioon. Lasnamäe, Pärnu ja Tartu venelaste võrdlev uurimus. (Magistritöö Tartu Ülikooli raamatukogus)
- Tammaru, Tiit 1997. Venelaste kohanemise regionaalsed iseärasused: Lasnamäe, Pärnu ja Tartu venelaste võrdlev uurimus. — *Vene noored Eestis: Sotsioloogiline mosaiik*. Tartu: Avita, lk 213–217
- Vihalem, T. 1993. The Adaption of Non-Estonians into the Estonian Society 1992–93: Factors Influencing the Adaptive Process. (Magistritöö Tartu Ülikooli raamatukogus)

TIIT TAMMARU (sünd. 1972) lõpetas Tartu Ülikooli 1994. aastal geograafia erialal, geograafiamagister samas 1996, praegu Tartu Ülikooli geograafiainstituudi doktorant.

ALBERT GULK

KUIDAS MUUTA MEIE IDEID SELGEKS

Charles S. Peirce

Tõlkinud Tiiu Hallap

I

Igaüks, kes on tutvunud mõne tavapärase moodsa loogikakäsitlusega¹, mäletab kahtlemata neid kahte eristust: *selged* ja *segased* kontseptsioonid ning *selgepiirilised* [*distinct*] ja *ähmased* kontseptsioonid. Need eristused on raamatutes püsinud nüüdseks ligi kaks sajandit, ilma et neid oleks täiustatud või modifitseeritud, ning loogikud arvestavad neid üldiselt oma õpetuse pärlite hulka.

Selge idee määratletakse säärasena, mida mõistetakse niimoodi, et tuntakse ta ära alati, kui teda kohatakse, ega aeta teda segamini ühegi teisega. Kui ideel jääb seesugusest selgusest puudu, öeldakse tema kohta, et ta on segane.

See on kena filosoofiline terminoloogia; ent kuna tegu on selguse määratlemisega, sooviksin, et loogikud oleksid andnud väheke arusaadavama definitsiooni. Mitte iial eksida idee äratundmisel ja mitte mingitel asjaoludel ajada teda segi ühegi teisega, olgu ta ükskõik kui raskesti mõistetaval kujul, nõuaks säärast imelist intellekti jõudu ja selgust, mida siinilmas harva võib kohata. Teisest

How to Make Our Ideas Clear. — *Collected Papers of Charles Sanders Peirce.* Ed. by Ch. Hartshorne and P. Weiss. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1934. Vol. V, pp. 248–271. Esmakordselt ilmunud: *Popular Science Monthly*, vol. 12, 1878, pp. 286–302.

¹Ükskõik milline loogikatraktaat alates Port Royal'i *L'Art de Penser*'st kuni kõige viimase ajani. [1893.]

küljest, paljalt see, et ideed tuntakse niivõrd, et ollakse temaga tuttav ja tema äratundmine ei ärata harilikese olukordades enam põrmugi kõhklust, näib vaevalt väärivat nimetamist mõistmise selguseks, kuna lõppude lõpuks taandub see kõik ikkagi ainult subjektiivsele valdamise tundele, mis võib olla täiesti väär. Ometi saan ma nii aru, et kui loogikud räägivad "selgusest", ei mõtle nad midagi enam kui just säärast ideega tuttav olemist, kuna nad peavad seda kvaliteeti ainult väikeseks vooruseks, mis vajab täiendamist ühe teisega, mida nad nimetavad *selgepiiriliseks*.

Selgepiiriline idee määratletakse kui idee, mis ei sisalda midagi säärast, mis poleks selge. See on tehniline keel; idee *sisu* all mõistavad loogikud seda, mis sisaldub idee definitsioonis, mis iganes see ka oleks. Nii et nende järgi mõistetakse ideed *selgepiiriliselt* siis, kui ollakse suuteline andma tema täpset definitsiooni abstraktsetes terminites. Siinkohal jätavad professionaalsed loogikud teema sinnapaika; ja ma poleks hakanud lugejat üldse sellega vaevama, mis neil öelda on, kui see poleks nii rabav näide selle kohta, kuidas loogikud on terveid intellektuaalse tegevuse ajastuid maha maganud, ignoreerides tuimalt moodsa mõtlemise masinavärki ja tulemata iialgi selle peale, et tema õppetunde võiks kasutada loogika täiustamiseks. On lihtne näidata, et doktriin, mille kohaselt kasutamiseiga tuttav olemine ja abstraktne selgepiirilisus kindlustavad mõistmise täiuslikkuse, sobib ainult säärase filosoofiatega, mis on juba ammu välja surnud; ja on aeg formuleerida meetod selle täiuslikuma mõtteselguse saavutamiseks, mida me näeme ja imetleme oma ajastu mõtlejate juures.

Kui Descartes võttis ette filosoofia ümberkujundamise, oli tema esimeseks sammuks (teoreetiliselt) lubada skeptitsismi ja heita kõrvale skolastiline praktika, mille kohaselt tõe ülimalt allikaks on autoriteet. See tehtud, püüdis ta leida tõeste printsiipide loomulikumat allikat ja kuulutas, et on selle leidnud inimvaimus; minnes seega kõige otsesemal moel üle autoriteedi meetodilt aprioursuse meetodile, nagu on kirjeldatud minu esimeses artiklis.* Eneseteadvus pidi meid varustama fundamentaalsete tõdedega ja otsustama, mis on mõistusele meelepärane. Aga kuna on päris ilmne,

*The Fixation of Belief. — *Collected Papers*, pp. 223–247. (Original 1877.) *Toim.*

et mitte kõik ideed pole tõesed, pidi ta eksimatuse esimese tingimusena märkima, et ideed peavad olema selged. Tal ei tulnud kordagi pähe eristada ideed, mis näib selge, ideest, mis seda tõesti on. Kui introspektsiooni usaldatakse nii nagu tema, isegi väliste asjade tunnetamise osas, miks peaks ta kahtlema selle tunnistuses meie enda vaimu sisu kohta? Aga seejärel, oletan ma, nähes inimesi, kes näisid päris selge ja kindla veendumusega püsivat vastandlikel seisukohtadel fundamentaalsete printsiipide suhtes, pidi ta edasi ütleva, et ideede selgusest üksi ei piisa, nad peavad olema ka selgepiirilised, s.t et nende juures poleks midagi ebaselget. Seejuures pidas ta tõenäoliselt silmas seda (ta ei väljendanud ennast kuigi täpselt), et nad peavad pidama vastu dialektilise uurimise kontrollile; et nad ei pea mitte ainult alguses selged paistma, vaid et ka arutus ei saaks nende puhul kunagi päevavalgele tuua segaseid punkte.

Niisugune oli Descartes'i eristus ja on näha, et see käib ausalt tema enda filosoofia kohta. Leibniz arendas seda mõnevõrra edasi. Too suur ja ainulaadne geenius on niisama tähelepanuväärne selle poolest, mida ta ei näinud, kui selle poolest, mida ta nägi. See, et mingi mehhanism ei saa järjest töötada, kui teda ei toideta pidevalt mingisuguses vormis energiaga, oli tema jaoks täiesti ilmselge; ometi ei mõistnud ta, et vaimu masinavärk suudab teadmist üksnes teisendada, kuid mitte kunagi teadmist sünnitada, kui teda ei toideta vaatlusfaktidega. Ta ei mõistnud niisiis kartesiaanliku filosoofia kõige olulisemat punkti, mis seisneb järgmises: niisuguste propositsioonide tunnistamine, mis paistavad meile täiesti ilmsed, on asi, mida meil ei õnnestu vältida, olgu see loogiline või ebaloogiline. Selle asemel et vaadata asja niimoodi, üritas ta taandada teaduse lähteprintsippe säärasele valemitele, mida on võimatu eitada ilma iseendale vastu rääkimata, ja nähtavasti jäi tal märkamata suur erinevus tema ja Descartes'i positsiooni vahel.² Niisiis pöördus ta tagasi loogika vanade vormilisuste juurde, ning eelkõige mängisid tema filosoofias suurt osa abs-

²Siiski oli ta üks neist vaimudest, mis arenevad; kui algul oli ta äärmuslik nominalist nagu Hobbes, ja sehkendas Ramón Llulli jampsliku ja mannetu *Ars Magna*'ga, siis hiljem võttis ta omaks pidevuse seaduse ja teised nominalismile vastanduvad doktriinid. Siin räägin ma tema varastest vaadetest. [1903.]

traktseid definitsioonid. Seepärast oli üsna loomulik, et pannes tähele Descartes'i meetodi nõrka kohta — seda, et me võime enda arvates selgesti mõista ideesid, mis tegelikult on väga udused —, ei tulnud talle pähe paremat abinõu kui nõuda iga olulise termini abstraktset defineerimist. Vastavalt sellele, võttes omaks *selgete* ja *selgepiiriliste* mõistete eristuse, kirjeldas ta viimast kvaliteeti kui selget arusaamist kõigest, mis definitsioonis sisaldub; ja tollest ajast peale kordavad õpperaamatud tema sõnu. Pole mingit ohtu, et tema naeruväärset skeemi võidaks kunagi veel üle hinnata. Definitsioone analüüsides pole iialgi võimalik midagi uut teada saada. Tõsi, meie olemasolevaid uskumusi saab seesuguse protsessi abiga korda seada ja kord on intellektuaalse ökonoomia nagu mis tahes muugi ökonoomia oluline element. Seetõttu võib tunnistada, et raamatutel on õigus, kui nad peavad mõistega tuttav olemist esimeseks sammuks mõistmise selguse suunas ja mõiste defineerimist teiseks. Kuid jättes täiesti kõrvale igasuguse kõrgema mõtteselguse, peegeldavad nad lihtsalt filosoofiat, mis lükati ümber sada aastat tagasi. See paljuimetletud “loogika ehe” — selguse ja selgepiirilise doktriin — võib olla väga kena, kuid on viimane aeg paigutada see antiikne *bijou* kurioosuste laekasse ja hakata kandma midagi, mis sobib moodsale kandjale paremini.

Kõige esimene õppetund, mida meil on õigus loogikalt nõuda, on see, et ta õpetaks meile, kuidas muuta meie ideid selgeks; ühtlasi on see kõige tähtsam kõigist õppetundidest, mida alahindab ainult selline vaim, mis ise seda vajaks. Teada, mida me mõtleme, olla omaenda tähenduse isandad, on kindlaks aluseks suurele ja kaalukale mõtlemisele. Kõige kergemini õpivad selle selgeks need, kellel on ideid napilt; ja nad on palju õnnelikumad kui need, kes siplevad abitult kontseptsioonide rikkalikus mudas. Tõsi, rahvas võib põlvkondade vältel saada üle puudustest, mida toovad kaasa keele liigne rikkus ja selle loomulik kaaslane — määratu, kujuteldamatu ideede sügavik. Me võime näha seda ajaloos, mis aeglaselt täiustab kirjandusvorme, vabastab keele vähehaaval metafüüsika kestast ja saavutab väsimatu kannatlikkusega, mis sageli on hüvituseks, kõrge taseme vaimsete saavutuste igas vallas. Ajaloos on veel pööramata see lehekülg, mis ütleks meile, kas säärased inimesed saavutavad lõpuks ülekaalu nende üle, kellel on ideid (nagu nende keele sõnugi) vähe, kes aga valitse-

vad imetlusväärsest hästi seda, mis neil on. Ent üksikisiku puhul pole mingit kahtlust, et mõni selge idee on väärt rohkem kui palju segaseid ideid. Noort inimest oleks vaevalt võimalik veenda ohverdama suuremat osa oma mõtetest, et päästa ülejäänuid; ja hägune pea on kõige vähem võimeline nägema säärase ohvri hädavarilikkust. Teda saame harilikult ainult haletseda nagu kaasündinud defektiga inimest. Aeg aitab teda, kuid selguse osas saabub intellektuaalne küpsus üsna hilja; on õnnetus, et see on looduse poolt niimoodi seatud, kuivõrd selgusest on vähem kasu end elus juba sisse seadnud inimesele, kelle eksitused on oma mõju suurel määral juba avaldanud, kui sellele, kes seisab alles oma tee alguses. Hirmus on näha, kuidas üksainus ebaselge idee, üksainus tähenduseta valem, mis pesitseb kuskil noore inimese peas, toimib mõnikord samalaadse tõkkena nagu inertse materia tükk kuskil arteris, takistades aju toitumist ja mõistes oma ohvri hääbumisele tema intellektuaalse jõu tipul, intellektuaalse külluse keskel. Nii mõnigi inimene on aastaid oma lõbuks hellitanud mingit ähmast ideevarju, liialt tähendustühja selleks, et olla kindlalt väär; sellegipoolest on ta seda kirglikult armastanud, teinud temast oma kaaslase päevaks ja ööks, andnud sellele oma jõu ja oma elu, jättes tema pärast kõrvale kõik muud tegevused, lühidalt, on elanud temaga ja tema jaoks, kuni sellest on saanud justkui liha tema lihast ja veri tema verest; ja siis on ta ühel ilusal hommikul ärganud ja leidnud, et see on läinud, lihtsalt kadunud nagu ilus Melusina valmis, ja koos sellega on kadunud ka tema elu sisu. Ma olen ise niisugust inimest tundnud, ja kes oskaks öelda, kui paljusid lugusid ringjoone kandiliseks tegijatest, metafüüsikutest, astroloogidest ja teab veel kellest võib peegeldada see vana saksa lugu?

II

Käesolevatest kirjutistest esimeses* esitatud printsiibid viivad otsekohe sellise meetodini mõtteselguse saavutamiseks, mis on kaugelt kõrgema tasemega kui loogikute "selgepiirilisus". Me leidsume seal, et mõtetegevust ergastab kahtlemisärritus, ja tegevus lakkab, kui on jõutud uskumuseni; nii et uskumuse produtseerimine on mõtlemise ainuke funktsioon. Ent kõik sääraseid sõnad

*The Fixation of Belief. *Toim.*

on minu eesmärgi seisukohalt liiga tugevad. Ma oleksin justkui kirjeldanud fenomene nii, nagu nad paistavad mentaalse mikroskoobi all. Kahtlus ja Uskumus, nii nagu neid sõnu tavaliselt kasutatakse, on seotud religioosete või muude tõsiste arutlustega. Kuid siin kasutan ma neid selleks, et tähistada mis tahes, ükskõik kui suure või väikese küsimuse algust ja lõppu. Kui ma näiteks tõmban hoburaudteevagunis välja oma rahakoti ja leian sealt niklist viiesendilise ja viis vaskset ühesendilist, siis ma otsustan — sellal kui mu käsi sirutub rahakotti —, mil viisil ma oma sõiduraha maksan. Nimetada sellist küsimust Kahtluseks ja minu otsust Uskumuseks tähendab kahtlemata kasutada sõnu, mis ei ole olukorraga proportsioonis. Õeldes säärase kahtluse kohta, et ta põhjustab ärritust, mis nõuab enda vaigistamist, vihjame meeleseisundile, mis on oma ebamugavuselt lähedal hullumeelsusele. Ometi tuleb asja tähelepanelikumalt vaadates tunnistada, et kui esineb vähimgi kõhklus selles suhtes, kas ma maksan vase või nikliga (mis kindlasti esineb, välja arvatud juhul, kui ma toimin varem kehtestatud harjumuse ajal), siis ehkki ärritus on liiga tugev sõna, ometi ergutatakse mind sellega säärasele väikesele vaimsele tegevusele, mis on vajalik, et otsustada, kuidas toimida. Kõige sagedamini tekivad kahtlused sellest, et meie tegutsemises ilmneb kasvõi hetkeline kahevahelolek. Mõnikord pole see nii. Ma pean näiteks raudteejaamas ootama, ja aja möödasaatmiseks loen ma seintelt teadaandeid, võrdlen erinevate rongide ja marsruutide eeliseid, ehkki ma ei kavatse neid kunagi kasutada, lihtsalt kujutledes end olevat kõhklusseisundis, sest ma olen tüdinud sellest, et mul mitte midagi teha pole. Teeseldud kõhklus, olgu ta siis teeseldud lihtsalt meelelahutuseks või mingit kõrget eesmärki silmas pidades, mängib suurt osa teaduslikus uurimises. Kust iganes ka oleks pärit kahtlus, ta stimuleerib mõistust tegevusele, mis võib olla põgus või energiline, rahulik või palavikuline. Teadvust läbiivad kiiresti kujutluspildid, lakkamatult läheb üks üle teiseks, kuni lõpuks, kui kõik on möödas — sekundi murdosa või tunni või pikkade aastate pärast —, leiame end otsustanuna, kuidas peaksim toimima säärases olukorras nagu too, mis meie kõhkluse esile kutsus. Teiste sõnadega, me oleme jõudnud uskumuseni.

Selles protsessis täheldame oma teadvuses kahte sorti elemente, mille erinevust on kõige parem selgitada näite abiga. Muusi-

kapalas on eri noodid ja on viis. Üksikut tooni võib pikendada tunniks või päevaks, ja ta eksisteerib niisama täiuslikult selle ajavahemiku igal sekundil kui selles vahemikus tervikuna; nii et seni, kuni ta kõlab, võiks ta olla tajutav meelele, millest kogu minevik puudub niisama täielikult kui tulevik ise. Kuid teine lugu on viisiga: tema esitamine võtab teatava aja, mille osade vältel mängitakse ainult viisi osasid. Viis kujutab endast teatud korrastust erinevatel hetkedel kõrva jõudvate helide jadas; ja et viisi tajuda, peab eksisteerima mõnesugune teadvuse pidevus, mis teeb ajas mööduvad sündmused meile kohalolevaks. Kahtlemata me kuuleme viisi ainult sel teel, et kuuleme eraldi noote; ometi ei saa öelda, et me kuuleksime teda vahetult, sest me kuuleme ainult seda, mis on kindlal hetkel, ja järjestikuste helide jada korrastus ei saa eksisteerida ühel hetkel. Need kahte sorti objektid, millest me oleme vahetult teadlikud ja millest me oleme vahendatult teadlikud, ilmnevad teadvuses kõikjal. Mõned elemendid (aistingud) on meile täielikult kohal igal hetkel, seni kui nad kestavad, samas kui teised (nagu näiteks mõtlemine) on toimingud, millel on algus, keskpaik ja lõpp ja mis kujutavad endast ühildumist vaimu läbivate aistingute jadas. Nad ei saa olla meile vahetult antud, vaid peavad katma mingi osa minevikust või tulevikust. Mõte on meloodia niit, mis jookseb läbi meie aistingute jada.

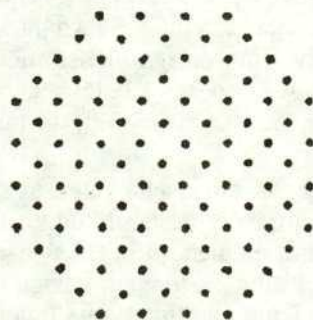
Me võime lisada, et just niisamuti nagu muusikapala võib olla kirjutatud osadena, kusjuures igal osal on oma viis, niisamuti võivad samade aistingute vahel subsisteerida mitmed järgnevusseose süsteemid. Neid süsteeme eristab üksteisest see, et neil on erinevad motiivid, ideed või funktsioonid. Mõte on ainult üks selline süsteem; sest tema ainus motiiv, idee ja funktsioon on produtseerida uskumust, ja kõik, mis seda eesmärki ei teeni, kuulub mingisse teise seostesüsteemi. Mõtlemistoimingul võib mõnikord olla ka muid tulemusi. Ta võib olla meile näiteks meelelahutuseks, ja diletantide seas pole haruldane leida inimesi, kes on mõtlemise naudingu eesmärgil niimoodi pahupidi pööranud, et neid näib häirivat mõte, nagu võiksid küsimused, mille peal nad seda harrastavad, kunagi lõplikult lahendatud saada; ja positiivne avastus, mis viib lemmikteema kirjandusliku väitluse areenilt välja, võetakse vastu halvasti varjatud pahameelega. Säärane kalduvus on mõtlemisega liiderdamine. Kuid mõtlemise hing ja

tähendus — kui abstraheerida need teda saatvatest kõrvalistest elementidest —, ehkki seda võidakse tahtlikult moonutada, on säärased, et neid ei saa kunagi sundida end suunama millelegi muule kui uskumuse produtseerimisele. Toimiva mõtte ainsaks võimalikuks motiiviks on saavutada mõtte puhkeseisund; ja kõik, mis ei puutu uskumust, pole mõtte osa.

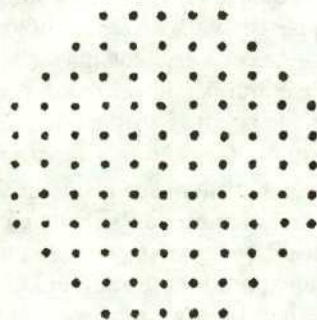
Ja mis asi on siis uskumus? See on poolkadents, mis lõpetab muusikalise fraasi meie intellektuaalse elu sümfoonia. Me nägime, et tal on täpselt kolm omadust: esiteks, uskumus on miski, millest me oleme teadlikud; teiseks, ta vaigistab kahtlemisärrituse; ja kolmandaks, ta toob kaasa selle, et meie loomusele kehtestatakse toimimisreegel või lühidalt öeldes *harjumus*. Kuna ta vaigistab kahtlusärrituse, mis on mõtlemise motiiviks, siis mõte lõdvestub ja jääb hetkeks paigale, kui on jõutud uskumuseni. Aga kuna uskumus on tegutsemisreegel, mille rakendamine toob kaasa uue kahtluse ja uue mõtte, siis on ta peatuspaigana ühtlasi ka mõtlemise uus stardipaik. Seepärast lubasingi endal nimetada seda mõtte puhkeseisundiks, ehkki oma olemuselt on mõte tegu. Mõtlemise *lõpptulemuseks* on tahte rakendamine, ja selle osa mõte enam ei ole; kuid uskumus on ainult mentaalse toimimise üks staadium, mõtte tagajärg meie loomuse jaoks, mis hakkab mõjutama tulevast mõtlemist.

Uskumuse olemuseks on harjumuse kehtestamine, ja eristada saab uskumusi selle alusel, milliseid toimimisviise nad tingivad. Kui uskumused selle poolest ei erine, kui nad vaigistavad sama kahtluse, andes sama toimimisreegli, siis ei saa mingid erinevused neist teadlik olemise viisis teha neist erinevaid uskumusi, samavähe nagu meloodia mängimine eri helistikes tähendab eri meloodiate mängimist. Sageli tehakse kujuteldavat vahet uskumuste vahel, mis erinevad ainult väljendusviisilt — sellest tingitud näaklemine on paraku vägagi reaalne. Uskuda, et mingid objektid on omavahel paigutatud nii nagu joonisel 1, ja uskuda, et nad on paigutatud nii nagu joonisel 2, on üks ja sama uskumus; ometi on mõeldav, et inimene võib väita üht neist propositsioonidest ja eitada teist. Säärased valed eristused teevad niisama palju kahju kui tõeliselt erinevate uskumuste segiajamine, ja see on üks neist kuristikest, mille ees me peaksime pidevalt valvel olema, eriti kui liigume metafüüsika pinnal. Üks seda laadi iseäralik ja sageli esi-

nev silmapete on pidada aistingut, mis on tingitud meie enda mõtte ebaselgusest, selle objekti tunnuseks, millest me mõtleme. Selle asemel et taibata, et ebaselgus on puhtsubjektiivne, kujutleme end mõtisklevat objekti mingi kvaliteedi üle, mis on oma olemuselt salapärane; ja kui meie kontseptsioon pärastpoole esitatakse selgel kujul, siis me ei tunne teda enam ära sellesamana, mis oli enne, arusaamatustunde puudumise tõttu. Seni kui see petlikkus püsib, seab ta selge mõtlemise teele ilmselt ületamatu tõkke — nii et ratsionaalse mõtlemise vastased on samavõrd huvitatud tema püsijäämisest kui selle pooldajad temast hoidumisest.

Joon. 1

Joon. 2

Teine säärane eksitus on pidada tühipaljast erinevust kahe sõna grammatilises ehituses erinevuseks ideede vahel, mida need sõnad väljendavad. Praegusel pedantsel ajastul, kus kirjutajate jõugust suurem osa pöörab võrreldamatult rohkem tähelepanu sõnadele kui asjadele, on see viga küllaltki tavaline. Kui ma äsja ütlesin, et mõte on *tegu* ja et ta seisneb *seoses*, ehkki inimene sooritab teo, kuid ei soorita seost, mis saab olla ainult teo tulemus, siis polnud minu ütluses mingit ebakõla, vaid ainult grammatiline ähmasus.

Kõigi nende sofismide eest oleme täielikult kaitstud seni, kui peame meeles, et mõtlemise kogu funktsioon on luua tegutsemis-harjumusi, ja et mis iganes ka oleks mõtlemisega seotud, kui ta ei puuduta seda eesmärki, siis on ta mõtte lisandus, kuid mitte

tema osa. Kui meie aistingutes valitseb ühtsus, millel pole tegemist sellega, kuidas me antud puhul hakkame toimima, nagu näiteks muusikapala kuulamisel, siis me ei nimeta seda mõtlemiseks. Seepärast tuleb meil mõtlemise tähenduse selgitamiseks lihtsalt kindlaks teha, milliseid harjumusi ta produtseerib, sest see, mida asi tähendab, on lihtsalt see, mis harjumused on temaga seotud. Nüüd aga: harjumuse identsus sõltub sellest, missugusele toimimisele ta võib meid juhtida, ja mitte ainult sääraustes olukordades, mis tõenäoliselt võivad tekkida, vaid ka sääraustes, mille esinemine on võimalik, ükskõik kui ebatõenäoline see ka oleks. Mis harjumus on, sõltub sellest, *millal* ja *kuidas* ta põhjustab meie toimimist. Mis puutub sellesse, *millal*, siis mis tahes toimimistii- mul tuletatakse tajust; mis puutub sellesse, *kuidas*, siis igasuguse toimimise eesmärk on anda mingi aistitav tulemus. Seega jõuame välja sinna, et käegakatsutav ja praktiline on iga tõelise mõtete erinevuse juureks, ükskõik kui peen see erinevus ka oleks; ja pole olemas nii peent tähenduserinevust, mis seisneks milleski muus kui võimalikus praktikaerinevuses.

Et näha, milleni see printsiip viib, vaatame selle valguses säära- rast doktriini nagu transsubstantsiatsioon. Protestantlikud kirikud on üldiselt seisukohal, et sakramendi elemendid on liha ja veri ainult ülekantud mõttes, et nad toidavad meie hinge nii, nagu liha ja selle mahl toidaksid meie keha. Kuid katoliiklased väidavad, et nad on just nimelt seda, liha ja veri; ehkki neile on omased kõik leiva ja lahjendatud veini aistitavad kvaliteedid. Kuid meil ei saa olla mitte mingisugust veinikontseptsiooni peale selle, mis võib sisalduda uskumuses

1. et see, teine või kolmas on vein;
või uskumuses

2. et veinil on teatud omadused.

Sääraused uskumused pole midagi muud kui meeldetuletused ise- endale, et kui selleks on alust, peaksime säärase asja suhtes, mi- da peame veiniks, toimima vastavalt neile kvaliteetidele, mida usume veinil olevat. Alust sääraseks toimimiseks annaks mingi aistitav taju, tema motiiviks oleks produtseerida mingit aistitavat tulemust. Seega puutub meie tegu eranditult ainult sellesse, mis mõjutab meie meeli, meie harjumusel on seesama laad mis meie

teol, meie uskumusel sama mis meie harjumusel, meie kontseptsioonil sama mis meie uskumusel; ja järelikult ei saa me veini all mõelda mitte midagi muud kui seda, millel on teatav otsene või kaudne mõju meie meeltele; ja mõttetu on öelda millegi kohta, et sellel on kõik veini aistitavad kvaliteedid, aga tegelikult on see veri. Kuid minu eesmärgiks ei ole uurida seda teoloogilist küsimust; olles kasutanud seda loogilise näitena, jätan ta sinnapaika, tundmata muret selle üle, milline on teoloogi vastus. Ma soovin ainult rõhutada, kui võimatu on meil omada oma vaimus ideed, millel on pistmist millegi muuga kui asjade mõeldavate aistitavate tagajärgedega. Meie idee millestki *ongi* meie idee tema aistitavatest tagajärgedest ning kui me kujutleme, et meie idee on midagi muud, siis petame ennast, peame ekslikult paljast mõttega kaasnevat aistingut mõtte enese osaks. Absurdne on öelda, et mõttel on mingi niisugune tähendus, mis pole seotud tema ainsa funktsiooniga. See on rumalus, kui katoliiklased ja protestandid kujutlevad end olevat eri arvamustel sakramendi elementide suhtes, kui nad on ühel meelal kõigi nende aistitavate tagajärgede osas siin- või sealpoolsuses.

Niisiis näib, et mõistmise selguse kolmanda taseme saavutamiseks on vajalik järgmine reegel: tuleb vaadata, milliseid säärasteid tagajärgi, mis võiksid praktikas kuidagi avalduda, me oma kontseptsiooni objektile kujutleme. Siis meie kontseptsioon neist tagajärgedest ongi kogu meie kontseptsioon sellest objektist.*

III

Illustreerime seda reeglit mõne näitega; ja alustades kõige lihtsamast võimalikust näitest küsime, mida me peame silmas sellega, kui nimetame asja *kõvaks*. Ilmselt seda, et paljud teised ained ei suuda teda kriimustada. Kogu kontseptsioon sellest kvaliteedist nagu mis tahes teisestki seisneb tema mõeldavates tagajärgedes. Kõva asja ja pehme asja vahel pole seni absoluutselt mitte mingit vahet, kuni neid ei allutata kontrollimisele. Oletame siis, et pehme puuvillapadja sees tekiks kristalliseerumise teel teemant ja jääks sinna seni, kuni padi lõpuks ära põletatakse. Kas oleks vale öelda, et see teemant oli pehme? Küsimus tundub rumal ja

*Siia lisas autor hiljem pikema märkuse, mis pidi ümber lükkama järgneva. Käesolevast tõlkest on see välja jäetud. *Toim.*

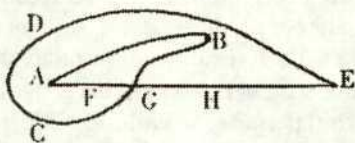
ta oleks seda tõesti kõikjal mujal, kuid mitte loogika vallas. Seal on niisugused küsimused sageli väga kasulikud, kuna nad toovad loogikaprintsiibid esile reljeefsemalt, kui reaalsed arutlused iial suudaksid. Loogikat uurides ei tohi me neid läbematult vastates kõrvale lükata, vaid peame neid tähelepanelikult ja hoolsalt vaatlema, et teha kindlaks, milliste printsiipidega on tegemist. Antud juhul võime oma küsimust modifitseerida ja küsida, mis takistab meid ütlemast, et kõik kõvad kehad jäävad seni täiesti pehmeks, kuni neid ei puudutata, ning nende kõvadus kasvab koos neile avaldatava survega, kuni neid lõpuks suudetakse kriimustada. Järelemõtlemine näitab, et vastus on järgmine: säärane kõnepruuk ei oleks mingil moel *väär*. See tähendaks meie praeguse keelekasutuse modifitseerimist sõnade “kõva” ja “pehme” osas, kuid mitte nende tähenduse muutmist. Sest nad ei esita ühtki tõsiasja teistsugusena kui varem; tegemist on ainult tõsiasjade säärase korrastamisega, mis oleks äärmiselt kohmakas. See viib meid tähelepanekuni, et küsimus sellest, mis juhtuks olukorras, mida tegelikult ette ei tule, ei ole küsimus tõsiasjade kohta, vaid ainult nende kõige selgema korrastamise kohta. Näiteks küsimus vabast tahtest ja saatusest on oma lihtsaimal kujul, sõnamulinast vabastatult, midagi niisugust: ma tegin midagi, mille pärast ma tunnen häbi — kas ma oleksin võinud tahtepingutusega kiusatusele vastu panna ja teisiti toimida? Filosoofiline vastus on niisugune, et see pole küsimus tõsiasja kohta, vaid ainult tõsiasjade (võimaliku) korrastuse kohta. Kui korrastada neid nii, et nad tooksid ilmsiks selle, mis on minu küsimuse puhul eriti oluline — nimelt et ma peaksin end süüdistama valesti toimimise pärast —, siis on täiesti õige öelda, et kui ma oleksin tahtnud teha teisiti kui tegin, siis ma oleksin pidanud toimima teisiti. Teisest küljest, kui korrastada tõsiasju nii, et nad tooksid ilmsiks teise olulise kaalutluse, siis on samavõrd õige, et kui kiusatusele on juba kord voli antud, siis — kui tal on teatud jõud — teeb ta igal juhul oma töö, ükskõik kuidas ma ka vastu paneksin. Ei saa panna pahaks vasturääkivust selles, mis on väära oletuse tulemus. *Reductio ad absurdum* seisneb näitamises, et mingist hüpoteesist tulenevad vasturääkivad tulemused, mistõttu otsustatakse, et hüpotees on väär. Vaba tahte üle käiv diskussioon seostub paljude küsimustega ja ma olen kaugel soovist öelda, et mõlemal poolel on õigus. Vastupidi, ma olen ar-

vamusel, et üks pool (determinism) ignoreerib olulisi fakte, teine pool aga mitte. Kuid mida ma tahan öelda, on see, et eelmainitud küsimus oli kogu kahtluse lätteks; et kui poleks olnud seda küsimust, poleks vaidlust kunagi tekkinudki; ja et see küsimus on täielikult lahendatav eespool osutatud viisil.

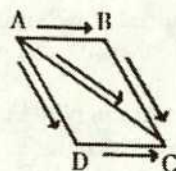
Asume järgmiseks otsima selget ideed Raskusest. See on jällegi väga lihtne juhtum. Öelda, et keha on raske, tähendab lihtsalt seda, et vastupidise jõu puududes kukub ta alla. See (kui ignoreerida teatud täpsustusi selle kohta, kuidas ta langeb jne, mis eksisteerivad seda sõna kasutava füüsiku vaimus) on ilmselt kogu raskusekontseptsioon. Õigustatud on küsimus, kas mingid konkreetsed faktid võivad *seletada* gravitatsiooni; kuid see, mida me jõu enese all silmas peame, sisaldub täielikult tema tagajärgedes.

Nüüd saame asuda käsitlema Jõu ideed üldiselt. See suur kontseptsioon, mis arendati välja algelisest põhjuse ideest seitsmeteistkümnenda sajandi alul ja mida sellest ajast peale on pidevalt täiustatud, on meile näidanud, kuidas seletada kõiki kehade poolt kogetavaid liikumise muutusi ja kuidas mõelda kõikidest füüsikanähtustest; ta on pannud aluse moodsale teadusele ja muutnud Maa väljanägemist; ning lisaks spetsiaalsematele kasutusviisidele on ta mänginud põhimõttelist rolli moodsa mõtlemise suunamisel ja ühiskonna arengu edendamisel. Tema mõistmiseks on seepärast mõtet vaeva näha. Vastavalt oma reeglile peame alustama küsimusest, mis vahetut kasu toob meile jõust mõtlemine; ja vastus on see, et niimoodi me seletame liikumise muutusi. Kui kehad jäetaks nende endi hooleks, ilma et sekkuksid jõud, jätkuks iga liikumine nii kiiruse kui suuna poolest muutumatuna. Peale selle, liikumise muutumine ei toimu kunagi äkki: kui tema suund muutub, siis alati mööda sujuvat, ilma nurkadeta kõverat; kui tema kiirus muutub, siis järk-järgult. Järkjärgulisi pidevalt asetleidvaid muutusi kujutlevad geomeetrid nii, nagu alluksid need jõudude liitmise rööpküliku reeglile. Kui lugeja veel ei tea, mis asi see on, siis ma loodan, et ta leiab olevat tulusa üritada jälgida alljärgnevat seletust; aga kui matemaatika on tema jaoks väljakannatamatu, siis palun tal pigem kolm järgmist lõiku vahele jätta, kui et ta meist siinkohal üldse lahkub.

Tee [path] on joon, millel eristatakse lõppu ja algust. Kaks teed loetakse ekvivalentseteks, kui nad samast punktist alates viivad samasse punkti. Joonisel 3 on seega teed A B C D E ja A F G H E ekvivalentsed, kui on täidetud järgmine tingimus: kui nihutada ühte neist ilma seda pööramata, hoides ta kogu aeg paralleelsena oma lähteasendiga, nii et tema algus ühtiks teise tee algusega, siis langevad ka lõpp-punktid kokku. Teid loetakse geomeetriliselt kokkuliidetuks, kui üks algab seal, kus teine lõpeb; nii näiteks teed A E kujutletakse kui A B, B C, C D ja D E summat. Joonisel 4 kujutatud rööpküliku diagonaal A C on A B ja B C summa; või — kuna A D on geomeetriliselt ekvivalentne B C-ga — A C on A B ja A D geomeetriline summa.

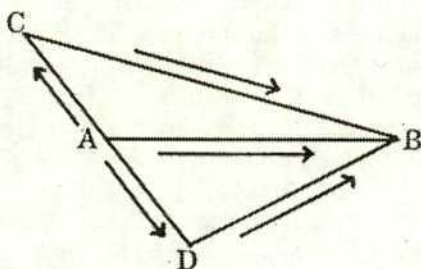
Joon. 3

Joon. 4

Kõik see on puhtalt kokkuleppeline. Asi taandub lihtsalt sellele, et me otsustame nimetada teid, mille vahel valitsevad eespool kirjeldatud seosed, võrdseteks või liidetuteks. Ent ehkki tegu on konventsiooniga, on sellel konventsioonil hea põhjendus. Geomeetrilise liitmise reeglit võib rakendada nii teedele kui mis tahes teistele asjadele, mida saab esitada teede kaudu. Kuna tee on määratud selle punkti muutuva suuna ja kaugusega, mis liigub piki teda lähtepunktist alates, siis järeldub siit, et ükskõik mida, mis algusest kuni lõpuni on määratud muutuva suuna ja muutuva suurusega, on võimalik esitada joonena. Seega võib *kiirusi* esitada joontena, sest neil on ainult suunad ja määrad. Sama kehtib *kiirenduste* ehk kiiruste muutuste kohta. Kiiruse puhul on asi üsna silmanähtav ja ka kiirenduse puhul saab see silmanähtavaks, kui me võtame arvesse, et just seda, mida kiirus on asukoha suhtes — nimelt selle muutumisseisund —, on kiirendus kiiruse suhtes.

Nõndanimetatud “jõudude rööpkülik” on lihtsalt reegel kiirenduste liitmiseks. Reegel on: esitada kiirendused teedena ja siis liita teed geomeetriselt. Kuid geomeetrid ei kasuta “jõudude rööpkülikut” mitte ainult erinevate kiirenduste liitmiseks, vaid ka selleks, et lahutada ühte kiirendust mitme summaks. Olgu A B (joonis 5) tee, mis esitab teatud kiirendust — ütleme näiteks säärast muutust keha liikumises, et ühe sekundi lõpul keha on selle mõjul teises kohas, kui ta oleks olnud siis, kui tema liikumine oleks jätkunud endisena — ja olgu ta säärane, et A B-ga ekvivalentne tee viib viimati mainitud kohast esimesse. Seda kiirendust võib vaadelda kui A C ja C B poolt esitatud kiirenduste summat. Seda võib samuti vaadelda kui hoopis teiste, A D ja D B poolt esitatud kiirenduste summat, kus A D on peaaegu vastupidine A C-le. Ja on selge, et leidub määratult palju viise, kuidas lahutada A B kahe kiirenduse summaks.

Joon. 5

Pärast seda pikaleveninud seletust, mille peale lugeja kannatus loodetavasti ei ole veel üles öelnud — kui arvestada jõu kontseptsiooni erakordselt suurt tähtsust —, oleme lõpuks valmis formuleerima seda peamist fakti, mida mainitud kontseptsioon sisaldab. Nimelt et kui tegelikud liikumismuutused, mida kehade erinevad osakesed kogevad, igaüks sobivalt osadeks lahutatakse, siis iga komponentkiirendus on täpselt selline, nagu kirjutab ette teatud Loodusseadus, mille kohaselt kehad oma suhtelistes asukohtades, mis neil sel hetkel parajasti on³, saavad alati teatud kiirendused,

³Võib juhtuda, et ka kiirust tuleb arvesse võtta.

mille geomeetrisel liitmisel saame selle kiirenduse, mida keha tegelikult kogeb.

See on ainus fakt, mida jõu idee esitab, ja igaüks, kes vaevub endale selgeks tegema, mis fakt see on, mõistab täielikult, mis asi on jõud. Kas me peaksime ütlema, et jõud on kiirendus või et ta põhjustab kiirenduse, on paljalt keele sobivuse küsimus, millel pole meie tõelise tähendusega rohkem pistmist, kui on erinevusel prantsuskeelse fraasi "*Il fait froid*" ja tema ingliskeelse ekvivalendi "*It is cold*" vahel. Ometi on hämmastav näha, kuidas see lihtne asi on inimeste peas segadust tekitanud. Kui paljudes sügavamõttelistes traktaatides räägitakse jõust kui "salapärasest entiteedist", mis paistab olevat lihtsalt üks moodus tunnistada, et kirjutaja on kaotanud lootuse iial selget ettekujutust saada, mida too sõna tähendab! Hiljutises imetlust äratanud teoses *Analüütiline mehaanika* (autoriks Kirchhoff) öeldakse, et me mõistame päris täpselt jõu mõju, kuid mis jõud ise on, seda me ei mõista! See on lihtsalt iseendale vasturääkimine. Ideel, mille sõna "jõud" meie vaimus esile kutsub, pole ühtki muud funktsiooni, kui mõjutada meie tegusid, ja need teod ei saa olla jõuga seotud mitte kuidagi teisiti kui tema tagajärgede kaudu. Järelikult, kui me teame, missugused on jõu tagajärjed, siis oleme tuttavad kõigi faktidega, mida implitseerib ütlus, et eksisteerib jõud, ja rohkem pole siin midagi, mida teada. On tõsi, et käibel on mingi ähmane mõte, nagu võiks küsimus tähendada midagi säärast, mida vaim ei suuda haarata; ja kui mõned juuksekarva lõhkiajavad filosoofid on puutunud kokku säärase seisukoha absurdsusega, siis on nad leiutanud sisutihja eristuse positiivsete ja negatiivsete kontseptsioonide vahel, püüdes anda oma ebaideele sellist vormi, mis poleks silmanähtavalt jabur. Selle kehtetus peaks olema piisavalt selge mõni lehekülj eespool esitatud kaalutlustest lähtuvalt; ja lisaks neile kaalutlustele peaks säärase eristuse mõtteväänajalik iseloom hämmastama iga tõelise mõtlemisega harjunud vaimu.

IV

Võtame nüüd käsile loogika ja uurime üht kontseptsiooni, mis meid eriti puudutab — *tõelisuse* kontseptsiooni. Kui selguse all mõista tuttav olemist, siis pole ükski idee selgem kui see. Iga laps kasutab seda täiesti enesekindlalt, tulemata uneski selle peale, et ta

ei saa sellest aru. Mis aga puutub selguse teise astmesse, siis oleks tõenäoliselt enamikule inimestest, sealhulgas isegi neile, kellele on omane reflekteeriv meelelaad, mõistatus, kuidas anda tõelise abstraktset definitsiooni. Ometigi on ehk võimalik säärase definitsioonini jõuda, vaadeldes erinevusi tõelisuse ja tema vastandi, väljamõeldise vahel. Väljamõeldis on kellegi kujutlusvõime saadus; selle tunnused on niisugused, mis tema mõtlemine on sellele peale pannud. Et need tunnused on sõltumatud sellest, kuidas teie ja mina mõtleme, on väline tõelisus. Kuid meie enda vaimus leidub fenomene, mis on sõltuvad meie mõtlemisest ja mis on samal ajal tõelised selles mõttes, et me tõesti mõtleme neid. Kuid ehkki nende iseloom sõltub sellest, kuidas me mõtleme, ei sõltu ta sellest, milliseks me seda iseloomu peame. Nii näiteks eksisteerib unenägu tõeliselt kui mentaalne fenomen, kui keegi on seda unenägu tõesti näinud; et ta nägi unes nii- ja niisugust asja, ei sõltu sellest, mis keegi arvab selle kohta, mida nähti, vaid see on täiesti sõltumatu mis tahes arvamustest selle kohta. Teisest küljest, kui vaadata mitte unenäonägemise fakti, vaid seda asja, millest und nähti, siis sellel ajal on omad iseärasused ei millegi muu kui selle tõttu, et talle need und nähes omistati. Seega võime defineerida tõelisuse millenagi, mille tunnused on sõltumatud sellest, mida ükskõik kes usub neil olevat.

Kuid ükskõik kui rahuldavaks seda definitsiooni ka peetaks, oleks suur viga arvata, et see teeb tõelisuse-idee täiesti selgeks. Seepärast rakendame siin oma reegleid. Nende kohaselt koosneb tõelisus nagu mis tahes teine kvaliteet nendest iseloomulikest, aistitavatest tagajärgedest, mida selles osalevad asjad produtseerivad. Ainus tagajärg, mis tõelistel asjadel on, on uskumuse põhjustamine, sest kõik aistingud, mida nad ergastavad, sisenevad teadvusse uskumuste kujul. Küsimus on niisiis selles, mille poolest erineb tõene uskumus (või uskumus tõelisesse) väärist uskumusest (või uskumusest väljamõeldisse). Nagu me eelmises töös nägime*, kuuluvad tõesuse ja vääriuse idee oma täielikult väljaarendatud kujul eranditult küsimuste lahendamise teadusliku meetodi juurde. Inimene, kes valib meelevaldselt propositsioone, mida omaks võtta, võib kasutada sõna "tõde" ainult selleks,

*The Fixation of Belief. *Toim.*

et rõhutada oma kindlat otsust tehtud valiku juurde jääda. Muidugimõista pole kangekaelsuse meetod kunagi prevaleerinud — selleks on mõistus inimesele liialt loomuomane. Kuid Pimeda Aja kirjandusest leiame selle kohta mõned ilusad näited. Scotus Eriugena, kommenteerides üht poeetilist lõiku, mis räägib sellest, justnagu oleks hellebor⁴ põhjustanud Sokratese surma, ei kõhkle huvilist lugejat informeerimast, et Helleborus ja Sokrates olid kaks silmapaistvat kreeka filosoofi ja et viimane esimese poolt vaidluses võidetuna võttis asja südamesse ja suri selle kätte! Mis arusaamist tõest sai olla inimesel, kes oli võimeline tunnistama ja õpetama, ilma isegi “võib-olla” lisamata, nii täielikult meelevaldset arvamust? Sokratese tõeline vaim — kes, ma loodan, oleks rõõmustanud “vaidluses allajäämise” üle, sest ta oleks sellest midagi õppinud — on kummalises kontrastis tõlgendaja naiivse ettekujutusega, kelle jaoks (nagu tänapäeva “sündinud misjonäri” jaoks) oli arutus ilmselt lihtsalt võitlus. Kui filosoofia hakkas ärkama oma pikast unest ja enne, kui temas hakkas täielikult domineerima teoloogia, näis olevat kombeks, et iga professor haaras kinni suvalisest filosoofilisest positsioonist, mis oli parajasti hõivamata ja mis tundus vastupidav olevat, et siis seal maasse kaevuda ning aeg-ajalt välja söösta teistele lahingut andma. Nii näiteks võimaldavad isegi need napid andmed, mis meil neist dispuutidest on, eristada tosinat või enam arvamust, mida erinevad õpetajad üksvahe pooldasid nominalismi ja realismi küsimuses. Lugege kasvõi Abélard’i *Historia Calamitatum*’i algusosa — Abélard oli kahtlemata niisama filosoofiline kui ükskõik kes tema kaasaegsetest — ja vaadake, missugust võitlusvaimu sealt õhkub. Tema jaoks on tõde lihtsalt tema konkreetne kants. Sel ajal kui autoriteedi meetod oli valdav, ei tähendanud tõde suurt enamat kui katoliiklik usk. Kõik skolastiliste doktorite jõupingutused on suunatud sellele, kuidas ühitada omavahel usku Aristotelesse ja usku Kirikusse, ja isegi kui tuhnida nende paksud köited otsast lõpuni läbi, ei pruugi sealt leida ühtainsatki argumenti, mis läheks sellest kaugemale. On tähelepanuväärne, et seal, kus külge külje kõrval õilmitsevad igasugused usud, vaatab usust taganejaid põlgusega isegi see partei, kelle usu nad omaks on võtnud; nii täielikult on lojaalsuse idee asunud tõe otsimise idee asemele.

⁴*Helleborus orientalis*. Tlk.

Descartes'i ajast peale on tõekontseptsiooni puudulikkus vähem ilmne olnud. Siiski hämmastab teaduseinimest mõnikord tõsiasi, et filosoofid on tundnud vähem huvi selle vastu, missugused on tõsiasiad, kui selle üle juurdlemise vastu, milline uskumus harmoniseerub kõige paremini nende süsteemiga. *A priori* meetodi järgijat on faktide esitamisega raske veenda — ent näidake talle, et tema poolt kaitstav arvamus pole kooskõlas sellega, mida ta kuskil mujal on väitnud, ja ta on vägagi valmis sellest taanduma. Nad küllap ei usu, et vaidlemisele võiks kunagi lõpp tulla; nad paistavad arvavat, et arvamus, mis ühe inimese jaoks on loomulik, ei ole seda teise jaoks ja et järelikult ei jõuta kunagi püsiva uskumuseni. Rahuldudes sellega, et määravad oma arvamused kindlaks meetodiga, mis teise inimese viiks teistsuguse tulemuseni, reedavad nad oma jõuetust kontseptsiooni mõistmisel selle kohta, mis on tõde.

Teisest küljest on kõik teaduse järgijad täiesti veendunud, et küllalt kaugele arendatud uurimisprotsess annab ühe kindla vastuse igale küsimusele, millele see protsess on rakendatav. Üks inimene võib uurida valguse kiirust Veenuse meridiaanist läbiminekute ja tähtede aberratsioonide põhjal; teine Marsi vastasseisude ja Jupiteri kaaslaste varjutuste põhjal; kolmas Fizeau meetodiga; neljas Foucault' omaga; viies Lissajous' kõverate liikumiste kaudu; kuues, seitsmes, kaheksas ja üheksas võivad kasutada erisuguseid staatilise ja dünaamilise elektri määrade võrdlemise meetodeid. Alguses võivad nad saada erinevaid tulemusi, kuid sedamööda, kuidas igaüks oma meetodit ja oma protsesse täiusstab, nihkuvad tulemused järk-järgult ühe ettemääratud keskpunkti poole. Nii on kogu teadusliku uurimisega. Erinevad vaimud võivad lähtuda kõige vastandlikumaist vaadetest, kuid uurimisprotsess viib neid nende endi suhtes välise jõuga ühe ja sama lõppjärgelduseni. Selline mõttetegevus, mis ei vii meid mitte sinna, kuhu me soovime, vaid ettemääratud eesmärgile, on justnagu saatuse toimimine. Mitte mingisugune omaksvõetud seisukoha modifitseerimine, uuritavate faktide teistsugune valik, mitte mingisugune vaimu loomulik tendents ei aita inimesel pääseda ettemääratud arvamuseni. Seda suurt seadust kehastabki tõe ja tõelisuse kontseptsioon. Arvamus, millele on saatuse poolt mää-

ratud⁵, et temaga nõustuvad lõppude lõpuks kõik uurijad, on see, mida me mõtleme tõe all, ja objekt, mida see arvamus esitab, on tõelisus. Niimoodi seletaksin ma tõelisust.

Kuid võidakse öelda, et selline seisukoht on täpselt vastupidine tollele abstraktsele definitsioonile, mis me tõelisuse kohta andsime, kuivõrd ta teeb tõelisuse iseloomu sõltuvaks sellest, mida lõppkokkuvõttes tema kohta mõeldakse. Aga sellele on olemas niisugune vastus, et ühest küljest on tõelisus sõltumatu mitte tingimata mõtlemisest üldse, vaid ainult sellest, mida mina või teie või mis tahes lõplik arv inimesi võib tõelisuse kohta arvata; ja et teisest küljest, ehkki lõpliku arvamus objekt sõltub sellest, mis see arvamus on, siiski see, mis too arvamus on, ei sõltu sellest, mida sina või mina või ükskõik kes mõtleb. Meie ja teiste mõistmatus võib lükata lahkarvamuste lahendamise edasi lõpmata kaugesse tulevikku; võib isegi ette kujutada, et sel põhjusel võib mingi meelevaldne väide püsida üldtunnustatuna seni, kuni kestab inimsugu. Ometi ei muudaks isegi see selle uskumuse iseloomu, mis ainsana saab olla küllalt kaugelt arendatud uurimise tulemuseks; ja kui pärast meie rassi väljasuremist peaks kerkima esile teine, kellel on olemas uurimiseks vajalikud võimed ja kalduvused, siis too tõene arvamus peab olema just see, milleni nad lõpuks jõuaksid. "Tõde, surutud vastu maad, tõuseb taas", ning arvamus, mis on uurimise lõpptulemuseks, ei sõltu sellest, kuidas keegi võib tegelikult mõelda. Ent selle tõelisus, mis on tõeline, sõltub sellest tõelisest faktist, et uurimine on määratud lõppude lõpuks viima — kui teda küllalt kaua jätkatakse — uskumuseni temasse.

Kuid minult võidakse küsida, mida on mul öelda kõigi piskete ajaloo faktide kohta, mis on lootusetult unustusse vajunud, muistsete inimeste kadumaläinud raamatute kohta, mahamaetud saladuste kohta.

⁵Saatuse tähendab lihtsalt seda, mis saab kindlasti tõeks ja mida ei saa kuidagimoodi vältida. On ebausku arvata, nagu oleksid teatavat sorti sündmused alati ette määratud, ja teine ebausku on arvata, et sõna "saatus" pole kunagi võimalik vabastada tema ebausuga seonduvast varjundist. Me oleme kõik saatuse poolt määratud surema.

*Full many a gem of purest ray serene
The dark, unfathomed caves of ocean bear;
Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness on the desert air.*⁶

Kas need asjad ei eksisteeri tõeliselt, kuna nad on lootusetult väljaspool meie tunnetuse piire? Ja veel: kas pärast seda, kui universum on surnud (kooskõlas mõnede teadlaste ennustustega), ja igasugune elu on igaveseks lakanud, ei kesta aatomite liikumine edasi, ehkki pole enam ühtki vaimu, kes võiks seda teada? Sellele ma vastan, et kuigi mitte üheski tunnetuse võimalikus staadiumis ei leidu arvu, mis oleks küllalt suur väljendamaks selle suhet, mis on endiselt teadmata, sellesse, mis on teada, on ometi ebafilosoofiline oletada, et ükskõik millise kindla küsimuse puhul (kui tal on selge tähendus) ei vii uurimine lahenduseni, kui ta on küllalt kaugele jõudnud. Kes oleks võinud mõni aasta tagasi uskuda, et me oleme võimelised teadma, mis ainest on tehtud tähed, mille valgusel on läinud meieeni jõudmiseks kauem aega, kui inimkond on eksisteerinud? Kes võib olla kindel selles, mida me teame mõnesaja aasta pärast? Kes oskab mõistatada, mis tulemusteni võib viia teaduse jätkuv edasiarendamine kümne tuhande aasta pärast, kui arvestada viimase saja aasta aktiivsust? Ja kui see jätkub miljon või miljard või ükskõik kui palju aastaid, kuidas on võimalik öelda, et leidub küsimusi, millele ei leita iialgi vastust?

Ent mulle võidakse vastu väita: “Milleks pöörata nii palju tähelepanu sellistele kaugetele kaalutlustele, eriti kui sinu printsii-biks on, et ainult praktilistel erinevustel on tähendust?” Noh, ma pean tunnistama, et on väga vähe vahet, kas me ütleme, et ookeani-põhjal täielikus pimeduses lebav kivi hiilgab või ei hiilga — see tähendab, sellel *tõenäoliselt* ei ole mingit vahet, pidades alati siiski meeles, et too kivi *võidakse* homme välja õngitseda. Kuid see, et merepõhjas on kalliskivid, et seni käimata kõrbes on lilled, jne, on propositsioonid, mis — nagu propositsioonid teemandi kõvaduse

⁶Nii katab kalliskive kiirgavaid sünk, loodimata ookeanivoog; ning lilli tärkab keset kõrbemaid, kus nende armsust näeb vaid tuulehoog. (Thomas Gray, “Külakalmistul kirjutatud eeleogia” (*Elegy Written in a Country Churchyard*, ca 1742–50).) *Tlk Ene-Reet Soovik.*

kohta sel ajal, kui talle ei avaldata survet — puudutavad palju rohkem meie keele korraldust kui meie ideede tähendust.

Mulle tundub siiski, et me oleme oma reeglit rakendades jõudnud nii selgele arusaamisele sellest, mida me mõtleme tõelisuse all, ja sellest, millel too idee põhineb, et me ei peaks vist esinema niihästi ülbe kui ka imeliku pretensiooniga pakkuda metafüüsilist eksistentsiteooriat üldiseks omaksvõtmiseks neile, kes kasutavad uskumuste kindlakstegemise teaduslikku meetodit. Ent kuna metafüüsika on rohkem uudishimu äratav kui kasutoov ainevaldkond, mille tundmise mõte on umbes samasugune nagu vealuse kari teadmine — aidata temast eemale hoida —, siis ma ei tüliita lugejat praegu enam rohkem Ontoloogiaga. Ma olen seda teed pidi juba niigi läinud palju kaugemale, kui ma oleksin soovinud, ja ma olen andnud lugejale sellise annuse matemaatikat, psühholoogiat ja kõike muud raskesti taibatavat, et kardetavasti on ta mind juba ammu sinnapaika jätnud ja read, mida ma siin praegu kirjutan, on määratud üksnes ladujale ja korrektorile. Mind ajendas teema tähtsus. Loogikasse ei leidu kuninglikku teed, ja tõeliselt väärtuslikke ideid saab omandada ainult visa tähelepanu hinnaga. Kuid ma tean, et ideede küsimuses eelistab publik odavat ja labast; ning oma järgmises töös pöördun ma tagasi kergesti mõistetava juurde ja ei eksi enam sellelt teelt kõrvale. Lugeja, kes on käesoleva tööga vaeva näinud ja sellest jagu saanud, saab hüvituse järgmises töös, kus ta näeb, kui ilusasti nii vaearikkal teel saadut saab rakendada teadusliku arutlemise reeglite kindlakstegemiseks.

Seni pole me veel astunud üle teadusliku loogika läve. Muidugi on tähtis teada, kuidas muuta oma ideid selgeks, kuid nad võivad olla kui selged tahes, ilma et nad seejuures tõesed oleksid. Kuidas neid tõeseks teha, seda tuleb meil järgmiseks uurida. Kuidas sünnitada neid elujõulisi ja viljakaid ideid, mis paljunevad tuhandes vormis ja levivad kõikjale, edendades tsivilisatsiooni ja andes inimesele tema väärikuse, see on kunst, mis ei ole esialgu veel taandatav reeglitele, ehkki teaduse ajalugu annab selle saladuse kohta mõnesuguseid vihjeid.

CHARLES SANDERS PEIRCE (1839–1914), USA filosoof ja loogik, **pragmatismi** esimene suurnimi. Lõpetas 1859. a Harvardi ülikooli, oli 1879–1884 õppejõuks Johns Hopkinsi ülikoolis. Peirce'i sulest on pärit teedrajavaid uurimusi relatsioonide ja tõefunktsioonide loogikast, tõenäosusteooriast ja induksioonist; ta võttis loogikas kasutusele (veidi hiljem, kuid sõltumatult G. Frege) kvantorid. Peirce'i tööd on oluliselt inspireerinud **semiootikat**. Eluajal valmis tal ainult üks pikem teos: *The Grand Logic* (1893), arvukad kirjutised ja loengud on koondatud postuumselt avaldet kogutud teoseisse (*Collected Papers*, 8 vols., 1931–1935). Käesolev kirjutis on parimaid Peirce'i pragmatistliku maailmavaate väljendusi.

PRAGMATISMI TÕEKONTSEPTSIOON

William James

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Kirjutatakse, et kui Clerk-Maxwell oli laps, oli tal maania, et talle kõik ära seletataks, ja kui inimesed ta ükskõik millise nähtuse ebamäärase sõnalise seletusega eemale tõrjusid, katkestas ta neid rahutult, öeldes: "Jah, aga ma tahan, et sa räägiksid mulle, kuidas see *täpselt käib!*" Kui tema küsimus oleks puudutanud tõe, oleks ainult pragmatist osanud talle öelda, kuidas see täpselt käib. Arvan, et kaasaegsed pragmatistid, eriti härrad Schiller* ja Dewey, on andnud ainukese vettpidava ülevaate sellest teemast. See teema on väga õrn, ta lähetab peeni juurekesi kõikvõimalikesse pragudesse, ja raske on sellest rääkida sel visandlikul moel, mis ainsana on kohane avalikule loengule. Kuid Schilleri ja Dewey arusaama tõest on ratsionalistlikud filosoofid** nii raevukalt rünnanud ja seda on niivõrd jõledalt väärsti mõistetud, et kui üldse kuskil, siis just siin tuleks teha üks lihtne ja selge avaldus.

Loodan tõesti näha, kuidas pragmatistlik arusaam tõest teeb läbi klassikalised astmed ühe teooria karjääris. Esiteks rünnatakse uut teooriat kui absurdset; siis mõõndakse, et see on tõi, kuid lihtlabane ja ebaoluline; lõpuks hakatakse seda pidama nii tähtsaks, et selle vastased väidavad, et nad ise avastasid selle.

Pragmatism's Conception of Truth. — W. James. *Pragmatism: A New Name for some Old Ways of Thinking.* New York: Longmans, Green & Co., 1907, pp. 197–236.

*F. C. S. Schiller (1864–1937), inglise idealistliku kallakuga pragmatist. *Toim.*

**Autor peab ilmselt silmas B. Russelli ja G. E. Moore'i tehtud kriitikat. *Toim.*

Meie õpetus tõest on praegu neist kolmest staadiumist esimeses ja teatud ringkondades on tal ka juba mõned teise staadiumi sümptomid. Sooviksin, et see loeng aitaks seda paljude silmis teie seast esimesest astmest kaugemale.

Tõde, nagu iga sõnaraamat teile ütleb, on meie teatavate ideede omadus. See tähendab nende "sobivust tõelisusega", justnagu vale tähendab sobimatust sellega. Pragmatistid ja intellektualistid mõlemad peavad seda definitsiooni enesestmõistetavaks. Tülitsema hakkavad nad alles siis, kui on tõstatatud küsimus, mida täpselt võiks tähendada termin "sobivus" ja mida termin "tõelisuus", kui tõelisuseks pidada midagi, millega meie ideed peaksid sobima.

Neile küsimustele vastates on pragmatistid analüütilisemad ja süvitsi minevamad, intellektualistid on lohakamad ja vähem tõhusad. Populaarse arusaama järgi kopeerib tõene idee oma tõelisust. Nagu teisedki populaarsed seisukohad järgib see analoogiat kõige tavalisema kogemusega. Meie ideed aistitavaist asjadest kopeerivad neid tõepoolset. Pange silmad kinni ja mõelge tollele kellale seal eemal seinaga peal ning tulemuseks on just niisugune tõene pilt ehk koopias sellest sihverplaadist. Kuid teie ettekujuvus selle "mehhanismist" (kui te just kellasest ei ole) on palju vähem kui koopias, ent osutub siiski kõlblikuks, sest ei ole mitte kuidagi tõelisusega vastuolus. Kuigi see kahaneb pelgaks sõnaks "mehhanism", ajab see sõna siiski asja ära; ja kui te räägite kella "aega mõõtvast funktsioonist" või selle vedru "elastsusest", on raske mõista, mida nimelt teie ideed saaksid kopeerida.

Te tajute selles probleemi. Kui meie ideed ei suuda oma objekti täpselt kopeerida, mida tähendab siis sobivus selle objektiga? Mõned idealistid näivad ütlevat, et ideed on tõesed alati, kui nad on seda, mida me Jumala arvates peaksime selle objekti kohta mõtlema. Teised hoiavad koopias-vaatest lõpuni kinni ja räägivad, nagu oleks meie ideedes tõde proportsioonis sellega, kuidas need lähenevad Absoluudi igavese mõtlemisviisi koopiaks olekule.

Nagu mõistate, kutsuvad need ideed üles pragmatistlikule diskussioonile. Kuid intellektualistide põhjanev oletus on, et olemuselt tähendab tõde inertset staatilist suhet. Kui teil on olemas tõene idee ükskõik millest, on lugu sellega lõpetatud. Teil on see olemas; te teate; te olete teostanud oma mõtlemis- ja tegevuse. Te olete seal, kus mentaalselt peaksite olema; te olete kuuletunud oma kategoorilisele imperatiivile; ning teie ratsionaalse tegevuse kõrg-

hetkele ei tarvitse järgneda muud midagi. Epistemoloogiliselt olete stabiilses tasakaalus.

Teisalt esitab aga pragmatism oma tavalise küsimuse. "Kui eeldame, et mingi idee või uskumus on tõsi," kõlab see, "siis milliseid konkreetseid erinevusi põhjustab selle tõsiolek ükskõik kelle tegelikus elus? Kuidas see tõde realiseeritakse? Millised kogemused oleksid erinevad neist, mida saadaks siis, kui see uskumus oleks väär? Lühidalt, mis on tõe praktiline väärtus kogemuslikus väljendusviisis?"

Hetkel, mil pragmatism selle küsimuse esitab, koidab ka vastus: *Tõesed ideed on need, mida me saame omaks võtta, kehtestada, tõendada ja verifitseerida. Väärad ideed on need, mida ei saa.* Selles seisnebki praktiline vahe, mille tõeste ideede omamine meie jaoks tekitab; see ongi seetõttu tõe tähendus, sest see on kõik, millena tõde teada on.

Just seda teesi tulebki mul kaitsta. Mingi idee tõesus ei ole selle loomumane tardunud omadus. Tõesus *juhtub* ideega. See *muutub* tõeseks, sündmused *teevad* selle tõeseks. Selle tõesus *ongi* tegelikult sündmus, protsess: nimelt selle verifitseerimise, *veri-fikatsiooni* protsess ise. Selle kehtivus on selle kehtes-*tamise* protsess.

Kuid mida tähendavad sõnad "verifitseerimine" ja "kehtestamine" ise pragmatistlikult? Need tähistavad omakorda verifitseeritud ja kehtivaks kuulutatud idee teatud praktilisi tagajärgi. On raske leida üht fraasi, mis iseloomustaks neid tagajärgi paremini kui tavaline sobivusvalem — just sellised tagajärjed on need, mida me silmas peame, kui ütleme, et meie sõnad "sobivad" tegelikkusega. Nimelt juhivad need meid tegude ja teiste ideede kaudu, mida nad ajendavad, teiste kogemusvaldade poole, nende suunas või juurde, mille suhtes me kogu aeg tunneme — sellised tunded kuuluvad meie potentsiaali hulka — et algideed on nendega sobivuses. Need seosed ja üleminekud jõuavad meieni argumendilt argumendile progressiivsete, harmooniliste, rahuldust pakkuvatena. Meeldiva juhtimise funktsioon ongi see, mida me peame silmas idee verifitseerimise all. See selgitus on ebamäärane ja kõlab esialgu üsna triviaalsena, kuid sel on tagajärgi, mille seletamiseks kulub ülejäänud osa mulle antud tunnist.

Ma alustaksin meeldetuletusest, et tõeste mõtete valdamine tähendab kõikjal hindamatute tegutsemisvahendite valdamist, ja et

meie kohus tõe omandada, niikaua kui see pole teadmata kust tulev mõttetu käsk või meie intellekti poolt endale peale surutud "kunsttükk", suudab end suurepärase praktiliste aluste najal ära põhjendada.

Tõsiasjade kohta tõeste uskumuste valdamise tähtsus inimelus on ülearugi hästi teada. Me elame maailmas, mis koosneb reaalist, mis võivad olla lõpmata kasulikud või lõpmata kahjulikud. Ideed, mis meile ütlevad, kumba oodata, tulevad kogu selle esmase verifikatsioonisfääri ulatuses arvesse tõeste ideedena ja selliste ideede poole püüdlamine on üks esmaseid inimkohustusi. Tõe valdamine, mis siinkohal jääb kaugemale eesmärgist iseeneses, on vaid ettevalmistav vahend muude eluliselt tähtsate vajaduste rahuldamiseks. Kui olen metsa ära eksinud ja nälgin ning satun millelegi, mis näeb välja nagu lehmarada, siis on ülimalt oluline, et mõtleksin inimasustusele selle teises otsas, sest kui ma seda teen ja rada mööda minema hakkam, päästan ma enese. Tõene mõte on siinkohal kasulik, sest maja, mis on selle objektiks, on kasulik. Tõeste ideede praktiline väärtus tuleneb seega esmaselt nende objektide praktilisest tähtsusest meie jaoks. Nende objektid ei ole küll alati tähtsad. Mõnel teisel juhul ei tarvitse mul sellest majast mingit kasu olla, ja siis on minu idee sellest, olgu see nii verifitseeritav kui tahes, praktiliselt ebarelevantne ning võiks pigem jääda varjule. Ent kuna peaaegu iga objekt võib kunagi muutuda ajutiselt tähtsaks, on ilmseks eeliseks *erakorraliste* tõdede, üksnes võimalikes olukordades tõeks osutuvate ideede üldvaru. Me varume selliseid erakorralisi tõdesid oma mällu ning täidame ülejäänud tulvaga teatmeteoseid. Millal iganes mõni selline erakorraline tõde mõne ettenägematu juhtumi puhul praktiliselt oluliseks osutub, liigub ta sahvrist maailma oma tööd tegema ning meie usk sellesse muutub aktiivseks. Selle kohta võib siis öelda, et see kas "on kasulik, sest ta on tõene" või "on tõene, sest ta on kasulik". Mõlemad fraasid tähendavad täpselt ühte ja sama, nimelt et tegemist on ideega, mis viiakse ellu ja mida saab verifitseerida. Tõene on nimi ükskõik millise idee jaoks, mis käivitab verifitseerimisprotsessi, kasulik on nimi selle lõpuleviidud funktsiooni jaoks kogemuses. Tõeseid ideid poleks kunagi teistest eristatud, nad poleks iialgi klassinimetust saanud, kõige vähem veel sellist nime, mis viitab väärtusele, kui need poleks algusest peale sel moel kasulikud olnud.

See lihtne võti annabki pragmatismile selle üldise tõemõiste kui millegi, mis on olemuslikult seotud sellega, kuidas miski meie

kogemuses võib meid viia teiste asjadeni, milleni tasub end lasta viia. Primaarselt ja argimõtlemise tasandil tähendab vaimuseisundi toetus seda *ennast ära tasuva juhtimise* funktsiooni. Kui mõni asi meie kogemuses, olgu see ükskõik milline, sisendab meile mõne mõtte, mis on tõene, tähendab see, et varem või hiljem sukeldume selle mõtte juhatusel taas kogemuse üksikasjadesse ning astume nendega soodsasse ühendusse. See on piisavalt ebamäärane väide, kuid ma palun teil see endale meelde jätta, sest see on olemuslik.

Samas läbivad meie kogemust kõikjal korrapärad. Üks osa sellest võib meid hoiatada end teiseks osaks valmis panema, võib seda kaugemat objekti "kavatseda" või "tähendada". Objekti saabumine on tähenduse verifitseerimine. Tõde, mis antud juhul ei tähenda midagi muud kui lõpuks saabuvat verifitseerimist, ei sobi ilmselgelt kokku meiepoolse isepäisusega. Häda sellele, kelle uskumustes puudub korrapära, mida reaalsed tema kogemuses järgivad; need ei vii teda kuskile välja või siis moodustavad vääri seoseid.

"Reaalide" või "objektide" all mõtleme siin kas meeleliselt kohalviibivaid argimõistuslikke asju või argimõistuslikke suhteid, nagu kuupäevad, kohad, vahemaad, liigid, tegevused. Järgides oma mentaalset kujutist lehtaraja lõpus asetsevast majast, saame maja lõpuks tegelikult näha; saame kujutise täieliku verifikatsiooni. *Sellised lihtsad ning täielikult verifitseeritud juhtimised on kahtlemata tõeprotsessi originaalideks ja prototüüpideks*. Kogemus pakub tõepoolset ka teisi tõeprotsessi kujusid, kuid need kõik on mõeldavad pidurdunud, mitmekordistunud või üksteisega asendunud esmaste verifikatsioonidena.

Võtkem näiteks too objekt seal seina peal. Teie ja mina peame seda "kellaks", kuigi keegi meist ei ole näinud peidusolevat mehhanismi, mis selle kellaks muudab. Võtame oma arusaama totesena ega püüa seda verifitseerida. Kui tõed tähendavad oma olemuselt verifikatsiooniprotsessi, kas me peaksime siis selliseid verifitseerimata tõdesid seepärast äpardunuks pidama? Ei, sest need moodustavad ülekaaluka osa neist tõdedest, mille järgi me elame. Kõlbavad nii kaused kui otsesed verifikatsioonid. Kus piisab kaudtõenditest, pole oma silmaga nägemist tarvis. Just nii, nagu meie siin eeldame, et Jaapan on olemas, kuigi pole seal kunagi käinud, sest selle eeldamine *toimib*, kõik, mida me teame, män-

gib selle uskumusega kaasa ja miski ei sega vahele, nii eeldame ka, et see asi on kell. Me *kasutame* seda kellana ja reguleerime selle järgi oma loengu pikkust. Selle oletuse verifitseerimine tähendab, et see ei vii meid frustratsiooni ega vasturääkivusteni. Rataste ja pommide ja pendli verifitseeritavus on sama hea kui verifitseerimine. Iga lõpuleviidud tõeprotsessi kohta on meie elus miljoneid sellises tärkamisseisundis. Need suunavad meid otsese verifitseerimise *poole*; juhivad meid nende objektide *ümbrusse*, mida ette näevad; ja siis, kui kõik kulgeb harmooniliselt, oleme nii kindlad selles, et verifitseerimine on võimalik, et jätame selle ära, ja tavaliselt on see igati õigustatud.

Tegelikult elab tõde enamasti krediidisüsteemi najal. Meie mõtted ja uskumused "lähevad läbi", niikaua kui miski neile vastuväidet ei esita, täpselt samuti nagu pangatähed lähevad läbi, seni kuni keegi neid vastu võtmast ei keeldu. Kuid kõik see osutab kuskil asuvatele otsestele silmast silma tõestustele, ilma milleta tõe ehitus kokku variseb justnagu finantssüsteem, millel kusagil rahalist katet ei ole. Teie aktsepteerite ühe asja verifitseerimist minu poolt, mina millegi muu oma teie poolt. Me äritseme teineteise tõdedega. Kuid *kellegi* poolt konkreetselt verifitseeritud uskumused on kogu pealisehituse alustalad.

Teine oluline põhjus — peale aja kokkuhoiu — täielikust verifitseerimisest loobumiseks tavalises elutegevuses on see, et kõik asjad on olemas liigikaupa ja mitte üksi. Ükskord selgub lõplikult, et meie maailmal on selline iseärasus. Nii et kui oleme kord otseselt verifitseerinud oma ideed mõnesse liiki kuuluva näidise kohta, leiame, et meil on vabadus rakendada neid teiste näidiste kohta ilma verifitseerimiseta. Vaim, mis harjumuspäraselt eristab kohatava asja ning toimib otsekohe selle liigi seaduse järgi, verifitseerimiseks peatumata, on üheksakümne üheksal ootamatujuhul sajast "tõene" vaim, mida tõestab see, et selle käitumine sobib kõige kohatavaga ja seda ei lükata ümber.

Seega võivad kaudselt või ka ainult potentsiaalselt verifitseerivad protsessid olla samavõrra tõesed kui täielikud verifikatsiooniprotsessid. Need toimivad, nagu toimiksid tõesed protsessid, annavad meile neidsamu eeliseid ja nõuavad meiepoolset tunnustust samadel põhjustel. Kõike seda argimõistuse tõsiasjade tasandil, mida me ainsana arvestame.

Kuid tõsiasiad ei ole meie ainus tagavara. *Suhted puhtalt mentaalsete ideede vahel* moodustavad veel ühe sfääri, milles kehtivad nii tõesed kui väärad uskumused, ning siin on uskumused absoluutsed ehk tingimusteta. Kui need on tõesed, kannavad nad kas definitsioonide või põhimõtete nime. On kas põhimõtte või definitsioon, et üks pluss üks on kaks ja et kaks pluss üks on kolm ja nii edasi; et valge erineb hallist vähem kui mustast; et kui põhjus käivitub, saab alguse ka tagajärg. Sellised propositsioonid kehtivad kõigi võimalike "ühtede", kõigi mõeldavate "valgete" ja "hallide" ja "põhjuste" kohta. Need objektid on mentaalsed objektid. Nende suhted on esmapilgul tajumuslikult ilmsed ning meelte abil verifitseerimine ei ole vajalik. Veel kehtib nendesamade mentaalsete objektide kohta: üks kord tõene, alati tõene. Tõel on siin "igavene" iseloom. Kui te leiate ükskõik kus mõne konkreetse asja, mis on "üks" või "valge" või "hall" või "tagajärg", siis kehtivad teie põhimõtted selle kohta igavesti. Tuleb vaid liiki kindlaks teha ning siis rakendada selle konkreetse objekti puhul tema liigi seadust. Te saate tõe kindlasti kätte, kui te vaid liigile õige nime annate, sest teie mentaalsed suhted kehtivad eranditult kõige sellesse liiki kuuluva kohta. Kui teil siiski ei õnnestunud tõe konkreetselt tabada, ütleksite, et liigitasite tõelised objektid valesti.

Selles mentaalsete suhete valdkonnas on tõe taas juhtimise küsimus. Me suhestame ühe abstraktse idee teisega, koostades viimaks suuri loogilise ja matemaatilise tõe süsteeme, mille vastavate terminite alla kogemuse meelelised faktid lõpuks korralduvad, nii et meie igavesed tõed kehtivad ka reaalide kohta. See faktide ja teooria abielu osutub lõpmatult viljakaks. See, mida me ütleme, on tõene juba enne spetsiaalset verifikatsiooni, *kui me oleme oma objektid õigesti liigitanud*. Meie ideaalne valmisraamistus kõikvõimalikele objektidele tuleneb juba meie mõtlemise struktuurist enesest. Me ei või nende abstraktsete suhetega ümber käia ebajärjekindlamalt kui meeleliste kogemustega. Nad sunnivad meid; peame neid kohtlema järjekindlalt, meeldivad siis tulemused meile või mitte. Liitmisreeglid kehtivad meie võlgade kohta sama rangelt kui meie vara kohta. π — ringi ümbermõõdu suhte läbimõõduga — sajas kümnendkoht on nüüdseks ideaalselt ette määratud, kuigi keegi ei tarvitse olla seda välja arvutanud. Kui meil peaks seda arvu kunagi vaja minema tegeliku ringiga

ümber käimisel, peaks see meile olema õigesti antud, sest see on sama liiki tõde, mida need reeglid mujal arvestavad.

Seega on meie vaim tihedalt kiilutud meelelise korra ja ideaalse korra sunduse vahele. Meie ideed peavad sobima reaalitydega, olgu need reaalityd konkreetsed või abstraktsed, olgu nad faktid või põhimõtted, lõputu ebajärjekindluse ja frustratsiooni ähvardusel.

Seni ei saa intellektualistid protesteerida. Nad võivad vaid öelda, et oleme vaevalt küsimuse pealispinda puudutanud.

Seega tähendavad reaalityd kas konkreetsed fakte või asjade abstrakteid liike ning suhteid, mida nende vahel intuiitiivselt tajutakse. Edasi ja kolmandaks tähendavad need asjadena, mida meie uued ideed peavad seda enam arvestama, tervet muude tõdede kogumit, mis on juba meie valduses olemas. Kuid mida tähendab nüüd "sobimine" selliste kolmekordsete reaalitydega — kui taas kasutada käibelolevat definitsiooni?

Siin hakkavadki pragmatism ja intellektualism teineteisest lahkuma. Esmaselt tähendab sobimine kahtlemata kopeerimist, kuid nägime, et piisab üksnes sõnast "kell" mentaalse kujutluspildi asemel selle mehhanismist ja et meie ideed paljudest reaalitydest võivad olla vaid sümboolid ja mitte koopiad. "Minevik", "võim", "spontaansus" — kuidas saab meie vaim selliseid reaalityde kopeerida?

Mingi reaalityga "sobimise" all kõige laiemas tähenduses saab mõista üksnes kas otse selle juurde või selle lähedusse juhitud saamist või sellega niisuguse toimimissuhte loomist, et kas selle või millegi sellega seotuga saadakse paremini hakkama kui siis, kui me ei soostuks. Paremini kas intellektuaalselt või praktiliselt! Ning sageli tähendab sobimine üksnes seda negatiivset fakti, et mitte midagi vasturääkivat selle reaality poolt ei hakka vahele segama sellele, kuidas meie ideed meid mujale juhivad. Reaality kopeerimine on tõepoolest üks väga oluline viis sellega sobimiseks, kuid see pole sugugi otsustava tähtsusega. Otsustava tähtsusega on juhitud saamise protsess. Ükskõik milline idee, mis aitab meil tegelda, kas praktiliselt või intellektuaalselt, kas reaality või selle lähikonnaga, mis ei lase meie edusammudel frustratsiooni takerduda, mis tõepoolest klapi ja kohandab meie elu selle reaality kogu taustaga, sobib piisavalt, et seda nõuet täita. See kehtib tõesena antud reaality kohta.

Seega on *nimed* just niisama “tõesed” või “väärad” kui konkreetsed mentaalsed pildid. Nad annavad alust samasuguste verifikatsiooniprotsessidele ja viivad täiesti võrdväärsete praktiliste tulemusteni.

Kogu inimõtlemine muutub diskursiivseks — me vahetame ideid, me laename üksteisele ja üksteiselt verifikatsioone, hängime neid sotsiaalse suhtlemise käigus. Kogu tõde ehitatakse seega verbaalselt välja, pannakse hoiule ja muudetakse igapäevase kättesaadavaks. Järelikult peame *kõnelema* järjekindlalt, just niisamuti, nagu meil tuleb järjekindlalt *mõelda*: sest nii kõnes kui mõttes tegeleme liikidega. Nimed on meelevaldsed, kuid kui neid kord on mõistetud, peab neist kinni pidama. Me ei tohi kutsuda Aabelit Kainiks ega Kaini Aabeliks. Kui me seda teeme, haagime end lahti kogu Esimesest Moosese raamatust ja kõigest selle seostest kõne ja fakti universoniga kaasajani välja. Me heidame end välja ükskõik millisest tõest, mida kogu see kõne ja fakti süsteem võiks kehastada.

Valdav enamik meie tõeseid ideid ei jäta ruumi otsesele või silmast silma verifikatsioonile — näiteks minevikku kuuluvad ideed nagu Kaini ja Aabeli oma. Aja vooga saab taas kaasa minna ainult sõnades või kaudselt verifitseerida minevikus peitunu praeguste laienduste või tagajärgede kaudu. Ent kui me ideed sobivad nende sõnastuste ja tagajärgedega, võime teada, et meie ideed mineviku kohta on tõesed. *Niisama tõene, kui oli möödunud aeg ise*, oli Julius Caesar, nii tõesed olid veeputuseelsed koletised, kõik oma õigetel aegadel ja õigel taustal. Selle, et möödunud aeg ise olemas oli, tagab selle ühilduvus kõigega, mis on praegu. Sama tõene nagu *on* olevik, *oli* ka minevik.

Sobivus osutub seega olemuslikult juhtimise küsimuseks — ja see on kasulik juhtimine, sest viib valdkondadesse, mis sisaldavad objekte, mis on tähtsad. Tõesed ideed juhivad meid kasulikesse sõnalistesse ning mõistelistesse valdkondadesse, nagu ka otseteed kasulike meeleliste lõpp-punktide juurde. Need juhivad järjekindluse, stabiilsuse ja voolava inimsuhtluse juurde. Need juhivad eemale ekstsentrilisusest ja eraldatusest, õigelt teelt hälbinud ja viljatust mõtlemisest. Juhtimisprotsessi kammitemata vool, selle üldine vabadus kokkupõrgetest ja vastandamistest kõlbab selle kaudseks verifitseerimiseks; ent kõik teed viivad Rooma ning lõppude lõpuks peavad kõik tõesed protsessid välja viima otse-

selt verifitseerivate meeleliste kogemusteni *kusagil*, mida kellegi ideed on kopeerinud.

Just nii, laiahaardeliselt ja lõdvalt, tõlgendab pragmatist sõna "sobivus". Ta käib sellega ümber täiesti praktiliselt. Ta laseb sel katta ükskõik millist juhtimisprotsessi praegusest ideest tulevase lõppjaamani, tingimusel et see vaid toimuks tulutoovalt. Ainult nõnda saab öelda "teaduslike" ideede kohta, mis ju argimõistuse piirest väljuvad, et need sobivad oma reaallidega. Nagu olen kord juba öelnud, tõelisus *justnagu* koosneks eestrist, aatomitest või elektronidest, kuid me ei tohi mõelda nii täht-täheliselt. Termin "energia" isegi ei teeskle, nagu vastaks ta millelegi "objektiivsele". See on vaid võimalus mõõta nähtuste pealispinda nii, et nende muutusi saaks ühte lihtsasse valemisse lükkida.

Ometi ei tohi me nende, inimeste koostatud valemite valimisel karistamatult kapriissed olla rohkem, kui võime kapriisitseda terve mõistuse praktilisel tasandil. Peame leidma teooria, mis *toimib*; ja see tähendab midagi äärmiselt keerulist; sest meie teooria peab omavahel vahendama kõiki varasemaid tõesid ja teatud uusi kogemusi. See peab argimõistust ning varasemaid uskumusi nii vähe segi paiskama kui võimalik ning viima ühe või teise meelelise lõpptulemuseni, mida saab täpselt verifitseerida. "Toimimine" tähendab neist mõlemat, ja pitsitus on nii tugev, et igasugusele hüpoteesile jääb vähe vaba mänguruumi. Meie teooriad on nii tihedalt kinni kiilunud ja kontrolli all kui ei miski muu. Ent teinekord sobivad alternatiivsed teoreetilised valemid meile teada olevate tõdedega samavõrra hästi ühte ja siis teeme nende vahel valiku subjektiivsetel alustel. Me valime sellist liiki teooria, mida me juba soosime; me järgime "elegantsust" või "säästlikkust". Clerk-Maxwell ütleb *kusagil*, et kahest võrdselt hästi tõendatud kontseptsioonist keerulisema valimine oleks "halb teaduslik maitse", ja te kõik nõustuksite temaga. Tõde teaduses on see, mis annab meile rahulduste, maitse kaasa arvatud, maksimaalse võimaliku summa; kuid kooskõla nii eelneva tõe kui uue faktiga on alati kõige pakilisem nõudmine.

Olen teid juhtinud läbi purukuiva kõrbe. Kuid nüüd, kui lubate mulle nii labast väljendust, hakkame maitse kookospähkli piima. Meie ratsionalistlikud kriitikud laevad siinkohal oma partareid meie peale tühjaks ja neile vastamine viib meid kogu sellest

kuivusest välja ning meie ette kerkib kogu kaalukas filosoofiline alternatiiv.

Meie käsitlus tõest on käsitlus tõdedest mitmuses, juhtimisprotsessidest, mis realiseeritakse *in rebus* ja millel on vaid see ühine omadus, et nad *tasuvad end ära*. Nad tasuvad end ära, juhtides meid mõne sellise süsteemi ossa või selle poole, mis mittel puhul sukeldub meeletajudesse, mida me mentaalselt võime kopeerida või mitte, kuid millega me nüüd igatahes oleme seesugustes suhetes, mida ebamääraselt tähistatakse verifikatsioonina. Tõde on meie jaoks lihtsalt verifikatsiooniprotsesside kollektiivne nimetus, justnagu tervis, rikkus, jõud jne on muude eluga seotud protsesside nimetused, ning selle poole püüeldakse lihtsalt seepärast, et selle poole püüdlamine end ära tasub. Tõde *tehakse*, justnagu tervist, rikkust ja jõudu tehakse, kogemuse käigus.

Siinkohal tõstabki ratsionalism otsekohe meie vastu relvad. Kujutan ette, et ratsionalist võiks rääkida nii:

“Tõde ei tehta,” ütleb ta; “ta kehtib absoluutselt, sest on uni-kaalne suhe, mis ei teeni ühtegi protsessi, vaid sööstab kõrges kaares üle kogemuse ning tabab iga kord oma reaali. Meie uskumus, et too ese seal seinal on kell, on juba tõene, kui ka mitte keegi kogu maailma ajaloos seda ei peaks verifitseerima. Ainuüksi omadus olla selles transtsendentses suhtes muudab tõeseks iga mõtte, millel see omadus on, verifitseerimisega või ilma. Teie, pragmatistid, vahetate põhjuse ja tagajärje ära, kui lasete tõe olemisel asuda verifitseerimisprotsessides. Need on üksnes selle olemise märgid, üksnes meie lombakad moodused toimunu järel kindlaks tegemiseks, millistel meie ideedest juba on see imeline omadus. See omadus ise on ajatu nagu kõik olemused ja loomused. Mõtted saavad sellest otseselt osa, nagu saavad osa ka väärusel ja ebaolulisusest. Seda ei saa analüüsiga lahutada pragmaatilisteks tagajärgedeks.”

Kogu selle ratsionalistliku tiraadi usutavus tuleneb asjaolust, millele oleme juba nii palju tähelepanu pööranud. Nimelt asendab meie maailmas, milles on sellises külluses samaliigilisi ja samamoodi seotud asju, üks verifikatsioon teisi omasuguseid ning üks suur tulu, mis asjade teadmisest tõuseb, on see, et teid ei juhita mitte niivõrd nende kui nende kaaslaste juurde, eriti selle juurde, mida inimesed neist räägivad. Tõe kvaliteet, mis kehtib *ante rem*, tähendab siis pragmatistlikult tõsiasja, et sellises maailmas

toimivad arvutud ideed paremini oma kaudse või võimaliku kui otsese ja tegeliku verifikatsiooni kaudu. Tõde *ante rem* tähendab ainult verifitseeritavust; või on tegemist ratsionalistide tüüpilise trikiga kohelda konkreetse fenomenilise reaali *nime* iseseisva primaarse entiteedina ning paigutada see reaali taha kui selle selgitus. Professor Mach tsiteerib kusagil Lessingi epigrammi:

*Sagt Hänschen Schlau zu Vetter Fritz,
"Wie kommt es, Vetter Fritzen,
Dass grad' die Reichsten in der Welt,
Das meiste Geld besitzen?"**

Hänschen Schlau kohtleb siin "rikkuse" printsüüpi kui midagi täiesti eristatavat faktidest, mida tähistab see, et inimene on rikas. See ennetab neid; faktidest saab üksnes omamoodi sekundaarne kokkulangevus rikka mehe olemusliku loomusega.

"Rikkuse" puhul taipame kõik seda eksitust. Teame, et rikkus on vaid nimi konkreetsete protsesside jaoks, milles on teatud inimeste eludel mingi osa, ja mitte loomupärane oivalisus, mis esineb härrastel Rockefelleril ja Carnegie'l, aga mitte meil teistel.

Nagu rikkus, nii elab ka tervis *in rebus*. See on nimi selliste protsesside jaoks nagu seedimine, vereringe, uni jne, mis rõõmsalt muudkui toimuvad, kuigi antud juhul kaldume seda pigem pidama põhimõtteks ja ütleme, et inimene seedib ja magab nii hästi *sellepärast*, et ta on nii terve.

"Tugevuse" suhtes oleme me minu arvates veelgi ratsionalistlikumad ning kaldume otsustavalt kohtlema seda kui head omadust, mis on inimeses eelnevalt olemas ja seletab tema lihaste herkuleslikke saavutusi.

"Tõe" puhul läheb enamik inimesi täiesti üle piiri ning peab ratsionalistlikku käsitlust endastmõistetavaks. Kuid tegelikult on kõik need sõnad täpselt sarnased. Tõde on olemas *ante rem* just sama palju või vähe kui need teised asjad.

*Kas öelda sõber Prits ei tea,
miks rahal koguneda on kombeks
— nii Ants Kavalpea talt küsib —,
seal, kus küll on seda?
Tlk. Ain Kaalep.

Skolastikud pidasid Aristotelest järgides väga tähtsaks harjumuse ja teo eristust. Tervis *in actu* tähendab muu hulgas head und ja seedimist. Kuid terve inimene ei tarvitse alati magada või alati seedida sugugi rohkem kui rikas inimene alati rahaga tegelda või tugev inimene alati raskusi tõsta. Kõik sellised kvaliteedid langevad nendega tegelemise vahelistel aegadel "harjumuste" seisundisse, ning samamoodi saab tõest nende verifitseerimistegevuse vahepealsetel aegadel meie teatavate ideede ja uskumuste harjumus. Kuid need tegevused on kogu asja juur ja tingimus selleks, et neil vaheaegadel mingi harjumus saaks olemas olla.

"Tõene", kui seda väga lühidalt väljendada, on ainult abinõu meie mõtteviisis, justnagu "õige" on üksnes abinõu meie käitumisviisis. Otstarbekas peaaegu igati; ja otstarbekas kaugemas perspektiivis ning algusest lõpuni, sest see, mis osutub otstarbekaks kõigi nägemisulatusse jäävate kogemuste puhul, ei tarvitse kõigi edasiste kogemuste puhul samavõrra rahuldust pakkuda. Kogemusel, nagu teame, on komme *üle keeda* ja panna meid meie praegusi valemteid korrigeerima.

"Absoluutselt" tõene, tähendades seda, mida mingi edasine kogemus iialgi ei muuda, on see ideaalne koondumispunkt, kuhu meie kujutluses kõik meie ajutised tõed kunagi kokku jooksevad. See on täiesti sarnane täiuslikult targa inimese ja absoluutselt täiusliku kogemusega, ja kui need ideaalid kunagigi realiseeritakse, realiseeritakse nad kõik koos. Vahepeal peame täna elama tõe järgi, mida me täna hankida saame, ja olema valmis seda homme vääraks nimetama. Ptolemaiose astronoomia, eukleidiline ruum, aristotellik loogika, skolastiline metafüüsika olid sajandeid otstarbekohased, kuid nüüd on inimkogemus nondest piiridest üle keenud ja me nimetame neid asju vaid suhteliselt tõesteks või tõesteks nondes kogemuspiirides. "Absoluutselt" on nad väärad, sest me teame, et need piirid olid juhuslikud ja mineviku teoreetikud oleksid võinud neid ületada täpselt samuti, nagu seda on teinud tänapäeva mõtlejad.

Kui uued kogemused viivad tagasivaatelistele otsustusteni, siis, mineviku ajavormi kasutades, see, mida need otsustused ütlevad, oli tõene, kuigi ühtegi mineviku mõtlejat nendeni ei viidud. Me elame ettepoole, on üks taani mõtleja õelnud, kuid saame aru tahapoole. Olevik heidab valgust tagasi maailma varasematele protsessidele. Need võivad olla neis osalejate jaoks olnud tõe-

protsessid. Need ei ole seda selle jaoks, kes teab, mida edasine areng on päevavalgele toonud.

See regulatiivne potentsiaalselt parema tõe mõiste, mis kehtestatakse hiljem, ja võimalik, et kunagi absoluutselt, ning millel on tagasiulatava jõuga seadusandluse võim, pöörab, nagu kõik pragmatistlikud mõisted, palge fakti konkreetsuse ja tuleviku poole. Nagu pooltõed, tuleb ka absoluutne tõde *luua*, luua suhtena, mis juhuslikult kaasneb verifitseerimiskogemuste massi kasvuga, millele pooltõesed ideed kogu aeg oma osa lisavad.

Olen juba rõhutanud fakti, et tõe koosneb suurelt osalt varasematest tõdedest. Inimeste uskumused ükskõik millisel ajal on suur hulk *võlakogemusi*. Kuid uskumused ise on maailma kogemuse kogusumma osad ning neist saab seetõttu järgmise päeva laenuoperatsioonide aine. Nii võrd kui tõelisus tähendab kogetavat tõelisust, on see ise ja tõed, mida inimesed selle kohta ammutavad, igavesti muutumisprotsessis — see võib olla muutumine mingi kindla eesmärgi poole — kuid see on siiski muutumine.

Matemaatikud oskavad lahendada kahe muutujaga ülesandeid. Näiteks Newtoni teoorias varieerub kiirendus ühes teepikkusega, kuid ka teepikkus varieerub koos kiirendusega. Tõeprotsesside vallas esinevad faktid sõltumatult ja määravad meie uskumusi ajutiselt. Kuid need uskumused panevad meid tegutsema ja nii kiiresti, kui see toimub, toovad nad nägemisulatusse või kutsuvad ellu uusi fakte, mis määravad uskumused uuesti kindlaks nendele vastavalt. Seega on kogu tõepundar ja -kera lahti rulludes kahe-suguse mõju tulemus. Tõed tulevad esile faktidest; kuid ühtlasi sukelduvad nad tagasi faktidesse ja toovad neile lisa; nood faktid omakorda loovad või ilmutavad uue tõe (sõna pole oluline) ja nii edasi, määramatult kaua. "Faktid" ise vahepeal aga ei ole *tõesed*. Nad lihtsalt *on*. Tõde on uskumuste funktsioon, mis nende seas algavad ja lõpevad.

See juhtum sarnaneb lumepalli kasvamisega, mis toimub ühelt poolt tänu lume jaotusele ja teisalt tänu poiste üksteisele järgnevale tõugetele, kusjuures need tegurid koosmääravad lakkamatult üksteist.

Kõige otsustavam erinevus ratsionalistik ja pragmatistik ole-mise vahel on nüüd kõigile näha. Kogemus on muutumises ja meie psühholoogilised tõetuvastused on muutumises — nii paljut ratsionalism võimaldab; kuid mitte kunagi seda, et kas tõelisus ise

või tõde ise oleksid muutlikud. Reaalsus on igavesest ajast täielik valmisprodukt, kinnitab ratsionalism, ning meie ideede sobimine sellega on see ainulaadne analüüsimatut voores neis, millest ta on meile juba kõnelnud. Selle sisemise oivalisusena ei ole tõel meie kogemustega midagi pistmist. Ta ei lisa midagi kogemuse sisule. Ta ei muuda midagi tõelisuses endas; ta on midagi, mis juhtub lisaks, inertne, staatiline, pelk peegeldus. Tõde ei *ole olemas*, ta *kehtib* või *on maksev*, ta kuulub teise mõõtmesse kui faktid või faktisuhed, lühidalt, kuulub epistemoloogilisse mõõtmesse — ning selle kõlava sõnaga lõpetab ratsionalism arutelu.

Seega, nii nagu pragmatism vaatab tuleviku suunas, vaatab ratsionalism taas kord tagasi möödunud igaviku suunas. Oma sissejuurdunud harjumusele truuna pöördub ratsionalism “põhimõtete” juurde ja arvab, et kui mõnele abstraktsioonile on kunagi nimi antud, on meil olemas vastuvaidlematu lahendus.

Selle vaadete radikaalse erinevuse tohutu kaalukus elu puudutavate tagajärgede osas ilmneb alles mu hilisemates loengutes. Vahepeal tahaksin aga lõpetada käesoleva loengu, näidates, et ratsionalismi ülevus ei päästa seda rumalusest.

Kui te nimelt palute ratsionalistidel pragmatismi tõe mõiste rüvetamises süüdistamise asemel seda ise defineerida, öeldes, mida täpselt *nemad* selle all mõistavad, on ainsateks positiivseteks katseteks, mis mulle pähe tulevad, need kaks:

1. “Tõde on propositsioonide süsteem, mis tingimusteta nõuavad, et nende kehtivust tunnustataks.”

2. Tõde on nimi kõigile neile otsustustele, mille tegemiseks me tunneme kohustust mingi imperatiivse sunduse tõttu.

Esimene asi, mis selliste definitsioonide puhul silma torkab, on nende väljendamatu triviaalsus. Mõistagi on nad absoluutselt õiged, aga enne seda, kui neid pragmaatiliselts käsitleda, absoluutselt tähtsusetud. Mida te mõtlete siinkohal “nõudma” all ja mida te mõtlete “sunduse” all? Kokkuvõtivate nimedena neile konkreetsetele alustele, miks tõeselt mõtlemine on surelike jaoks enamasti tulus ja hea, võib tõepoolest rääkida tõelisuse nõuetest, millega tuleb sobituda, ja meie kohustustest sobituda. Me tunneme nii neid nõudeid kui kohustusi ja tunneme neid just nende aluste tõttu.

Kuid ratsionalistid, kes kõnelevad nõuetest ja kohustustest, ütlevad selge sõnaga, et neil pole midagi tegemist meie prakti-
liste huvide ega isiklike alustega. Meie alused sobitumiseks on psühholoogilised faktid, ütlevad nad, mis on relatiivsed iga mõt-
leja ja tema elujuhtumuste suhtes. Need on ainult tema tõendid, need pole tõe enese elu osaks. See elu teostab end puhtloogilises või -epistemoloogilises mõõtmes, eristatuna psühholoogilisest, ja selle nõuded ennetavad igasugust võimalikku isiklikku motivat-
siooni ja ületavad seda. Kui ka inimene ega Jumal ei peaks iialgi tõe kindlaks tegema, tuleks seda sõna ikka defineerida sellena, mida tuleks kindlaks teha ja tunnustada.

Pole kujukamat näidet ideest, mis on abstraheritud kogemuse konkreetsustest ja mida seejärel kasutatakse, et vastanduda sellele, millest ta abstraheriti, ja seda eitada.

Filosoofias ja tavaelus leidub ohtralt samasuguseid juhtumeid. "Sentimentalistlik eksitus" on valada pisaraid abstraktse õigluse ja ülluse, ilu jne pärast ning neid tänaval kohates mitte kunagi ära tunda, sest asjaolud muudavad nad labaseks. Nii loen ma ühe väljapaistva ratsionalistliku mõttehiiglase eraviisiliselt trükitud biograafiast: "Oli kummaline, et mu vend, kes nii väga imetles abstraktsuse ilu, ei innustunud kaunist arhitektuurist, ilu-
sateast maalidest ega lilledest." Ning filosoofilises töös, mida ma peaaegu viimasena lugesin, leidsin ma selliseid lõike nagu järgmine: "Õiglus on ideaalne, ainuüksi ideaalne. Mõistus kujutleb, et see peaks eksisteerima, kuid kogemus näitab, et see pole võimalik. ... Tõde, mis peaks olema olema, ei saa olla. ... Kogemus moonutab mõistust. Niipea kui mõistus siseneb kogemusse, satub see mõistusega vastuollu."

See ratsionalistlik eksitus sarnaneb täpselt sentimentalistliku-
ga. Mõlemad eraldavad kogemuse sogastest üksikasjadest ühe kvaliteedi ja leiavad, et see on eraldatuna niivõrd puhas, et nad vastandavad selle kõigile tema sogastele esinemisjuhtudele kui vastandliku ja kõrgemaloomuselise. Ometi on see nende loomus. Tõdede loomuseks on nende kehtivuse kontrollimine, nende verifitseerimine. Ideede kehtivuse kontrollimine tasub end ära. Meie kohustus tõe otsida on osa meie üldisest kohustusest teha seda, mis end ära tasub. Tulu, mis tõestest ideedest tõuseb, on ainuke põhjus meie sunduses neid järgida. Samasugused põhjused on olemas rikkuse ja tervise puhul.

Tõde ei esita mingeid teistsuguseid nõudmisi ega sunni peale mingeid teistsuguseid kohuseid kui tervis ja rikkus. Kõik need nõuded on tingimuslikud; konkreetsed hüved, mida me saame, moodustavad selle, mida me silmas peame, kui kutsume tõe poole püüdemist sunduseks. Tõe puhul on ebatõeste uskumuste toime pikemas perspektiivis sama hukutav kui tõeste uskumuste oma soodus. Abstraktselt kõneldes võib öelda, et kvaliteet "tõene" võib seega kasvada absoluutselt hinnaliseks ning kvaliteet "eba-tõene" absoluutselt hukkamõistetavaks: ühte võib tingimusteta nimetada heaks ja teist halvaks. Me peaksime mõtlema seda, mis on tõene, me peaksime vältima seda, mis on väär — nii kõlab imperatiiv.

Ent kui me võtame seda abstraktsiooni sõna-sõnalt ja vastandame seda tema kasvupinnasele kogemuses, siis vaat millisesse mõttetusse positsiooni me end seeläbi viime.

Siis ei saa me astuda sammu edasi oma tegelikus mõtlemises. Millal pean ma seda tõe tunnustama ja millal toda? Kas tunnustada tuleks häälekalt? — või vaikselt? Kui mõnikord häälekalt ja mõnikord vaikselt, siis kumba *praegu*? Millal võib tõe entsüklopeediasahvrise hoiule panna? ja millal see peaks sealt võitlusväljale ilmuma? Kas ma pean pidevalt kordama tõe "kaks kord kaks on neli", sest see nõuab igavesti tunnustamist? või on see teinekord ebaoluline? Kas mu mõtted peavad nii õõl kui päeval tegelema minu isiklike pattude ja vigadega, sest need on mul tõepoolest küljes? — või võin nii sügavale langeda, et neid eiran, selleks et olla korralik ühiskondlik üksus ja mitte haiglase melanhoolia ning vabanduste kuhil?

On täiesti ilmne, et meie kohustus tõe tunnustada pole sugugi mitte tingimusteta, vaid tingimuste poolt tohutult ära määratud. Tõde suure algustähga ja ainsuses nõuab mõistagi abstraktset tunnustamist; kuid konkreetseid tõdesid mitmuses on vaja tunnustada üksnes siis, kui nende tunnustamine on otstarbekas. Tõde tuleb alati eelistada valele, kui mõlemad on antud olukorraga seotud; aga kui kumbki seda ei ole, on tõe sama vähe sunduslik kui vale. Kui te mult küsite, mis kell on, ja ma ütlen teile, et ma elan Irving Street 95, võib mu vastus ju tõesti tõene olla, kuid te ei mõista, miks ma pean nii vastama. Vale aadress oleks täpselt sama asjakohane.

Selle mööndusega, et on tingimusi, mis piiravad abstraktse imperatiivi rakendamist, *uhab pragmatistlik tõekäsitlus oma täiuses meist taas üle*. Meie sundust sobituda tõelisusega peetakse konkreetsete abinõude täielikust džunglist võrsuvaks.

Kui Berkeley oli seletanud, mida inimesed materia all mõtlevad, arvasid inimesed, et ta eitab materia olemasolu. Kui härrad Schiller ja Dewey nüüd seletavad, mida inimesed tõe all mõtlevad, süüdistatakse neid *selle* olemasolu eitamises. Kriitikud ütlevad, et pragmatistid hävitavad kõik objektiivsed standardid ning paigutavad tarkuse ja rumaluse samale tasandile. Lemmikvormel hr Schilleri ja minu õpetuste kirjeldamiseks on see, et me olevat inimesed, kes arvavad, et öeldes ükskõik mida, mida teile meeldib öelda, ja seda tõeks kutsudes täidategi kõik pragmatistlikud nõudmised.

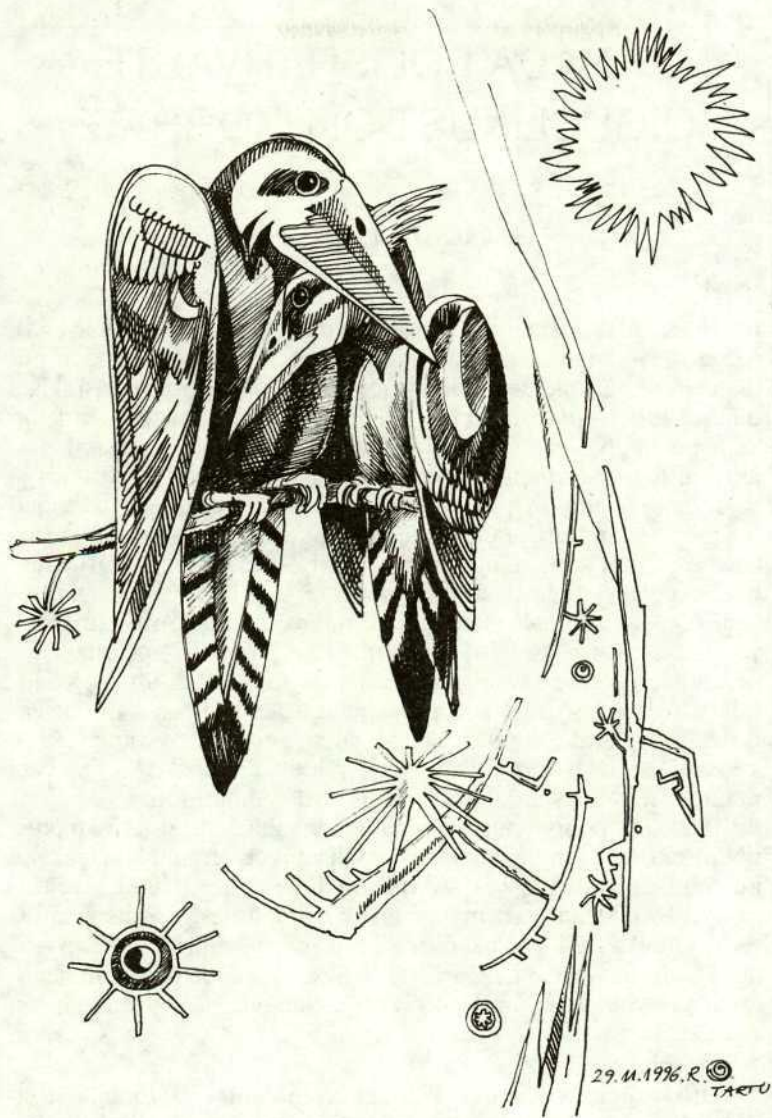
Jätan teie otsustada, ega see häbitu laim ole. Kes veel, olles surutud, nagu pragmatist rohkem kui keegi teine end näeb olevat, minevikust välja pigistatud laenuõdede koguhulga ja teda ümbritseva meelelise maailma sunni vahele, tunneb sama hästi kui tema objektiivse kontrolli tohutut survet, mille all meie vaimud oma operatsioone läbi viivad? Kui keegi kujutab ette, et see seadus on lõtv, las ta siis hoiab selle käsusõnast ühe päeva jooksul kinni, ütleb Emerson. Oleme viimasel ajal palju kuulnud kujutlusvõime kasutamisest teaduses. On viimane aeg kutsuda üles filosoofiaski veidi kujutlusvõimet kasutama. Mõnede meie kritiseerijate soovimatus lugeda meie väidetes sisse muud peale kõige tobedamate tähenduste võimalike seast teeb nende kujutlusvõimele sama vähe au kui kõik muugi, mida ma tean filosoofia viimase aja ajaloost. Schiller ütleb, et tõene on see, mis "toimib". Seepeale koheldakse teda kellenagi, kes piirab verifitseerimise kõige madalama materiaalse kasuga. Dewey ütleb, et tõde on see, mis pakub "rahuldust". Teda koheldakse kui kedagi, kes usub, et tõeseks tuleb nimetada kõike, mis juhul, kui see oleks tõene, oleks meeldiv.

Meie kriitikutel läheb tõepoolest vaja rohkem kujutlusvõimet reaali osas. Olen ausalt püüdnud omaenda kujutlusvõimet pingutada ning lugeda ratsionalistlikku kontseptsiooni sisse parima võimaliku tähenduse, kuid tuleb tunnistada, et see jätab mu siiski täiesti nõutuks. Arusaam, et mingi reaal kutsub meid endaga "sobituma" ja seda mitte mingil põhjusel, vaid lihtsalt selle tõttu, et tema nõudmine on "tingimusteta" ja "transsendentne", on miski,

millest ma mitte mõhkugi aru ei saa. Katsun end ette kujutada maailma ainsa tõelisusena ja seejärel kujutleda, mida muud ma "nõuaksin", kui mulle seda võimaldataks. Kui pakute välja võimaluse, et ma nõuan, et tühjusest peaks täiesti rumalana tekkima mõni vaim ja mind *kopeerima* kukkuma, siis suudan ma küll ette kujutada, mida see kopeerimine võiks tähendada, kuid ühtegi motiivi ei suuda ma küll välja haududa. Mida head saaksin mina sellest, et mind kopeeritakse, või mida head saaks too vaim minu kopeerimisest, kui edasised tagajärjed on selle nõudmise motiividena selgesõnaliselt ja põhimõtteliselt välistatud (nagu meie ratsionalistlikud autoriteedid neid välistavad), ei suuda ma taibata. Kui iirlase austajad kandsid ta banketisaali kandetoolis, mille polnud põhja all, ütles ta: "Ausõna, kui see poleks mitte suur au, siis ma oleksin sama hästi võinud jala tulla." Nii ka siin: kui see poleks mitte suur au, oleks ma sama hästi võinud kopeerimata jääda. Kopeerimine on üks tõelisi teadmise viise (mida kaas-aegsed transtsendentalistid mingil kummalisel põhjusel üritavad üksteise võidu ümber lükata); ent kui me liigume kopeerimisest kaugemale ja toetume sobimise nimetutele vormidele, mille kohta selge sõnaga öeldakse, et need pole ei kopeerimine, juhtimine ega sobitamine ega ükski muu pragmatistlikult defineeritav protsess, siis muutub "sobimise" *sisu* niisama vähe mõistetavaks kui selle põhjus. Ette ei saa kujutada ei selle sisu ega motiivi. See on absoluutselt mõttetu abstraktsioon.

Tõe valdkonnas on kahtlemata just pragmatistid ja mitte ratsionalistid universumi ratsionaalsuse ehtsamad kaitsjad.

WILLIAM JAMES (1842–1910), USA filosoof ja psühholoog. Lõpetas 1869 Harvardi ülikooli arstina, olles seejärel seal psühholoogia ja filosoofia õppejõuks. Oma kirjutistega religiooni, eetika ja vabaduse teemadel oli sajandi alguseks mõjukaim ameerika filosoof. James oli *pragmatismi* rajajaid, taganedes elu lõpul küll selle äärmuslikemaist vormidest. Hilisfilosoofias pooldas "radikaalset empirismi" — vaadet, mille järgi teadvuse vool konstitueerib nii inimvaimu kui välismaailma objektid. Teoseid: *Principles of Psychology* (2 kd, 1890); *The Will to Believe* (1897); *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*; *Pragmatism: A New Name for some Old Ways of Thinking* (1907); *The Meaning of Truth: A Sequel to "Pragmatism"* (1909) ja *Essays in Radical Empiricism* (1912).

ALBERT GULK

KANADA PÕLISRAHVASTE ÕIGUSLIKUST OLUKORRAST

Kaido Kama

Kanadas elab 1,2 miljonit pärismaalast (1991. aasta seisuga), seega 4,3% kogurahvastikust. Juriidiliselt põhineb Kanada põlisrahvaste seisund lepinguõigusel (*treaty rights*) ja pärismaisel õigusel (*aboriginal rights*). Mõlemad on 1982. aastal ühendatud ka Kanada põhiseadusega, täpsustades, et põlisrahvasteks, kellele need õigused laienevad, on indiaanlased, inuitid (eskimod) ja mestiitsid (*métis* — prantslaste ja kriide segunemisel tekkinud omapärase kultuuri ja eneseidentiteediga rahvas Manitoba, Saskatchewan ja Alberta provintsis ning Loodeterritooriumil). Seejuures pole ei põhiseaduses ega mitte ka alama astme aktides neid õigusi täpsemalt määratletud, mis võimaldab eriti pärismaise õiguse osas jätkuvalt kõikvõimalikke juriidilisi spekulatsioonid angloameerika tavaõiguse (*common law*) ja kohtupretsedentide süsteemis. Kahel korral on püütud neid õigusi ka põhiseaduses defineerida, kuid mõlemal puhul on asi takerdunud, sest koos põlisrahvaste probleemidega püüti lahendada ka Quebeci prantslaste rahvuslike õiguste küsimusi. Viimati toimus see aastal 1991, kui põhiseaduse muudatus rahvahääletusel läbi kukkus, põhjuseks küll anglokanadalaste viha pigem frankokanadalaste kui põlisrahvaste vastu. Arvuliselt on inuitte 50 800, mestiitse 192 100, staatusega indiaanlasi reservaatides (*Status Indians on reserve*) 326 444, staatusega indiaanlasi väljaspool reservaatide (*Status Indians off reserve*) 226 872, ilma staatusega indiaanlasi (*Non-Status Indians*) 405 000. Staatusega indiaanlane on

On kasutatud Kanada Põhjala Arendamise ja Indiaaniasjade Ministeeriumi (*Department of Indian Affairs and Northern Development*) ametlikke materjale, pärismaiste organisatsioonide ja kõrgkoolide publikatsioone ning mais-juunis 1995 kohapeal saadud teateid.

föderaalvõimu spetsiaalse ametkonna poolt (praegu — *Department of Indian Affairs and Northern Development* — DIAND) vastava eriseaduse (*Indian Act*) alusel registreeritud indiaanlane. Inuitide ega mestiitside kohta analoogilist registrit ei peeta, seega ei saa nende puhul rääkida ka "staatusest". Kõikvõimalikud seadustest või lepingutest tulenevad soodustused kehtivad vaid staatusega indiaanlaste kohta ning osa neist üksnes reservaatides elavate staatusega indiaanlaste kohta.

Reservaate on Kanadas veidi üle kuuesaja. USA indiaani-reservaatidega võrreldes on need üsna väikesed, tavaliselt mõne tuhande hektari suurused. Ühes reservaadis elavat indiaani seltskonda (võivad pärineda mitme eri rahva hulgast) nimetatakse *Indian Act*'i termini kohaselt *band*'iks (edaspidi tõlgitud: kogukond). Iga reservaadikogukonda juhib kogukonnarahva poolt valitud pealik (*chief*) ja nõukogu (*council*).

Reservaatide maa on enamasti riigi omand, mis on antud kogukonna valdusse. See tähendab, et kogukond ei saa seda maad müüa, aga näiteks välja rentida küll — suvilakruntideks vm. Mõnel üksikul juhul on maa ka kogukonna ja/või kogukonna liikmete omandis. Viimasel juhul saab kogukonna liige maad müüa vaid kogukonna nõukogu loal.

Kaasajal võib enamasti kogukond ise otsustada oma liikmeskonna üle, s.t et ka mittepõlisrahva esindaja võib saada kogukonna liikmeks ja seega õiguse elada reservaadis. Kuid kogukonna liikmeks saamine ei tähenda veel indiaanlase staatust. Niisiis määrab kogukonna liikmeks saamise kogukond ise, indiaanlaseks olemise otsustab aga Kanada föderaalvõim.

Pärismaalastest kõige rohkem ongi tegeldud indiaanlaste õigusseisundi reguleerimisega.

LEPINGUÕIGUSED

Lepinguõigused põhinevad Inglise kolonisatsiooni traditsioonidel: koloniaalvallutused vormistati juriidiliselt lepingutega, millega põlisrahvas loovutas oma maa vallutajatele. Kuigi ka Inglise traditsioon polnud selles osas järjekindel (Kanadas on suuri inglase hõivatud maa-alu, mille kohta lepingud on sõlmimata) ning vallutajatepoolsed lepingukohustused jäid pahatihti täitmata, erineb see praktika ometi oluliselt Prantsuse, Hispaania, Vene ja muust koloniaalpoliitikast.

Juba lepingute sõlmimise fakt ise annab tunnistust mitmest olulisest asjast. Esiteks, et põlisrahvastel oli õigus oma maale. Vastasel juhul poleks neil olnud lepingutega midagi loovutada. Ja teiseks, et põlisrahva näol oli tegemist õigusvõimelise subjektiga. Mis tahes lepingupooled peavad teatud mõttes olema võrdväärsed partnerid. Inglise krooni nimel sõlmitud lepingute fakt tunnustab põlisrahvaid rahvusvahelise suhtlemise subjektina. (Muuseas loobus USA lepingute sõlmimisest indiaanlastega ja sellega kaasnevast tunnustusest alles aastal 1871, kui Kongress otsustas: "Mitte ühtki indiaani rahvast ega hõimu USA territooriumil ei tunnustata ega tunnustata iseseisva rahva, hõimu või jõuna, millega USA võiks sõlmida lepingut...") Nendest omaaegsetest tunnustustest tulenevad kaasajal mitmed vägagi olulised asjad.

Kanada indiaanlaste ja Inglise krooni vahel sõlmitud lepinguid võib vaadelda mitmeti. Eelkõige jagatakse neid sõlmimisaja järgi föderatsioonieelseteks ja föderatsiooniaegseteks lepinguteks. Esimesse gruppi kuuluvad "Rahu ja sõpruse lepingud" praegustes New Brunswicki ja Nova Scotia provintside, "Ülem-Kanada lepingud" Lõuna-Ontarios, "Kanada provintsi lepingud" Lõuna-Ontarios ning "Vancouveri saare lepingud" Briti Kolumbias. Teise gruppi kuuluvad "Nummerdatud lepingud", mis hõlmavad kogu Põhja-Ontario, Manitoba, Saskatchewan, Alberta, osa Briti Kolumbia provintsi, Loodeterritooriumist (Northwest Territories — NWT) ja Yukoni territooriumist, ning "Williami lepingud", mis hõlmavad varasemate lepingutega katmata osa Ontariost.

Lepingutega on katmata Quebeci (Prantsuse koloniaalvallutus), Newfoundlandi ja Prints Edwardi Saare provintsi, suurem osa Briti Kolumbiast, Loodeterritooriumist ning peaaegu kogu Yukon.*

*Kanada jaguneb administratiivselt provintsideks (Ontario, Manitoba, Saskatchewan, Alberta, Briti Kolumbia, Quebec, Labrador, Nova Scotia, Newfoundland, New Brunswick ja Briti Edwardi Saar) ning föderaalseteks territooriumideks (Loodeterritoorium ja Yukon). Föderatsiooni moodustajateks on laialdase autonoomiga provintsid. Aja jooksul on algselt otsese föderaaljuhtimise all olnud territooriumide autonoomia järk-järgult suurenenud ning ei erine nüüdseks enam palju provintside omast (siiski pole näiteks territooriumid erinevalt provintsidest õigustatud käsutama maad; kui provintsideks on tegemist provintsi maaga, siis territooriumide puhul föderaalmaaga).

Föderatsioonieelsed lepingud

Rahu ja sõpruse lepingud sõlmiti ajavahemikus 1725–1779 mikmaki, abenaki ja teiste algonkini keelkonna rahvastega Inglise—Prantsuse sõdade perioodil. Need lepingud ei käsitle maa loovutamist, vaid reguleerivad jahipidamist, kaubandust jne. Nende peaesmärgiks oli tagada endale sõjategevuse käigus põlisrahvaste abi või vähemalt neutraalsus, seetõttu sisaldasid nad ka selliseid punkte nagu näiteks indiaanlastepoolne kohustus mitte ajada asju Prantsuse kaupmeestega.

Ülem-Kanada lepingud sõlmiti ajavahemikus 1764–1836 irokeesi ja algonkini keelkonna rahvastega (peamiselt tšipevad, mississaugad, potavatomid ja ottavad) ning käsitlevad ka maade loovutamist. Nende lepingute sõlmimise aluseks oli Kuninglik Proklamatsioon (*Royal Proclamation*) aastast 1763, mis nägi ette õigusliku mehhanismi põlisrahvaste valduses (*land title*) olevate maade ülevõtmiseks. (Muuseas keelas proklamatsioon eraisikutel pärismaalastelt maade ostmise, mis kaitses indiaanlasi näiteks maa müümise eest purjuspäi.) Maad tohtis pärismaalastelt osta vaid riik ning üksnes kindlaid protseduurireegleid järgides. Peale selle tohtis maad osta vaid nende põlisrahvaesindajate käest, kel oli selleks müügiks ka hõimu või sugukonna poolt antud voli.) Lepingud nägid ette maa-le asunduste rajamise valgete asunike poolt ning sõjaväe (sh Inglise krooni teenistuses olevad irokeesid) paiknemise lepingujärgsel maalalal. Need lepingud ei sisaldanud veel reservaatide rajamist ega jahipidamis- ning kalapüügiõigusi pärismaalastele kogu lepingu-territooriumil.

Kanada provintsi lepingud — aastatel 1850–1862 sõlmitud Robinson-Superiori, Robinson-Huroni ja Manitoulin Islandi lepingud odžibvede, tšipevate ja ottavatega. Sisaldavad ka sätteid reservaatide kohta ning jahi- ja kalapüügiõiguse küsimusi riigimaadel.

Analoogilised on ka **Vancouveri saare lepingud**, mis sõlmiti aastatel 1850–1854 mitmete Vancouveri saare indiaanirahvastega, ent need on väga väikese maa-alalise ulatusega.

Föderatsiooniaegsed lepingud

Tüüpilisteks põlisrahvastega sõlmitud lepinguteks on nn **nummerdatud lepingud**, millega on loovutatud enamik Kanada territooriumist. Nende järgi loovutavad indiaanlased mingi kindlalt piiritletud maa-ala ning saavad vastu reservaadid ja mitmesuguseid

hüvesid, näiteks koduloomi ja põllutööriistu, iga-aastast rahalist hüvitust, jahi- ja kalapüügiõiguse kogu lepingu territooriumil, õiguse tasuta haridusele jne. Need lepingud on sõlmitud ajavahemikus 1871–1921 algonkini (peamiselt tšipevad, odžibved ja kriid), देने (ehk atabaski) ja teiste keelkondade rahvastega. Mõne lepinguga on hiljem täiendavalt maa-alu liidetud, viimane täiendus lepingule nr 9 tehti aastatel 1929–1930. Föderaalvõimu huvi lepingute sõlmimise vastu oli seotud ka transkontinentaalse raudtee rajamisega läänerrannikule.

Sisult on analoogilised ka **Williami lepingud** — kaks 1923. aastal sõlmitud lepingut tšipevate ning mississaugadega Lõuna-Ontarios.

Üldiselt nende lepingute kehtivust tänapäeval ei vaidlustata, mõni erand välja arvatud. Näiteks võidakse põlisrahvaste poolt väita, et leping või mõni tema osa ei ole kooskõlas Kuningliku Proklamatsioonis kehtestatuga, ning nõuda endale suuremaid õigusi kui lepingus kirjas. Et lepingud olid vaid ingliskeelsed, läbirääkimised toimusid tõlgi vahendusel ja indiaanipealikud kirjutasid alla (enamikul juhtudel tegelikult joonistasid allkirja kohale oma hõimu tootemlooma kujutise) tekstile, mida nad ei olnud võimelised lugema, on praegu tekkinud mitmesuguseid vaidlusi lepingute sisu üle. Mõnel juhul ei lange lepingu sisu kokku sellega, mida indiaanlased suulise pärimuse järgi teadsid lepingus olevat. On olemas üks kohtupretsedent (vaidluse all oli väike maatükk Huroni järve ääres), kus kohus tunnistas indiaanlaste suulist traditsiooni aluseks võttes, et lepingut sõlmides on indiaanlasi petetud.

On ka juhtunud, et teatud maa-ala küll loovutati lepinguga, kuid mõni hõim, kes sellel maa-alal elas, jäi miskipärast allakirjutajate hulgast välja. Selliste hõimude maanõuete rahuldamine tänapäeval on äärmiselt keeruline ja aeganõudev protseduur, sest see rahvas pole tõepoolest kunagi oma maad loovutanud, samal ajal aga vaba (loovutamata) maad ümberkaudu ei ole.

Peamiselt vaieldakse siiski lepingute sisu tõlgendamise üle ning esitatakse nõudeid riigi vastu lepingukohustuste täitmata jätmise pärast. Näiteks vaieldakse selle üle, mida on lepingutes mõeldud tasuta hariduse all. Kas hõlmab see vaid keskastme haridust või on põlisrahvastel õigus ka tasuta kõrgharidusele, magistrantuurile ja doktorantuurile? Erinõuded riigi vastu täitmata lepingukohustuste pärast (*specific claims*) leiavad käsitlemist allpool koos üldnõuete (*comprehensive claims*). Viimaste puhul

on tegu kaasaegsete lepingutega (*modern treaties*), millega reguleeritakse põlisrahvaste ja riigi vahelisi maa omandisuhteid ajalooliste lepingutega hõlmamata maa-aladel. Vaieldakse, kas õigus üldnõuetele tuleneb lepinguõigusest või pärismaisest õigusest.

Tuliselt vaieldakse ka selle üle, kas ajaloolised lepingud andsid põlisrahvastele suuremad õigused kui kaasaegsed üldnõuetest tulenevad kokkulepped või vastupidi. Sellele lisandub veel huvitav õigusteoreetiline vaidlus, mis mõndapidi meenutab meie omaaegset ühiskondlikku diskussiooni Eesti riigi õigusjärgluse üle. Nimelt on radikaalsemad indiaanlased seisukohal, et erinevalt ajaloolistest lepingutest ei ole kaasaegsed kokkulepped rahvusvahelised, vaid riigisiseseid, sest neid ei sõlmita mitte Inglise krooni ja indiaanlaste vahel, vaid kolmepoolselt föderaalvõimu, provintsi võimu ja indiaanlaste vahel ning nendele kokkulepetele tuginedes pole võimalik pöörduda näiteks rahvusvahelise kohtu poole. Et kokkulepped sätestavad ka selle, et pärast allakirjutamist ei saa põlisrahvad enam esitada täiendavaid maanõudmisi, käsitatakse kokkulepete sõlmijaid radikaalide poolt esmasünniõiguse mahamüüjatena. Pragmaatilisem seltskond seevastu proovib neist kokkulepetest maksimaalset kasu lõigata ega lase ennast häirida õiguslastest diskussioonidest.

PÄRISMAINE ÕIGUS

Kõige üldisemas ja laiemas mõttes on pärismaine õigus põlisrahva õigus vallata ja kasutada maad ning maast saadavaid hüvesid, sest et nemad on seal olnud enne teisi ja seda maad on iganast ajast peale kasutanud nende esivanemad. Lisaks sellele loomulikult mitmesugused keelelised, kultuurilised ja religioossed õigused. Pärismaise õiguse osa on ka omavalitsusõigus ehk põlisrahva õigus ise ennast valitseda. Mõned indiaani asjadega tegelevad riigiametnikud püüavad väita, et omavalitsusõigus ei kuulu kokku pärismaise õigusega, eesmärgiga võtta omavalitsusõiguselt tema põhiseaduslik iseloom ja taandada see pelgalt põlisrahva ja riigi vaheliseks kokkuleppeks, mida võib, aga ei pruugi sõlmida. Pealtnäha õigusteoreetiline, aga tegelikult kaugeleulatuvate järeilmitega on ka küsimus, kas pärismaise õiguse puhul on tegemist loomupärase, kaasasündinud (*inherent*) õigusega või on see õigus põlisrahvale kellegi poolt antud. Esimesel juhul on see õigus olemas sõltumata sellest, millise riigi territooriumil või mil-

lise rahva poolt koloniseeritud alal põlisrahvas elab, ning küsimus taandub vaid sellele, kas riigirahva poolt seda õigust tunnustatakse ja kuidas seda õigust defineeritakse. Teisel juhul on iseeneslik õigusvõime vaid riigil ning omavalitsusõiguse puhul on tegemist riigipoolse võimutäiuse teatud osa delegeerimisega põlisrahvale.

Kanada kohtupraktika toetab praegu küll seisukohta, et omavalitsuse puhul on tegemist loomupärase õigusega. Põlisrahvaste kuningliku komisjoni (*Royal Commission on Aboriginal Peoples*) välja antud raamatus *Põlisrahvad, omavalitsus ja põhiseadus* (Ottawa, 1993) on toodud näide, mis peaks päris hästi illustreerima esitatud väidet.

Umbes aastal 1802 abiellus Quebecist pärinev ning läände siirdunud William Connolly krii rahvusest Suzanne'iga. Abieluliit loodi krii seaduste järgi, ilma et seda oleks kunagi pühitsenud preester või registreerinud riigiametnik. Pärast kuue lapsega õnnistatud ja kolmkümmend aastat kestnud õnnelikkude abielu pöördus William koos perega tagasi Montreali. Üsna varsti pärast seda otsustas William pidada oma abielu kehtetuks ning abiellus uuesti, nüüd juba katoliiklike kaanonite kohaselt Julia Woolrichiga. Kogu oma vara pärandas William Juliale ja nende kahele lapsele. Pärast Williami surma aastal 1862 kaebas Williami vanim poeg John Connolly Julia Woolrichi kohtusse, saamaks oma isa pärandist. See kuulus kohtuvaidlus käis läbi kõikvõimalike kohtuinstantside ja tõi lõpuks võidu Johnile — seega tunnistas kohus krii seaduste järgi sõlmitud abielu kehtivaks. Põhjenduseks toodi, et kuigi esimesed läände läinud kaupmehed tõid kaasa ka omad seadused, olid neid alasid juba ammu asustanud võimsad indiaani hõimud, kelle seadusi ja sisemist elukorraldust ei tühistanud see, et nad hakkasid kauplema Inglise ja Prantsuse kaupmeestega. Otse vastupidi, kroon ei seganud vahele ei indiaanlaste sisemisse elukorraldusse ega nende omavalitsusse, ja oma sisemises elukorralduses järgisid nad endiselt omaenese seadusi.

Hiljem sekkus kroon põlisrahvaste sisemisse elukorraldusse küll üsnagi jõuliselt. 1867. aasta *Constitution Act* ning 1876. aastal kehtestatud esimene *Indian Act* andsid indiaanlased ja nende reservaadid ühemõtteliselt Kanada valitsuse jurisdiktsiooni alla. *Indian Act* määratles täpselt, kes on ja kes saab olla indiaanlane näiteks segaabielust põlvnevate isikute puhul ning millise protseduuri järgi peab üks reservaadis elav kogukond endale pealiku valima. Samas ei kadunud ka kõige halvematel aegadel säilmed põlisrahva loomupärasest õigusest ise ennast valitseda. Kuigi

pärismaalaste pealikud ja nõukogud allutati 19. sajandi lõpul föderaalametnike kontrollile ja nende võimupiirid olid paika pandud äärmiselt kitsana, jäid ometi nende endi korraldada sellised eluvaldkonnad oma kogukonnas nagu tervishoid, heakord, avaliku korra järele valvamine, kogukonnale üldvajalike hoonete ehitamine ning korrashoid jm.

OMAVALITSUS

Põlisrahvaste kaasaegne omavalitsus lähtub mitmest erinevast õigustasandist.

Esimene tuleneb eelkirjeldatud loomupärase õiguse säilmetest, mis on kitsendavalt fikseeritud mitmetes föderaalsetes normatiivdokumentides alates 1869. aasta *Indian Enfranchisement and Management Act*'ist. See omavalitsuse tasand sarnaneb üsnagi meie kohaliku omavalitsusega, s.t et ühes reservaadis elava kogukonna pealik ja kogukonna nõukogu korraldavad selliseid eluvaldkondi nagu haridus ja kultuur, meditsiin, sotsiaalhoolekanne, heakord jne.

Teine tasand hõlmab konkreetseid eluvaldkondi, mille korraldamine on kogukonnale delegeeritud selle poolt, kelle pädevuses need üldjuhul on. Näiteks on enamikus Ontario provintsi reservaatides oma politsei, mille õigused reservaaди maa-alal on samad mis provintsipolitseil (seda ka reservaadis viibiva mitte-pärismaalase suhtes) ning väljaspool reservaaди piiritletud mingis kitsamas ulatuses. Ühel indiaanlaste kaasaegsel tantsupeol *powwow*'l, mida õnnestus näha Toronto kesklinnas, valvas korra järele uhketes mundrites irokeeside *Six Nation Police*. Kõik õigusvaldkonnad ei ole föderaalset reguleeritud ning siingi oli tegu oma pädevuse delegeerimisega Ontario provintsiavalitsuse poolt. Sellised delegatsioonid ei pruugi ühtviisi kehtida ka kõigi antud provintsi pärismaiste kogukondade suhtes, nad antakse üle diferentseeritult vaid nendele kogukondadele, kes seda õigust on suutelised vastu võtma, ning selles ulatuses, milles kogukond suudab antud õigust rakendada. Õigussüsteemi alal on kõige kaugemale mindud sellega, et mõnes provintsis on osalt ka kohtuvõim delegeeritud kogukonnale. Ja nimelt selles osas, mis puutub karistuse määramist: kui kohtus on vandemehed langetanud süüdimõistva otsuse, siis karistuse karmuse otsustab kogukond või ka kohtunik kogukonna ettepanekul. Üldjuhul eelistatakse väik-

semate üleastumiste puhul vanglakaristusele näiteks üldkasulikke töid kogukonna järelevalve all. Aga on ette tulnud ka selliseid karistusi nagu vägistamises süüdimõistetu saatmine aastaks üksikule saarele. Sellele eksperimendile on olnud juba ka esimesi tõsisemaid tagasilööke põlisrahvaste endi poolt. Nimelt lõpetati ühes provintsis kohtuvõimu delegeerimine pärismaiste naisõiguslaste survele. Naisteorganisatsioonide esindajad väitsid, et selline praktika soodustab soolist diskrimineerimist, sest kogukonna nõukogudes istuvad peamiselt mehed ning seetõttu ei nuhelda piisavalt karmilt nt vägistajaid või alimentidest kõrvalehoidjad. Peale selle on mõnes reservaadis ka oma rahuhohtunik (*Justice of the Peace* — kõige madalama astme kohtunik Kanada õigussüsteemis, lahendab lihtsamaid asju). Muuseas on kohtusüsteem vist ainus valdkond, kus USA indiaanlaste õigused ületavad selgesti Kanada indiaanlaste omi — traditsiooniline hõimukohtute (*tribal court*) süsteem on kestnud läbi aegade ja saanud ka USA riigipoolse tunnustuse 1970. aastate alguses. Kogu sellel omavalitsustasandil pole olemas kindlaid üldkehtivaid reegleid ning enamik küsimusi lahendatakse üksikjuhtude kaupa.

Kolmandaks tasandiks on ühelt poolt föderaalvalitsuse ja teiselt poolt põlisrahva vahel sõlmitud, kõiki eluvaldkondi hõlmav omavalitsuskokkulepe (*Self-Government Agreement*). Niisugune kokkulepe võidakse sõlmida nii üksikkogukonnaga kui ka suurema ühendusega. Kokkulepe hõlmab selliseid valdkondi nagu kogukonna valitsemine ja liikmeskond, maa ja loodusvarade haldamine, finantside käsutamine, õiguskorra tagamine jne. Eluvaldkondade kaupa fikseeritakse föderaalvõimu, provintsi võimu ning pärismaise omavalitsuse pädevus (näiteks kaitsepoliitika ja rahanduspoliitika jäävad kindlalt föderaalvõimu kompetentsi), see, millises ulatuses jäävad või hakkavad kehtima pärismaalastele ettenähtud soodustused ning riigipoolne finantseerimine, kuidas hakatakse tulevikus lahendama võimalikke vaidlusküsimusi jne. Need kokkulepped ratifitseeritakse föderaalparlamendi poolt ning kogukonnad, keda kokkulepe hõlmab, väljuvad *Indian Act*'i mõju alt. Esimene niisugune kokkulepe sõlmiti 1986. aastal Briti Kolumbias Sechelti üksikkogukonnaga (kokkuleppega anti ka reservaadi maa senisest riigi omandist põlisrahva omandisse), veel on jõutud kokkuleppe allakirjutamiseni krii ja naskapi rahvaga Quebecis ning Yukoni indiaanlastega, läbirääkimised käivad umbes 20 kokkuleppe üle. Kõige kaugemale on jõutud Manitoba provintsis, kus 1994. aasta lõpul kirjutati alla kokkulepe, mille

järgi teatud kindla aja jooksul antakse kogu senine föderaalvõimu pädevus, mida kohapeal viis ellu indiaaniasjade ministeeriumi (DIAND) provintsiaalne harukontor, üle Manitoba indiaanlaste üleprovintsilisele esindusorganisatsioonile ning eelnimetatud harukontor kuulub likvideerimisele.

Eraldi tuleb rääkida Loodeterritooriumil asuvast hiigelsuurest maa-alast (2 miljonit ruutkilomeetrit) nimega **Nunavut**. Nimelt jõuti omavalitsus- ja maanõude läbirääkimistel Loodeterritooriumi idapoolse osa inuitidega traditsioonilise pärismaise omavalitsuse asemel välja hoopis uue territooriumi moodustamiseni, mille piiridesse jäävast elanikkonnast on 85% inuitid. Praeguseks on Nunavuti kokkulepe parlamendis ratifitseeritud ning asub lõplikult jõusse 1999. aastal. Nunavuti territoorium eraldatakse Loodeterritooriumist (NWT) ja temast saab lisaks sellele ja Yukonile Kanada kolmas territoorium. Et aja jooksul on territooriumide võimupädevus järk-järgult lähenenud provintside omale, saavad Nunavuti inuitid sisuliselt osariigi, mille parlamenti ja valitsust nad oma 85%-ga täielikult kontrollivad ja nende õiguslik seisund muutub üsna sarnaseks Gröönimaa inuitide omaga. Nunavuti puhul olid eelkirjeldatud õigusteoreetilised vaidlused eriti ägedad. Radikaalsemad põlisrahvaste esindajad süüdistavad inuite pärismaiste õiguste vahetamises valge mehe riigiatribuutika vastu. Nunavuti puhul pole tõepoolest tegemist pärismaise omavalitsusõiguse teostamisega, vaid lihtsalt sellise spetsiaalse administratiivterritoriaalse üksuse moodustamisega, kus pärismaalased saaksid realiseerida oma arvulist ülekaalu. Kui näiteks kunagi peaks toimuma massiline sisseränne Nunavuti territooriumile, ei kaitseks miski inuite uue, mittepõlisrahvastest koosneva enamuse eest. Ka ei võimalda Kanada õiguskord piirata sisserännet. Sel juhul jääks inuitidele alles küll realiseeritud maanõue, sest maanõude kokkuleppe osapoolteks on Nunavuti põlisrahvas, mitte kogu elanikkond. Mõni aeg tagasi loobusid Loodeterritooriumi läänepoolsed, dene (atabaski) keelkonda kuuluvad indiaanirahvad just eeltoodud põhjustel peaaegu valmis kokkuleppest. Praeguseks on olukord kurb seetõttu, et osa dene rahvaid on siiski eelistanud kokkulepet ning oma maanõuded lõplikult vormistanud, teine osa jätkab tänini radikaalset liini. Dene rahva sisetülide pealt on kasu lõiganud inuitid oma territooriumiga — Nunavutist järelejääv osa Loodeterritooriumist on pärismaalastele vägagi ebasoodsa rahvusliku koosseisuga. Loodeterritooriumist lõigati ära “magusam tükk” ning ülejäänud osa koos oma Yellowknife’i (territooriumi

pealinn) mittepõlisrahvusest elanikkonnaga on selline, millega pärismaisest seisukohast lähtudes on raske midagi mõistlikku peale hakata.

Kokkuvõttes on omavalitsuskokkulepete läbirääkimistel peamiseks vaidlusküsimuseks, kelle kehtestatud seadused on mingil maa-alal või mõnes eluvaldkonnas ülimuslikud. Maa-alaliselt kuuluvad need kolme kategooriasse, igas neist on küsimus seaduste ülimuslikkusest lahendatud omamoodi. Nendeks kategooriateks on 1) reservaat, 2) kogukonna maa-omand, millele reservaadirežiim pole laienenud, ja 3) maanõude- või lepinguterriorium. Reservaatides on põlisrahvaste omavalitsusõigus kõige suurem, seal kehtestab kogukond ise enamiku üldkohustuslikest reeglitest, välja arvatud näiteks kriminaalõiguse valdkonda puutuvad normid (üldjuhul ei või kogukond lugeda kriminaalkorras karistatavaks tegu, mis mujal Kanadas seda pole). Teises kategoorias võib kogukond kehtestada näiteks üldkehtivatest rangemaid keskkonnakaitselisi nõudeid. Kolmandas kategoorias osaleb kogukond majandusotsuste langetamisel. Kui mingi kompanii soovib sellel maa-alal rajada uut ettevõtet, peetakse mitmepoolseid läbirääkimisi, mille käigus põlisrahvad taotleavad eelkõige keskkonnakaitselisi tegevuspiiranguid, et saaksid säilida nende traditsioonilised elatusalad, ent ka põlisrahvastele tööhõive tagamist nimetatud ettevõtetes ja kogukonna (kogukondade) osalemist aktsionäride ringis.

Suureks probleemiks omavalitsusele üleminekul on ka mõnede kogukondade tahtmatus või suutmatus ise ennast valitseda. Eriti lõunapoolsetes reservaatides, kus mõnigi kogukond on juba põlvkondade viisi elanud vaid riigipoolsetest abirahadest ega ole suurt midagi teinud selleks, et mingilgi tasemel ise oma elu korraldada. Sellistel juhtudel on üsnagi raske oodata kogukonna initsiitivi omavalitsusläbirääkimisteks. See on ka üheks põhjuseks, miks omavalitsusküsimusi ei saa lahendada üldiste seadusandlike aktidega, vaid seda tuleb teha üksikjuhtude kaupa.

Omavalitsuse praktiline korraldamine

Eriti komplitseeritud on kogukonna omavalitsusõiguse piiritlemine neil juhtudel, kus mõne eluvaldkonna korraldamine on ühtaegu nii föderaalvõimu kui provintsivõimu pädevuses — näiteks sotsiaalabi. Üldjuhul finantseeritakse kogukondi otse föderaal-

eelarvest, samuti suhtlevad kogukonnad ja nende mitmesugused ühendused oma probleemide lahendamisel eelkõige föderaalvõimu ametnikega. Veel mõnikümmend aastat tagasi oli iga kogukonnaga pandud tegelema kindel indiaaniasjade ministeeriumi ametnik või ametnikud, ent praegu korraldab kogukonnasisese elu enamjaolt kogukond ise. Tihtipeale ei jätku üksikkogukonnal mitmesuguste funktsioonide täitmiseks küll kvalifitseeritud ametnikke või pole kogukonna väiksust arvestades eraldi ametniku ülalpidamine lihtsalt otstarbekas, nii et sageli moodustatakse mõne eluvaldkonna korraldamiseks uusi ühendusi.

Kui tuua vaid üks näide: *Rainy Lake Ojibway Education Authority* asukohaga Thunder Bay's, mille on moodustanud Ontarios lepingu nr 3 maa-alal asuva kümne reservaadi kogukonnad haridusele korraldamiseks ja finantseerimiseks ning reservaatides. Mõnel juhul finantseeritakse sellise keskuse tegevust kogukondade poolt, mõnel juhul otse föderaaleelarvest kogukondadele ettenähtud haridusrahadest, ning keskus käsutab siis raha ise kogukondadelt saadud volituste piires. Kõige kaugemale on selliste ühenduste moodustamisega jõutud Manitobas ja Saskatchewanis. Nendes provintssides ei tegelda asjaga enam üksikkogukondade ja üksikfunktsioonide kaupa, vaid üleprovintsiline indiaanlaste esindusorganisatsioon võtab komplekselt üle kõigi eluvaldkondade korraldamise. Näiteks Saskatchewanis on selleks loodud kõiki selle provintsi indiaanlasi ühendav organisatsioon oma parlamendi (koosneb kõikide kogukondade esindajatest) ja selle poolt ametisse nimetatud valitsusega. Valitsuse portfelliid jagunevad eluvaldkondade kaupa nii nagu föderaal- ja provintsiavalitsuseski ning riigivõim suhtleb põlisrahvaga juba selle valitsuse kaudu, mitte enam üksikkogukondade haaval. Probleemiks nii väiksemate kui ka üleprovintsiliste ühenduste loomisel on mõnede kogukondade (loe: pealikute ja nõukogude) soovimatus delegeerida oma seniseid võimuvolitusi kellelegi teisele või kolmandale. On ju mõndapidi palju uhkem olla oma kogukonnas suveräänne rahajagaja ning suhelda otse Ottawaga kui jääda vaid üheks hääleõiguslikuks liikmeks mõnes suuremas ühenduses.

Föderaalearvest põlisrahvaste kogukondadele antav raha arvestab vaid staatusega (*Indian Act*'i alusel registreeritud) indiaanlasi ja staatusega indiaanlastestki vaid neid, kes elavad reservaatides. Ainsaks erandiks on seejuures ülikooliharidus: pärismaiste tudengite õpinguid finantseeritakse hoolimata sellest, kas kogukonna liikmeks olev staatusega indiaanlane elab reservaadis või

väljaspool seda. Peamised finantseeritavad eluvaldkonnad on: 1) alg- ja keskharidus — finantseerimise aluseks on reservaadis elavate inimeste arv; 2) kõrgharidus — aluseks on kõigi kogukonna liikmete arv; 3) sotsiaalareng — aluseks reservaadis elavate inimeste arv; 4) kapitaalehitus — finantseeritakse konkreetseid projekte; 5) halduskulud (administratsiooni ülalpidamine) — aluseks on reservaadis elavate inimeste arv; 6) infrastruktuur — nii uusi rajatise kui olemasolevate rajatiste hooldus- ja rekonstrueerimistööid finantseeritakse konkreetsete projektide alusel.

Kui näiteks indiaani lapsed käivad kogukonna hallata olevas koolis, maksab DIAND vastava raha otse kogukonnale, kui aga provintskoolis, siis lähevad pärismaalaste haridusrahad provintsi valitsusele. Ka selles valdkonnas on lähiaegadel oodata muudatusi, mille tulemusena peaksid kõik haridusrahad minema otse kogukonnale. Laste õppima asudes ühte või teise provintskooli arveldaks kogukond provintsi valitsusega siis juba ise.

Vähemalt mõnes provintsis (konkreetne näide Briti Kolumbiast) finantseeritakse föderaalelarvest lisaks kogukondadele ka kogukondade ühendusi — *tribal council* (edaspidi tõlgitud: hõimunõukogu). Rahastatakse hõimunõukogu halduskulusid ja nõuandeteenistust, lisaks sellele hõimunõukogu tegevust kohaliku majandusarengu, infrastruktuuride jne tehnilisel ja eelarvelisel planeerimisel. Hõimunõukogule antav raha sõltub inimeste arvust, keda hõimunõukogu ühendab. Sõltumatud kogukonnad, mis pole hõimunõukoguga ühinenud, saavad näiteks nõuandeteenistuse jaoks raha vaid juhul, kui nende reservaadis elav liikmeskond ületab mingi kindla arvu — antud juhul 2000. On olemas ka hõimunõukogusid, kes täidavad liitunud kogukondade suhtes eelloetletud omavalitsusfunktsioone (kas osalt või täielikult) ning sel juhul finantseerib DIAND otse hõimunõukogu, kes omakorda ajab asju kogukondadega. Aga sellisest elukorraldusest oli eespool juba juttu. Vähesel määral finantseeritakse föderaalelarvest ka suuremaid indiaani ühendusi nagu provintsi- või lepingupiirkonda hõlmavad organisatsioonid (kontorikulud, suuremad koosolekud, allkomiteede tegevus).

Praegu saab tavaliselt kogukond ise otsustada, mille peale kulutada raha ühel või teisel eelarvereal, välja arvatud juhul, kui finantseeritakse konkreetseid projekte. Ent ta ei saa tõsta rahasid ühelt eelarvereal teisele, näiteks kasutada sotsiaalabi raha administratiivkulutusteks ja vastupidi. Kuid ka selles vallas on juba

eksperimendi korras kaugemale mindud, suurendades kogukonna otsustusõigust. Pärast omavalitsuskokkuleppe allakirjutamist ei tehta muidugi enam mingilgi tasemel riigipoolseid ettekirjutusi rahade kasutamisel. Näiteks 1986. aastal esimesena Kanadas omavalitsuskokkuleppe sõlminud Sechelti kogukond saab DIANDilt aastas ühe tšeki ning sellega nende finantsiline suhtlemine föderaalvõimuga piirdubki. Sechelti reservaat Vaikse ookeani rannikul on 1000 ha suurune, kogukonna liikmeid on ligikaudu 900, neist umbes pooled elavad reservaadis. Sechelti kogukonna aasta-eelarve on 4 miljonit Kanada dollarit (enam-vähem võrdne Saksa margaga), sellest 2,5 miljonit tuleb föderaaeelarvest. Käimas on ka läbirääkimised üldise maanõude üle ning kogukonna juhid arvavad, et pärast maanõude rahuldamist peaksid nad hakkama saama ilma igasuguste riigipoolsete rahadeta.

Omavalitsuslääbirääkimisi on seni püütud jäigalt lahus hoida üldiste maanõuete läbirääkimistest, põhjuseks ilmselt valitsuse juba kirjeldatud soov näidata omavalitsusõigust põhiseadusest sõltumatu ning seetõttu hoida omavalitsusõigusi lahus maanõude õigustest, mis kindlasti tulenevad põhiseadusest. Näiteks Yukoni indiaanlastega peeti omavalitsuslääbirääkimisi ja maanõudeläbirääkimisi küll samaaegselt, kuid ametlikult siiski eraldi. Viimasel ajal paistab, et selleski küsimuses on jää hakanud liikuma ja on olemas ka esimesed pretsedendid, mis ühendavad mõlemaid läbirääkimisi. See ongi loomulik, sest paljud vaieldavad teemaringid on kattuvad — näiteks maa ja maavarade kasutamine ning käsutamine.

MAANÕUDED

Maanõuded (*land claims*) jagunevad erinõueteks (*specific claims*) ja üldnõueteks (*comprehensive claims*). Erinõuete hulgast vaadeldakse eraldi veel lepingumaade nõudeid (*treaty land entitlements*), kuigi nad ei erine palju teistest erinõuetest. Viimasel ajal on hakatud veel eraldi liigitama spetsiaalseid nõudeid (*special claims*) — need on eriti keerulised juhtumid, mis ei mahu õieti kummagi suurema kategooria alla.

Erinõuded kõige üldisemas mõttes tulenevad ajaloolistes lepingutes kirjapandud kohustuste täitmata jätmisest. Enamasti on nende sisuks, et indiaanlastele anti kätte vähem maad, kui lepingus reservaatideks ette oli nähtud. Aga täitmata võivad olla ka

sellised lepingulised kohustused nagu näiteks kariloomade andmine või rahalise kompensatsiooni maksmine. Ka nendel puhkudel on tegemist erinõuetega, kuigi küsimus ei puuduta otseselt maad. Samuti käivad erinõuete alla näiteks juhud, kus on ebaseaduslikult maha võetud metsa või kaevandatud maavarasid reservaadi maalal. Pahatihti on põlisrahvastele andmata jäetud just paremad maatükid, olgu siis kas põllumajanduslikus mõttes või sellepärast, et see maa sobis hästi asulate rajamiseks. Seetõttu juhtub sageli, et vaidlusalune maa on praeguseks asulate all, alates väiksematest külakeskustest ja lõpetades Toronto-suguste suurlinnadega. Kujunenud kohtupraktika kohaselt saab siiski vaidlusaluse maa füüsilisest üleandmisest olla juttu vaid juhtudel, kui tegemist on hoonestamata riigimaaga. S.t et kui maa on läinud eraomandusse või ka lihtsalt täis ehitatud, saab vaidlus käia vaid kompensatsiooni suuruse üle, olgu põlisrahvaste lepingujärgne õigus sellele maale kui tahes põhjalikult tõestatud. Kompensatsiooni nõutakse nii maa väärtuse kui ka vahepealse aja jooksul saamata jäänud tulu eest ning kompensatsioonisummad on seejuures vägagi viisakad. Enamik erinõudeid lahendataksegi kompensatsiooni maksmisega, kusjuures läbirääkimiste objektiks on ka kompensatsiooni maksmise ajagraafik. Lisaks neile juhtudele, kus maa on võimalik kogukonnale reaalselt üle anda, praktiseeritakse ka vaba maa andmist mõnes teises kohas. Viimasel juhul ei tähenda see automaatset reservaadi-režiimi laienemist asemele antud maale. Reservaadiks muudetakse maa vaid juhul, kui see sobib alaliseks elamiseks ja hoonestamiseks. Vastasel juhul on tegemist lihtsalt kogukonna maaga, mida võib kasutada mitmesugustel majanduslikel eesmärkidel. Sama kehtib ka nende juhtude kohta, kus kogukond lihtsalt maad ostab, ükskõik kas siis saadud kompensatsiooni eest või muude vahendite arvel. Protseduuriliselt käib asi nii, et DIAND võtab menetlusse need erinõuded, millel võiks kohtus edu olla. Kohtuskäimist püütakse võimalust mööda vältida ja seda mitmel põhjusel. Esiteks pole senine kohtupraktika täitevvoimule just kõige meeldivamaid tulemusi andnud ja suur osa pärismaalaste senistest saavutustest põhineb just kohtuvõimu loodud pretseidentidel. Teiseks leitakse, et kohtulahend on halb igal juhul, ükskõik kelle kasuks või kahjuks ka otsustatakse, sest kohtuotsus on jäik ega jäta enam ruumi võimalikeks kompromissideks, mida võidaks saavutada läbirääkimiste käigus. Lisaks DIANDile on vastav osakond olemas ka justiitsministeeriumis, kes annab omapoolse hinnangu nõude põhjendatusele. Riik finantseerib ka

seada, et põlisrahvad saaksid oma nõudeid uurida. Kui nõue on aktsepteeritud, siis algavad läbirääkimised ja jälle finantseerib riik kogukondi selleks, et nad jõuaksid kinni maksta kvalifitseeritud õigusabi, mida läheb vaja läbirääkimiste käigus. Kui nõuet ei aktsepteerita, on veel võimalik enne kohtusse minekut pöörduda spetsiaalse täitevvõimust sõltumatu komisjoni poole, kes vaatab omakorda üle nõude põhjendatuse ja vajadusel teeb indiaaniasjade ministrile ettepaneku nõuet siiski tunnustada. 1994. aasta detsembri seisuga oli kogukondade poolt esitatud 584 erinõudest lahendatud 312 (sealhulgas ka põhjendamata nõuete tagasilükkamised).

Üheks erinõuete alaliigiks on lepingumaade nõuded (*treaty land entitlements*). Need on aktuaalsed läänepoolsetes preeria-provintssides, eelkõige Saskatchewanis. Nimelt lubasid sealsed lepingud pärismaalastele teatud hulga maad teatud arvu inimeste kohta. Näiteks üks ruutmiil viieliikmelisele perele või 128 aakrit ühe inimese kohta. Praegu on nende kättesaamata lepingumaade nõudeid rahuldada küllalt raske, sest tegemist on üsna suurte maa-aladega. Liiatigi on vahepealse aja jooksul läinud krooni maa (*crown land*) käsutusõigus provintssidele, kes pole aga üldse lepingu osapooleks. Nõudeid püütaksegi praegu rahuldada födeeraalvõimu ja provintsivõimu koostöös.

Aja jooksul kerkib üles järjest keerulisemaid nõudeid, mis ei mahu õieti ei eri- ega üldnõuete kategooriasse. Nende, nn **spetsiaalsete nõuete** (*special claims*) tegelemiseks on DIANDis praegu loomisel omaette struktuuriüksus. Mõned näited spetsiaalsete nõuete kohta: 1. Mohokite (*Mohawks*) 40 000 aakri suurune maanõue Montreali külje all. Nad väidavad, et 17. sajandil anti maatükk neile, mitte jesuiitidele. Ühelt poolt peaks tegu olema üldnõudega, sest Quebeci provintsis lepinguid ei tehtud. Teiselt poolt on tegu siiski tuginemisega ühele omaaegsele õigustoimingule, mis ei sobi kokku üldnõuete kontseptsiooniga — üldnõudeid esitatakse nendele maadele, mille suhtes neid toiminguid kunagi pole rakendatud. 2. Juba eespool kirjeldatud kaasus, kus kogu maa on lepingutega kaetud, kuid üks hõim pole lepingule alla kirjutanud. Et nõue ei tugine lepingule, peaks tegemist olema üldnõudega. Aga üldnõue jälle eeldab lepingutest vaba maa olemasolu.

Üldnõuded (*comprehensive claims*) on põlisrahvaste pärismaaisest ja lepinguõigusest tulenevad nõuded nende maade suhtes,

mis on lepingutega katmata. Üldnõuete esimene pretsedent loodi Põhja-Quebecis nn James Bay protsessi käigus krii ja naskapi rahva poolt, kui nende jahimaid taheti üle ujutada veehoidlaga hüdroenergia tarvis. Siis kerkis esimest korda üles loosung "Seda maad pole kunagi loovutatud!", siis teadvustati esimest korda, et põlisrahvastelt luba küsimata on kasutatud ja käsutatud hiigelsuuri maa-alasid, mida nad pole kunagi loovutanud ei lepingutega ega muul viisil. Nagu ikka, on olemas erandid ka sellest reeglist, et üldnõudeid esitatakse vaid lepingutega katmata maa suhtes. Näiteks Yukonil ning Loodeterritooriumil asuti menetlema üldnõudeid ka nendel maa-aladel, mis on kaetud lepingutega nr 8 ja 11. Põhjuseks oli, et sõlmitud lepinguid polnud kunagi täies mahus rakendatud ning mõlemalt poolt peeti mõistlikumaks käituda nii, nagu poleks neid lepinguid kunagi olnud, ning alustada üldnõueteга tühjalt kohalt. Midagi selletaolist võib juhtuda ka Briti Kolumbia lepingutega kaetud osas, sest seal on lepingutele alla kirjutanud vaid osa sel territooriumil elavatest rahvastest.

Üldnõuete puhul on tegemist tänapäevase vormiga omaaegselt ajalooliste lepingute protsessist. Üldnõuded põhinevad maa ja loodusvarade pärismaise valdusõiguse (*aboriginal title to land*) järjepidevuse tunnustamisel ning kokkuleppes (*Comprehensive Land Claim Agreement*) reguleeritakse õigused maale ja loodusvaradele nii põlisrahvaste kui teiste tarvis.

Läbirääkimiste protseduur algab nõude esitamisest põlisrahva poolt. Nõude tunnustamiseks peab põlisrahvas vastama järgmistele tingimustele: ta peab olema ja olema olnud organiseeritud ühiskond, peab olema vallanud seda maad enne eurooplaste tulekut ja jätkuvalt traditsioonilistel eesmärkidel edasi kasutama, ta pole kunagi sõlminud lepingut, mis käsitleks pärismaist õigust maale, ega ole kunagi loovutanud pärismaist valdusõigust mõnel muul viisil. Läbirääkimised toimuvad kindlate etappide kaupa. Läbirääkimised algavad pärast nõude tunnustamist föderaalvõimu poolt, sellele järgneb läbirääkimiste ettevalmistamine, diskuteeritava teemaringi piiritlemine, raamkokkulepe tulevase leppe põhiprintsiipide kohta ja lõppkokkulepe, mis läheb parlamenti ratifitseerimisele ning saab sellega seaduse jõu. Eraldi lisandub veel maanõude kokkuleppe rakendamise/elluviimise (*implementation*) kokkulepe. Nii nagu omavalitsusläbirääkimiste puhul, abistab riik ka siin põlisrahvaid kvalifitseeritud õigusabi saamisel läbirääkimiste tarvis.

Igas konkreetsetes kokkuleppes sätestatakse vägagi detailselt põlisrahvaste õigused kogu üldnõude maa-alal. Sätestatakse õigused traditsioonilistele elatusaladele ja metsakasutusele, mitmesugused maa- ja veeõigused (Kaug-Põhjas lisaks veel õigused merejääle), keskkonnakaitselised ja muinsuskaitsetelised piirangud ning kaitsealused maa-alad, õigused maavaradele, piiritletakse maa mitmesugused omandivormid ja avalikud kasutusõigused nendel eri kategooriate maadel, kehtestatakse kord mittetraditsioonilise ettevõtluse arendamiseks nii põlisrahvaste kui teiste jaoks, kehtestatakse riiklikud subsiidiumid ja maksusüsteem, nähakse täpselt ette kokkuleppe jõustamise protseduur ning tulevikus tekkivate vaidluste lahendamise kord. Maa omandiõigus üldnõude maa-alal jaguneb kolme kategooriasse. Need on: 1) põlisrahva maaomand, mis hõlmab ka maavarasid, 2) põlisrahva maaomand ilma maavaradeta ja 3) krooni maa. Kõigis neis kategooriates hakkab kehtima isesugune õiguskord, on erinevad kitsendused maa avalikul kasutamisel jne. Põlisrahvale garanteeritakse kindel osa antud piirkonna loodusvarade müügist saadavatest tuludest, eesõigus mis tahes majandusharude arendamisel ning samuti osalus kõikide üldnõude maa-ala puudutavate majanduslike ja keskkonnakaitseliste otsuste langetamisel. Uut ettevõtlust saab alustada vaid kokkuleppel põlisrahvaga. Tihti peale öeldakse, et põlisrahvad ei nõua neid õigusi endale mitte selleks, et asuda üldnõude maa-ala ise intensiivselt majandama, vaid selleks, et seda maa-ala majandamise eest kaitsta.

1995. aasta jaanuariks oli 10 maanõude läbirääkimised viidud lõpuni ning jõutud kokkulepete sõlmimiseni. Need on:

- kokkulepped eelnimetatud James Bay "territooriumi" kohta Quebecis kriidega ja inuittidega (1975) ning naskapidega (1978);
- Inuvialuit (läänepoolsete inuittide hõimurühm) Põhja-Yukonis ja Loodeterritooriumi põhjaosas (1984);
- kokkulepe Gwich'in-rahvaga Yukonis ja Loodeterritooriumil (1992);
- Nunavuti kokkulepe Tungaviki Föderatsiooni inuittidega Loodeterritooriumil (1993);
- kokkulepped nelja Yukoni indiaanirahvaga (kõik 1993), keda esindab Yukoni Indiaanlaste Nõukogu (kokkulepe hõlmab maa-alaliselt kogu Yukoni territooriumi v.a Inuvialuit ja on osaliselt kattuv Gwich'in-rahva maanõudega);

Kanada põlisrahvad

- kokkulepe Sahtu piirkonna dene rahva ja mestiitsidega Loode-territooriumil (1994).

Kokku hõlmavad need kümme lepet 50 000 pärismaalast ja 560 000 ruutkilomeetrit nende omandusse antavat maad ning 1,8 miljardit Kanada dollarit mitmesuguseid riiklikke kompensatsioone. Nagu näha on kokkulepete sõlmimine olnud edukam kaugel põhjas, s.o hõredamalt asustatud piirkondades. Samal ajal on sõlmitud kokkulepete puhul enamasti tegemist territooriumidega (Yukon ja Loode-territoorium), provintsidest on praeguseks sõlmitud lepped vaid Quebecis krii ning naskapi rahvaga James Bay "territooriumi" osas. Ilmselt avaldab siin läbirääkimiste edukusele mõju ka see, et territooriumide näol on tegemist föderaalmaadega, mitte provintsimaadega, ja kuigi kokkulepped allkirjastatakse ka territooriumivalitsuse esindajate poolt, on tegemist siiski kahepoolsete läbirääkimistega, mitte kolmepoolsetega, nagu see on provintsidest. Briti Kolumbias ja James Bay "territooriumist" üle jäävas Quebecis toimuvad läbirääkimised on äärmiselt komplitseeritud ning aeganõudvad. Läbirääkimistele lisavad keerukust ka maa-alaliselt kattuvad nõudmised eri indiaanirahvaste poolt.

INDIAANLÄSED, INUITID, MESTIITSID

Indiaanlased

Niisiis on kõige enam reguleeritud indiaanlaste õiguslikku seisundit, vähem on tegeldud inuitide ja mestiitsidega. Eks see tulene ka sellest, et inuitid kaugel põhjas ei jäänud pikemat aega üldse kellelegi suuremat ette, mestiitside probleemidele pole aga pööratud ega pöörata praegugi riigivõimu poolt erilist tähelepanu.

Ühtpidi on indiaanlaste ehk "esimeste rahvaste" — *first nations*, nagu nad ennast viimasel ajal ise kutsuvad — elu küllaltki detailselt reguleerinud *Indian Act* neid kammitsenud ja allutanud riigipoolsele kontrollile, kuid samal ajal andnud nende iseolemisele vägagi tugeva legaalse aluse. Erinevalt näiteks Vene koloniaalpoliitikast, mis püüab allutatud rahvaid (ka rassiliselt erinevaid) võimalikult kiiresti sulandada vallutajate hulka, on angloameeriklased hoidnud põlisrahvaid teistest eraldi. Teistega võrdsed kodanikuõigused (sealhulgas õiguse valida) said indiaanlased alles 1960. aastate alguses. Seda võib vaadelda ka rassilise diskrimi-

neerimisena või kes teab veel millena, kuid praeguseks on selge, et tänu sellele eraldihoidmisele on osutunud võimalikuks viimaste aastakümnete tohutu hüpe põlisrahvaste eriõiguste tunnustamisel ja rakendamisel. Reservaadid, mis ühtpidi tõepoolest isoleerisid põlisrahvaid muust ühiskonnast, olid samas nende iseolemisele kindlaks tagatiseks. Reservaadimaadel ei saanud keegi talitada vastu indiaanlaste tahtmist, sinna ei saanud rajada ettevõtteid, sinna ei tohtinud elama asuda teised.

Siinkohal tuleb rääkida ka mõnedest indiaaniregistri pidamise iseärasustest. Nimelt segaabelude puhul toimub arvestus järgmiselt. Indiaanlase ja mitteindiaanlase järeltulija loetakse *Indian Act*'i järgi poolevereliseks indiaanlaseks, kellel on õigus indiaanlase staatusele koos kõige sellest tulenevaga. Pooleverelise ja mitteindiaanlase järeltulijal enam õigust staatusele ei ole. Sealjuures on kurioosne, et pooleverelise ja pooleverelise järeltulija loetakse täisvereliseks indiaanlaseks ning tema lastel mitteindiaanlasega on kõik pärismaalase õigused.

Veel hiljaaegu kehtis kord, et kui indiaani naine abiellus mitteindiaanlasega, kaotas ta oma staatuse, õiguse reservaadis elada ja õigust staatusele polnud ka tema lastel. Abielulahutus staatust tagasi ei andnud. Indiaani mees analoogilisel juhul oma staatust ei kaotanud. Sellised segaabelud ongi olnud üheks levinumaks staatuse kaotamise viisiks. Lisaks sellele jäädi staatusest ilma ka näiteks siis, kui indiaanlane omandas kinnisvara väljaspool reservaati, sai kõrghariduse vms. 1985. aastal tehtud seadusemuudatus (*Bill C-31*) kaotas eelnimetatud diskrimineerivad normid ja andis võimaluse nende sätete alusel staatuse kaotanutele oma pärismaalase staatuse taastamiseks. Sellele järgnes massiline staatuse taastamine — lühikese aja jooksul taastas oma staatuse üle 140 000 indiaanlase. Tegemist polnud ilmselt ainult rahvusliku ärkamise vaimustusega, vaid ka puhtpragmaatiliste kaalutlustega.

Indiaanlaseks olemine, samuti kogukonna liikmeks olemine, hakkab kaasajal omandama üha suuremat praktilist tähendust. Lisaks eespool kirjeldatud eriõigustele (jahi- ja kalapüügiõigused, maksuvabastused, tasuta haridus jne) eraldatakse põlisrahvaste mitmesuguste vajaduste rahuldamiseks märkimisväärne summa föderaalelarvest — 5,4 miljardit Kanada dollarit aastas (umbes 5% Kanada aastaelarvest). Lõviosa sellest summast jaguneb staatusega indiaanlaste ja inuittide vahel. Samuti on praeguseks olemas vägagi rikkaid kogukondi — olgu selle põhjuseks siis re-

servaadimaadelt leitud nafta, mitmesuguste maanõuetega saadud kompensatsioonid või kogukondade uusettevõtlus. Sellise kogukonna liikmeks olemise või mitteolemise üle on käimas juba nii mõnigi kohtuvaidlus ja ega kogukond ise olegi huvitatud sellest, et tema liikmeskond ülemäära suureks paisuks.

Ent nagu öeldud, kogukonna liikmeks saamine ei tähenda veel indiaanlase staatust. Ja riigiraha jagatakse vaid staatusega indiaanlaste arvu järgi. Praegu reguleerib kogukonna sisemist elukorraldust (kuidas saada liikmeks jne) üldjuhul kogukonna põhimäärus. Selle võtab küll vastu kogukond ise, kuid vastuolu korral *Indian Act*'i või teiste seadustega võib indiaaniasjade minister põhimääruse tühistada. Pärast omavalitsuskokkuleppe sõlmimist ministrile seda õigust enam ei jää ning kui näiteks kogukond peaks endale kehtestama põhimääruse, mis läheb vastuollu põhiseaduse või inimõigustega, saab seda põhimäärust tühistada vaid kohtu korras.

Käimas on selline areng: kogukonnad väljuvad *Indian Act*'i mõju alt valdkonnas, mis puudutab pealiku ning nõukogu valimise protseduuri. Kogukonna initsiatiivil võivad nad hüljata *Indian Act*'is kehtestatud protseduurireeglid ja minna juba enne omavalitsuskokkuleppe sõlmimist üle traditsioonilisele valimisüsteemile (*elections under the custom*). Praeguseks on seda teinud umbes pooled Kanada 607 kogukonnast.

Siinjuures on huvitav märkida, et näiteks irokeesidel, kellel on vana ja keeruline ühiskonnakorraldus juba eurooplaste-eelsest ajast, toimib praegu paralleelselt kaks pealike süsteemi — *Indian Act*'i järgne ning traditsiooniline. Traditsioonilised pealikud (*traditional chiefs*) käivad endistviisi koos suure nõupidamislokke ääres, kus igal kuuest ühinenud rahvast on oma kindel esinduskvoot. Loobumist *Indian Act*'i järgsetest pealikutest takistab asjaolu, et traditsiooniline süsteem ei vasta elule reservaatide ja kogukondade kaupa, ta ei arvesta provintsi- ega mitte ka USA ja Kanada vahelist riigipiiri. Traditsiooniline süsteem toimib liitunud rahvaste ja hõimude kaupa, need aga elavad eri reservaatides siin- ja sealpool riigipiiri, samal ajal on reservaatide, kus elab mitme irokeesi rahva liikmeid. Riigivõim suhtleb vaid *Indian Act*'i alusel valitud pealikutega, irokeeside sisemises elukorralduses aga on traditsiooniliste pealike autoriteet suurem.

Indiaanlaste organisatsioonid

Kõige esinduslikum ja mõjuvõimsam Kanada indiaanlaste organisatsioon on **Esimeste Rahvaste Assamblee** (*Assembly of First Nations*), mille üldkogu koosneb kõigest 607 kogukonna pealikust. Üldkogu käib korraliselt koos kord aastas kas juunis või juulis, lisaks sellele erakorralised kokkutulekud. Üldkogude vahelisel ajal juhib organisatsiooni neli korda aastas koos käiv Rahvaste Konföderatsioon (*Confederacy of Nations*), millesse kuuluvad regioonide esindajad — üks igast regioonist pluss üks esindaja iga 10 000 indiaanlase kohta selles regioonis. Täitevkomiteesse (*Executive Committee*) kuulub rahvuspealik (*National Chief*), regioonide pealikud (*Regional Chiefs*) ning vanematekogu (*Council of Elders*) esimees. Rahvuspealiku valib üldkogu kolmeks aastaks, regioonide pealikud valitakse iga regiooni pealike poolt. Regioonid on Briti Kolumbia; Alberta; Saskatchewan; Manitoba; Ontario; Quebec ja Labrador; Nova Scotia ja Newfoundland; New Brunswick ja Prints Edwardi Saar; Loode-territoorium; Yukon.

Organisatsioon tema praegusel kujul on loodud aastatel 1982–1985. Praegune rahvuspealik on Manitobast pärinev krii rahvusest Ovide Mercredi. Rahvuspealiku positsioon on kogu Kanada ühiskonnas väga aktsepteeritud, seda võiks võrrelda umbes ministri omaga.

Peamiseks probleemiks organisatsiooni puhul on see, et tegelikult esindab ta vaid reservaatides elavaid staatusega indiaanlasi, kuna staatusega *off-reserv* seltskond ei osale kogukonna pealiku valimistel. Probleem muutub üha teravamaks seetõttu, et järjest enam reservaatidest pärinevaid haritud indiaanlasi, kes asuvad tööle riigiametites või kõrgkoolide juures, jääb elama väljapoole reservaat. Kui ka staatusega linnaindiaanlased ise ei tunne end seetõttu ahistatuna, siis riigivõimu esindajad kipuvad siiski rõhutama, et Esimeste Rahvaste Assamblee ei esinda kõiki indiaanlasi.

Loomulikult ei pea organisatsiooni “omaks” ka traditsioonilised pealikud, sest sisuliselt on AFN ju *Indian Act*’i alusel loodud indiaaniühiskonna esindus. Paremat siiski praegu Kanada indiaanlastel pole ja mõndapidi tuleb imestella sellegi üle, et üldse on suudetud 600 pealikut ühtsesse organisatsiooni kokku koguda.

Provintsiorganisatsioonid. Ühtsed üleprovintsilised organisatsioonid on olemas vaid Saskatchewan ja Manitoba provintsis, sa-

muti Yukoni territooriumil. Nende organisatsioonide puhul (Saskatchewanis näiteks *Federation of Saskatchewan Indian Nations*) on sisuliselt tegemist AFN väiksemate mudelitega, s.t seadusandja õigustes on kogu, mis koosneb provintsi kõigi kogukondade pealikutest. Ka probleemid on samad mis AFN puhul. Siinjuures tuleb rõhutada, et provintsiorganisatsioonid ei ole AFN allüksused. Ka üleprovintsiline pealik ei ole sama isik kui AFNis seda provintsi esindav regioonipealik, kuigi kahe ametimehe valijad võivad olla täpselt samad.

Ülejäänud suuremates provintssides on kaks või enam organisatsiooni. Lisaks organiseerumisele praeguste administratiiv-territoriaalsete üksuste kaupa on väga vanad traditsioonid lepingujärgsete maa-alade organisatsioonidel, mis aga ei lange kokku praeguste provintsiipiiridega. Erinev organisatsiooniline alus võimaldab ühel ja samal kogukonnal olla ka mitme organisatsiooni liikmeks, samal ajal on olemas kogukondi, mis pole liitunud ühegi organisatsiooniga. See võimaluste küllus tekitab riigivõimule tihti peale tõsiseid raskusi, kui on vaja leida õiget läbirääkimiste partnerit mõne lokaalse probleemi lahendamiseks.

Näiteks Albertas on provintsiorganisatsioonid kaks: *Indian Association of Alberta* (soovib esindada ka linnaindiaanlasi) ning *Chiefs of Alberta*. Loomulikult võistlevad need kaks omavahel ning on seetõttu nõrgad. Samal ajal on Albertas tugev lepingu nr 8 organisatsioon (valitsuses portfelli jagatud eluvaldkondade kaupa jne), kuid see ei hõlma kogu Albertat, ulatudes samal ajal ka Saskatchewan, Briti Kolumbiasse ning Loodeterritooriumile. Briti Kolumbias on samuti tegemist kahe provintsiorganisatsiooniga, üks neist esindab umbes kolmandikku ja teine kahte kolmandikku kogukondadest. Organisatsioonid erinevad omavahel oluliselt nõudmiste radikaalsuse astmelt.

Ontarios on tegemist koguni nelja tugeva organisatsiooniga. Need on *Nishnawbe-Aski Nation*, mis ühendab odžibvesid ja kriisid lepinguga nr 9 hõlmatud maa-alalt, *Grand Council Treaty # 3*, mis ühendab peamiselt odžibvesid lepingu nr 3 maa-alalt, *Union of Ontario Indians* ühendab peamiselt odžibve rahvaid Kanada provintsi lepingute areaalis ning *Association of Iroquois and Allied Indians*, mis ühendab irokeese ja teisi rahvaid peamiselt konföderatsioonielsete lepingute piirkonnast. Seejuures süsteem ei ole jäik, näiteks konföderatsioonielsete lepingute piirkonnas võivad kahe naaberreservaadi delavaarid olla ühinenud üks irokeeside

assotsiatsiooniga ja teine hoopis teise lepingupiirkonda kuuluva, kuid see-eest peamiselt odžibvesid esindava Ontario uniooniga. Loomulikult ei mahu kõigi nende kõrvale enam tugev üleproviintsiline organisatsioon.

Organisatsioonide paljusus valitseb ka Quebecis. Loodeteritooriumil on küll olemas dene rahvaid ühendav organisatsioon *Dene Nation*, kuid nende rahvaste sisemistest vastuoludest oli juba eespool juttu.

Provintsi- ja lepingupiirkonna-organisatsioonidest üks aste väiksemad on juba eespool kirjeldatud hõimunõukogud, mis enamasti täidavad vägagi praktilisi funktsioone.

Lisaks nimetatutele on Kanada indiaanlastel veel lõputu arv mitmesuguseid huvialaseid (nt *National Indian Arts and Crafts Corporation*), sotsiaalseid ja majanduslikke (*Association of Reserves for Improving Social Economics*), professionaalseid (*Ontario Indian Education Council*) ja muid ühendusi. Eraldi peaks neist käsitlema veel **sõpruskeskuste** (*Friendship Center*) süsteemi.

Nimelt on Kanada vähegi suuremates keskustes, kus elab pärismaalasi, oma sõpruskeskus, mille ülesandeks on igati toetada linnaindiaanlasi. Peamiselt seisneb riigi finantseeritavate sõpruskeskuste töö mitmekesisel nõuandeteenistuses ja sotsiaalabis, mis on eelkõige orienteeritud kehvelmal järjel olevate, ent ka allakäinud linnaindiaanlaste tarvis, staatusest sõltumata. Sõpruskeskuse juhtkond (*Board of Directors*) valitakse kõigi asulas elavate pärismaalaste poolt, mistarvis peetakse ka linnaindiaanlaste registrit. Sõpruskeskused on organiseerunud nii provintside kaupa kui ka üleriiklikult. Kuid et tegemist on siiski spetsiifilist ülesannet täitva organisatsiooniga, ei saa sõpruskeskuste föderatsioonist rääkida kui linnaindiaanlaste esindusorganisatsioonist.

Viimaseks pretendeerib aga **Põlisrahvaste Kongress** (*Congress of Aboriginal Peoples*), mis peaks esindama AFN poolt esindamata indiaanlasi, samuti linnainuite ja -mestiitse. Pole päris selge, kui täpselt on fikseeritud selle organisatsiooni valijaskond ning kui korrektselt korraldatakse valimisi. Siiski loetakse Põlisrahvaste Kongressi (varasema nimega — *Native Council of Canada*) üheks neljast suurest üleriigilisest pärismaalaste organisatsioonist peale AFN ning inuittide ja mestiitside esindusorganisatsioonide. Nende nelja vahel toimub ka teatud tasemel koostöö ja seisukohtade kooskõlastamine. Ühtse põlisrahvaste organi-

satsiooni loomist Kanadas peetakse võimatuks, sest eri gruppide huvid on liialt erinevad.

Inuitid

Et veel möödunud sajandil riik piirdus põlisrahvastega tegeldes vaid indiaanlastega, pole olnud ega ole ka praegu riiklikku inuitide registrit, samuti pole inuitidel kunagi olnud reservaate. Nende iseolemist on kaitsnud eelkõige nende geograafiline asend kaugel põhjas ning elamine äärmuslikes looduslikes tingimustes. Tõsisemalt hakkasid inuitid kolonistidele ette jääma alles käesoleval sajandil nafta- ja gaasibuumide aegu.

Sellise suhte föderaalvõimuga, nagu on indiaanlastel, saavutasid inuitid 1930. aastate lõpul mingisuguse kohtupretsedendi kaudu. Sestsati on inuitid olnud osalised kõiges, mis riigipoliitikas pärismaalasi puutub, sealhulgas ka föderaalelarve eraldised, ja sestsati tegeleb indiaaniasjade ministeerium lisaks indiaanlastele ka inuitidega. Valimisõiguse said nad aastal 1962. Et Yukonil ja Loodeterritooriumil on seni pärismaalaste osakaal kogu rahvastiku hulgas suur, tõi see endaga üsna varsti kaasa ka esimesed inuitidest territooriumiparlamendi ja territooriumivalitsuse liikmed.

Inuiti ühiskond toimib kogukondade kaupa (*communities* — tõlgin sama sõnaga “kogukond”, mida on kasutatud ka *Indian Act*’ist pärineva termini *band* tõlkimisel). Suuremaid kogukondi on 55, kogukondi ühendavaid hõimugruppe erinevate grupeermiste järgi 6 kuni 8. Inuitiks olemise otsustab kogukond, kusjuures otsustuskriteeriumid võivad olla suuremate regioonide kaupa erinevad. Tavaliselt eeldab see inuiti päritolu, kuid mõnes regioonis piisab veerandverelisusest, teises nõutakse vähemalt poolt inuiti verd. Samal ajal on kogukonnad vabad võtma liikmeks nn au-inuite, s.t inimesi, kes pole üldse pärit põlisrahvaste seast. Kogukonna igapäevast elu juhib ja korraldab kogukonna nõukogu, mis valitakse kogukonna liikmete poolt nende endi kehtestatud reeglistiku alusel.

Vägagi edukad on inuitid olnud üldiste maanõuete läbirääkimistel. Praeguseks on läbirääkimised lõpule viidud peaaegu kogu inuiti asustusega maa-alal. Üldnõue on realiseeritud James Bay “territooriumil” (hõlmab peale krii ja naskapi rahvaste ka Põhja-Quebeci inuite) ning Inuvialuitis, kokkulepe on sõlmitud ja ra-

kendamisjärgus Nunavutis, läbirääkimised käivad veel Labradori inuittide üldnõuete üle. Üldnõuete poliitikas pole suuremaid erinevusi inuittide ja indiaanlaste üldnõuete vahel, samad õigused, mis üldnõuete realiseerimisel antakse indiaanlastele, saavad osaks ka inuittidele.

Organisatsioonid

Inuittide ülekanadaline organisatsioon *Inuit Tapirisat of Canada/Inuit Tapiriiksat Kanatami*, on asutatud 1971. aastal ja esindab 35 000 inuitti, kes elavad Yukoni, Loodeterritooriumi, Põhja-Quebeci ja Labradori kogukondades. Tapirisatil on 8 liikmesorganisatsiooni, neist 7 piirkondlikku ja kaheksandaks inuittide naisorganisatsioon. Lähiaegadel on oodata, et seitse inuittide regiooni taandatakse vaid neljaks piirkonnaks, mille piirid langeksid siis kokku nelja suure maanõudeala piiridega — Inuvialuit, Nunavut, Põhja-Quebec ja Labrador. Praegu on liikmed: *Baffin Region Inuit Association*, *Inuvialuit Regional Corporation*, *Keewatin Inuit Association* (piirkond Loodeterritooriumil), *Kitikmeot Inuit Association* (piirkond Loodeterritooriumil), *Labrador Inuit Association*, *Makivik Corporation* (piirkond Põhja-Quebecis), *Nunavut Tunngavik Incorporated* ja *Inuit Women's Association* — *Pauktuutit*.

Tapirisati president valitakse otsestest valimistel kõigi vähemalt 18-aastaste inuittide poolt. Praegu on presidendiks Inuvialuiti regioonist pärinev Rosemarie Kuptana. Direktorite Nõukogu koosneb kõikide liikmesorganisatsioonide juhtidest. Tapirisati aastakoosolekul on vastavate kvootide alusel esindatud kõik kogukonnad. Tapirisat on ka Kanada esindaja inuittide maailmaorganisatsioonis.

Inuit Circumpolar Conference — ICC ühendab inuitte neljast riigist: USA (Alaska inuitid), Taani (Gröönimaa inuitid), Venemaa (Tšukotka inuitid) ja Kanada. Seejuures Venemaa inuitid osalevad ICC töös alates 1992. aastast. Organisatsioon loodi 1970. aastatel, formaalne asutamine toimus aastal 1980. Aastast 1983 on ICC-l valitsusvälise (*non-governmental*) organisatsiooni staatus ÜRO juures. Üldkogu käib koos iga 3 aasta tagant, kusjuures igat neljast liikmesmaast esindab 18 delegaati. ICC nõukokku kuulub 2 liiget igalt maalt.

Kanada inuite esindab Tapirisat oma struktuuride kaudu, s.t ka ICC delegaadid on valitud Tapirisati liikmesorganisatsioonide kaupa. Gröönimaal pole sellist organisatsiooni ning esindamine toimub kõikvõimalike ühingute kaudu alates poliitilistest parteidest ja lõpetades kalurite ametiühinguga. Vene inuite esindab Yupik-inuittide nõukogu. Tšukotka inuittide kongress on toimunud 1992. aastal, kus siis on valitud ka oma 2 esindajat ICC nõukokku.

ICC on koos saamide esindusega ja Venemaa põhjarahvaste organisatsiooniga kaasatud ka kaheksa "arktilise riigi" poolt algatatud nn Rovaniemi protsessi, mis koordineerib nende riikide keskkonnakaitsest tegevust arktilises regioonis.

Mestiitsid

Mestiitsid rahvusena on tekkinud 200–300 aastat tagasi karu- nahakaubanduse aegadel läände läinud prantslaste ja krii indiaanlaste segunemisel. Mestiitsid kõnelevad prantsuse-krii segakeelt, neil on omapärane kultuur ja kujunenud identiteeditunne.

Juriidiliselt on mestiitside olukord ebamäärasem ja segasem kui teistel Kanada põlisrahvastel. Kuigi nad on tunnustatud põlisrahvaks 1982. aasta konstitutsioonilise aktiga võrdselt indiaanlaste ja inuittidega ning neil peaksid olema samasugused lepinguõigused ja pärismaised õigused, on see kõik praktikas rakendamata. Indiaaniasjade ministeerium mestiitside probleemidega ei tegele, ka pole nad enamasti osalised põlisrahvastele määratud föderaalelarve eraldistes. Föderaalvõim tahaks mestiitsidega tegelemise jätta provintsivõimude hooleks, provintsivõimud on vastupidisel arvamusel.

Põlisrahvaste õigusi on mestiitsidele kohaldatud vaid üksikjuhtudel ja ebajärjekindlalt. Kas siis provintsivalitsuse vastutuleku korras nagu näiteks Albertas, kus neile on provintsi poolt võimaldatud reservaatide taolisi asundusalasid (*settlement*), mis aga ei anna näiteks jahiõigusi väljaspool seda asundusala. Või siis on nad olnud osalised maanõude-läbirääkimistel seetõttu, et nad on elanud teatud maa-alal läbisegi indiaanlastega nagu näiteks Sahtu piirkonna üldnõude maa-alal Loodeterritooriumil (*Sahtu Dene and Métis Comprehensive Land Claim Agreement*). Lepinguõigused on vaid nendel üksikkogukondadel, kes omal ajal liitusid lepingutega ja on praegu seega lepinguprotsessi kaasa haaratud.

Mestiitside esmaseks eesmärgiks ongi praegu saavutada sarnane seisund teiste põlisrahvastega ning jõuda otsesuhtlemiseni föderaalvalitsusega, kas siis seadusandlikul teel või kohtupretsedendi kaudu. Menetluses on üks kohtuasi, kus mestiitsid on esitanud üldise maanõude.

Praegu peavad mestiitsid ise endi üle arvestust kogukondade kaupa. Mestiitsiks olemine eeldab pärismaist päritolu, enese identifitseerimist mestiitsina (peab olema eraldatud indiaanlasest ja inuitist) ja kogukonnapoolset tunnustust.

Kui kogukond keeldub kedagi mestiitsiks tunnistamast, võib selle otsuse vaidlustada regionaalse või provintsiorganisatsiooni tasemel. Antakse välja ka mestiitsiks olemise tunnistused, mis võimaldab osaleda esindusorganisatsioonide valimistel ning annab õiguse liikuda piiranguteta üle USA ja Kanada piiri, nagu see on teistelgi põlisrahvastel.

Mestiitse esindavaks organisatsiooniks on **Mestiitside Rahvusnõukogu** (*Métis National Council*). Nende valitsussüsteem on formeeritud neljal tasandil: lokaalsel (kogukonnad), regionaalsel, provintsiaalsel ja riiklikul/rahvuslikul tasandil. Rahvusnõukogu asutajaliikmed on Alberta, Manitoba ja Saskatchewan provintsiorganisatsioonid, kus toimuvad ka otsesed provintsesinduste valimised. Hiljem on liitunud Briti Kolumbia ja Ontario mestiitsid, kus praegu valitakse provintsesindused iga-aastaselt delegeeritud esindajatest koosneval kongressil. Organisatsiooni tahetakse kaasa ka Loodeterritooriumi mestiitsid. Kavas on üle minna ühtsele süsteemile, kus lisaks rahvusnõukogu presidendile valitakse otse ka kõik provintsi- ja territooriumiesindused, kes delegeerivad siis oma esindajad rahvusnõukokku. Praegune rahvusnõukogu president on Saskatchewan mestiitside hulgast pärinev Gerald Morin.

Üldse on mestiitside nelja-astmelise valitsussüsteemi puhul tegemist keeruka kombinatsiooniga otsevalimistest ja mitmesugustest delegeerimistest, millega loodetakse tasakaalustada eri tasandite esinduste huve. Valijateks on vähemalt 18-aastased kogukonnaliikmed.

Nii nagu indiaanlastel, on ka mestiitsidel probleemiks linna-mestiitside esindamine, mis oma organisatsioonilt ei sobi hästi kogukondade süsteemi. Liiatigi on mõnes paigas toimunud linna-pärismaalaste organiseerumine üle rahvuspiiride, s.t et on moodustatud organisatsioone, mis esindavad kõiki antud piirkonna põlisrahvaid, olgu tegemist siis staatusega või staatusetu in-

diaanlastega, inuittidega või mestiitsidega (näiteks *United Native Nations* Briti Kolumbias).

KOKKUVÕTE

Üldiselt ei vastanda Kanada põlisrahvad end Kanada föderatsioonile, vaid taotlevad pigem eriseisundit selle sees. Täieliku oma-riikluse nõudeid kohtab Kanada põlisrahvaste puhul harva, kui, siis vahest Loodeterritooriumil elava dene rahva radikaalsemas osas. Seega peetakse ennast enamasti selle föderatsiooni liikmeks, kuid mitte tavapärase mõttes, niisiis mitte autonoomse administratiiv-territoriaalse üksusena. Pigem näevad põlisrahvad föderatsiooni mitmetasandilisena: lisaks tavatasandile on olemas ka teine ja sellel teisel tasandil on ühes liidus maa põlisrahvad ja hilisasukad. Kusjuures põlisrahvastel peavad loomulikult olema hilisasukatega võrreldes mitmesugused eesõigused, sest nemad on seal asunud varem.

Seda suhtumist on aidanud kujundada Inglise ja osalt ka Prantsuse koloniaaltraditsioonid: alistatud põlisrahvaid käsitati pärast "krooni kaitse alla võtmist" küll selle jurisdiktsiooni alustena, kuid eraldiseisvatena. Põlisrahvad järgisid paljudes eluvaldkondades endiselt omaeense seadusi ja kroon sai olla nendega lepingulistest suhetest. See eraldiseisvuse põhimõte iseloomustab kogu Inglise-Kanada põlisrahvaste poliitikat kuni tänapäevani.

Angloameerika traditsioon käsitleda pärismaalasi eraldiseisvate, autonoomsete poliitiliste üksustena erineb oluliselt näiteks Vene kolonisatsiooni traditsioonidest ja on kindlasti olnud üheks eelduseks tänapäevasele põlisrahvaste-poliitika arengule nii Kanadas kui ka teistes Briti Rahvaste Ühenduse maades nagu Austraalia ja Uus-Meremaa. Viimastes on pärismaiste õiguste rakendamisel jõutud Kanadast mõnevõrra kaugemalegi, näiteks Austraalias tunnustati mõni aasta tagasi põlisrahvaste tiitlipärast valdusõigust kõigile krooni maadele.

Kui nüüd vaadata asjale Venemaa põlisrahvaste pilguga, siis ei ole enamik Kanada põlisrahvaste kogemustest automaatselt üle ega eeskujuks võetavad juba väga erineva ajaloolise ning ühiskondlik-poliitilise tausta tõttu. Kuid seda vaid esimesel pilgul. Ehkki Venemaa pole praegu tunnustanud põlisrahvaste spetsiifilisi õigusi ega ole neil ka võimalik tugineda ajaloolisele lepingute süsteemile, on Kanada kogemustest ikkagi üht-teist õpetlikku

eeskujuks võtta ka Venemaa põlisrahvastel. Eelkõige muidugi pärismaiste õiguste üldpõhimõtte, mis tegelikult seisneb selles, et kõigi Kanada kodanike õigused ei ole võrdsed. Põlisrahvastel on rohkem õigusi, neil on lisaks kõigile kodanikuõigustele veel pärismaalase õigused, mida teistel kanadalastel (ükskõik kas valgetel, mustadel või kollastel) ei ole.

Et neid eriõigusi rakendada, ent ka mis tahes muu põlisrahvaste asja ajamisel, on vaja piiritleda põlisrahvas kui nende eriõiguste subjekt. See eeldab kõigepealt mingi põlisrahva liikmeks olemise legaaldefinitsiooni, liikmete registrit ning seejärel selle põlisrahva demokraatliku esinduse moodustamise protseduurireegleid. Mingist tasemest alates pole enam võimalik pärismaist asja edasi ajada ilma juriidiliselt korrektselt moodustatud põlisrahva esinduseta, kellel oleks voli selle põlisrahva nimel nõudmisi esitada. Selleks ei sobi ei Venemaa mitmesuguste rahvusautonoomiate esinduskogud, mis esindavad rahvusest sõltumata kõiki selle territooriumi asukaid, ega mitte ka mitmesugused vabatahtliku liikmelisusega ühiskondlikud organisatsioonid. Kõige kaugemale on põlisrahvaste esinduste moodustamisega jõudnud mõned Venemaa rahvad oma rahvuskongressidega. Kuid nendelgi juhtudel jätab soovida liikmeskonna fikseerimise ja valimisprotseduuri korrektsus. Ja õieti polegi oluline, kas võtta selliste esinduste moodustamisel eeskujuks Kanada kogemus või näiteks saamide parlamendi moodustamise reeglid.

Ühtlasi on pärismaiste esindusorganisatsioonide loomisel võimalik õppida ka teiste rahvaste negatiivsetest kogemustest. Kanada praktika põhjal võib väita, et edukamad on organisatsioonid, mis arvestavad administratiiv-territoriaalseid piire. Ja kindlasti tuleks püüda vältida paralleelsete struktuuride teket.

Huvi peaks pakkuma ka üldnõuete ja omavalitsuse praktika, mis aga jällegi eeldab subjekti määratlemist, mille suhtes seda rakendada. Eelkõige Kaug-Põhja ja Siberi rahvaste puhul on äärmiselt oluline piiritleda maa-alad, kus oleks tagatud põlisrahva traditsiooniliste elatusalade säilimine ning kuhu ilma põlisrahvaste loata ei tohiks rajada uusettevõtlust ega asuda elama teised. Vähe-malt Lääne-Siberis on esimesed sellesuunalised arglikud sammud juba ka astunud (*rodovõje ugodja*). Samuti on mingil äärmiselt tagasihoidlikul määral asunud hüvitama põlisrahvastele kahjusid, mida on tekitanud näiteks nende asualadele rajatud tööstusettevõt-

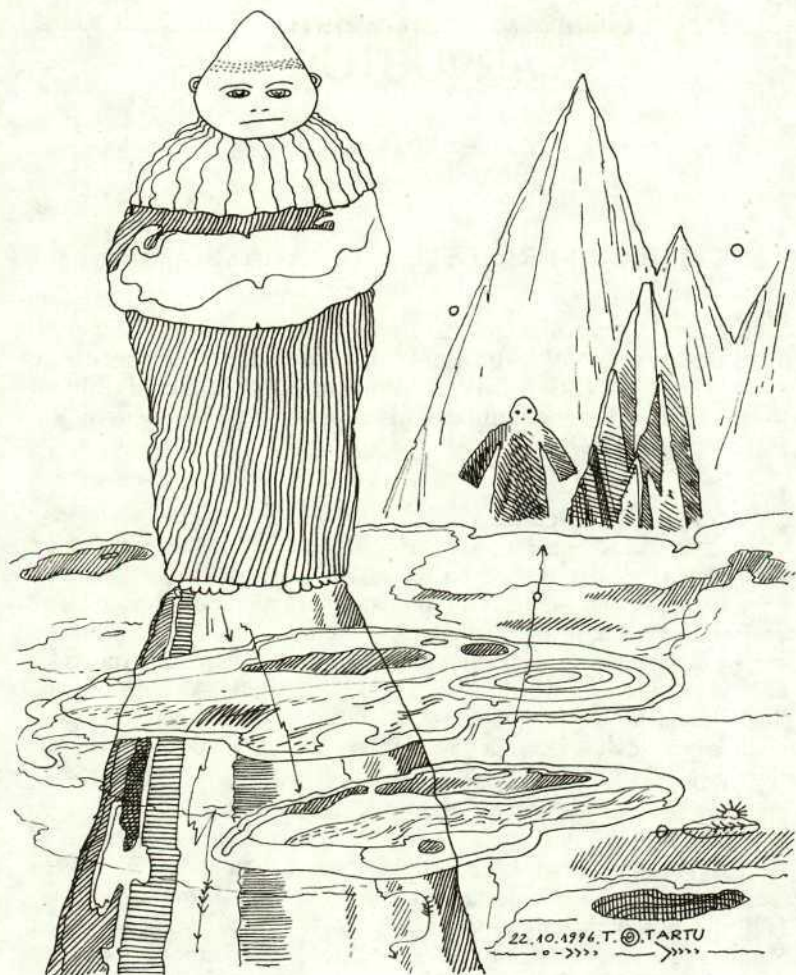
ted. Ilmselt hakatakse aja jooksul maa ja loodusvarade kasutamist põlisrahvastele üha rohkem hüvitama ka Venemaal.

Sel puhul tasuks jällegi õppida teiste põlisrahvaste negatiivsetest kogemustest. Nimelt on pärismaalastele makstavad hüvitised tihtipeale tekitanud olukordi, kus rahvas loobub üldse tegelemast iseenda elatamisega ja jääbki vegeteerima vaid saadavate abirahade toel. Edumeelsem osa Kanada pärismaalastest ei jaga praegu saadavaid hüvitisi lihtsalt kogukonna liikmete vahel ära, vaid investeerib selle näiteks noortele antavasse haridusse, rahvuslikku ja kultuurilisse taassündi, ent ka pärismaisel kapitalil põhinevasse ettevõtlusse.

Põlisrahvaste õiguste tagamisel Venemaal on praegu samahästi kui kasutamata võimalused, mida pakub sõltumatu kohtuvõim. Mis nii või teisiti ka Venemaal järjest sõltumatumaks muutub. Samuti laienevad üha võimalused kaitsta põlisrahvaste õigusi rahvusvahelise õiguse raames. Selles valdkonnas on viimasel ajal toimunud tähelepanuväärne areng nii ÜRO kui ka muude rahvusvaheliste organisatsioonide tasemel.

Ja lõpuks on vägagi palju õppida sellest Kanada põlisrahvaste kogemusest, mis puutub omaenese ja eripärase kaasaegse elukorralduse ülesehitust. See on ühelt poolt tõepoolest tunduvalt modernsem kui näiteks hiljaaegu sotsialismi hüljanud "valgetel", samal ajal hoolega säilitades traditsioone ja vastavust põlisrahvaste eripärale, alates haridussüsteemist ning lõpetades sotsiaalabiga. Kuid see oleks juba omaette teema.

KAIDO KAMA (sünd. 1957), Eesti poliitik ja hõimuliikumise tegelane. Sihtasutuse Fenno-Ugria esimees ja soome-ugri rahvaste konsultatiivkomitee liige.

ALBERT GULK

ARVUSTUS

UURIMUS SIBERI EESTLASTE TAGASIRÄNDEST

Hill Kulu. *Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Summary: Estonian Return Migration 1940–1989. A Case of West-Siberian Estonians. (Publications Institutii Geographici Universitatis Helsingiensis C 9.) Helsinki, 1997. 278 lk.*

Järgnevalt iseloomustatakse 6. juunil 1997 Helsingi ülikooli matemaatika-loodusteaduskonnas kaitstud eestikeelset doktoriväitekirja. Rõhutasin keelt sellepärast, et meil on hakatud viimasel ajal jällegi (nii nagu okupatsioonialal alates 1970. aastaist) suhtuma üleolevalt eestikeelsetesse uurimustesse, sealhulgas ka väitekirjadesse. Õiget teadust tehtavat vaid inglise keeles. Siin vaadeldud eestikeelset doktoritööd ka kaitsti eesti keeles. Hill Kulu ametlikuks vastuväitlejaks oli professor Matti Kaups Minnesota ülikoolist (Duluth, USA). Eelnevalt olid tööd arvustanud Ott Kurs Tartu ja Raimo Raag Uppsala ülikoolist.

Uurimust võib pidada klassikaliseks väitekirjaks, mis esitab metodoloogia, andmed ja meetodid ning empiiria koos põhjaliku analüüsiga. Veel kuuluvad väitekirja juurde eesti- ja ingliskeelne eessõna, sissejuhatus ning eesti- ja ingliskeelne kokkuvõte, viited ja kasutatud allikate loetelu. Rohkesti on jooniseid (77) ja tabeleid (18). Autor on töötanud läbi hulgaliselt kirjandust ning teinud 1994. ja 1995. a välitöid Eestis ja Venemaa Omski oblastis, kasutades seejuures tema enda poolt koostatud küsitluslehti.

Uurimus on igati asjakohane ja korrektselt vormistatud; selle kohta võib teha vaid üksikuid märkusi. Nii nt võiks sissejuhatuses selgitada Pontose kreeklaste (lk 17) mõistet. Siinkirjutaja pole autoriga nõus inimgeograafia (pr *géographie humaine*, ingl. *human geography*) asendamises "ühiskonnageograafiaga" (lk 17, viide lk 253). Viimane on meie oludes pärand sovetiajast, kui ideoloogilistel põhjustel ei lubatud

kasutada nimetust "inimgeograafia". (See oleks muidugi omaette teema, mille juurde võiks pöörduda kunagi hiljem.)

Osa "Uurimistöö metodoloogia" (lk 19–71) algab peatükiga "Sotsiaalteaduste metodoloogilised dilemmad". Siin võiks ehk silmas pidada sõna "dilemma" otsest tähendust ja selle varjundit inglise keeles, millele tuginedes seda ongi kasutatud. Mitmel puhul on saksa (Max Weber, Heidegger jt) ning prantsuse autoreile (Durkheim jt) viidatud kaudselt, mingi ingliskeelse kirjutise kaudu; selline menetlus on mõnikord (küll mitte selles töös) viinud väärtõlgendusele. Selle vältimiseks oleks vaja kasutada nende autorite töid otseselt, kas siis originaali või tõlke kujul. Tänapäeval on Weber, Durkheim jt klassikud mõningal määral kättesaadavad ka soome ja eesti keeles.

Osas "Uurimistöö andmed ja meetodid" (lk 72–83) jm olen soovitanud võõrapärase "autobiograafia" asemel kasutada sõna "elulugu".

Uurimuse põhiosa "Eestlaste tagasiränne Lääne-Siberist" (lk 84–225) alustatakse eesti asustuse tekkimise käsiteluga. Esimesed sealised eestlased olid väljasaadetud. Süstemaatiliselt hakati inimesi välja saatma XIX sajandi esimesel poolel. Sajandi teisel poolel hakkas Lääne-Siberisse siirduma ka vabatahtlikke väljarändajaid. Üldse oli kaks suuremat väljarännulainet. Joonisel 15 (lk 103) võib näha suuremate eesti külade paiknemist Omskimaal 1910. aastail. Pärast Eesti iseseisvumist ja rahulepingu sõlmimist Venemaaga oli sealsetel eestlastel võimalus ühe aasta jooksul opteerida eesti kodakondsusse ning asuda elama esivanemate maale. Seda takistati aga Nõukogude võimude poolt igasuguste vahenditega. Nii ei olnud inimestel pahatihti võimalik oma varandust kaasa viia või mahajäänud omandi eest hüvitust saada. Peatükis "Eesti asundused Lääne-Siberis 1920. ja 1930. aastatel" on ka neid probleeme tutvustatud. Samas võinuks huvitava näitena tuua Karl Voki loo (vt *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 28, 1994: 185–188). Tema pere oli vist ainuke, kellele Nõukogude valitsus maksis välja kogu mahajäänud varanduse. Peatükid "Tagasiränne Lääne-Siberist" (lk 130–188) ja "Tagasirände tagajärjed" (lk 188–225) on kõige otsesemalt teemaga seotud ning seega eriti huvipakkuvad. Häid andmeid sisaldasid N. Liidu 1926. a rahvaloenduse tulemused. Nende põhjal koostatud joonis 17 (lk 111) tutvustab eestlaste paiknemist (autoril: regionaalne! paiknemine) Omski ja Tara ringkonnas. Mõnevõrra häirib samade sõnade ("tagasiränne", "tagasirändaja" jms) kordumine ühes lauses. Stiili parandamiseks võinuks kasutada ka sõnu "naasma", "naasmine", "naasnu", "personal" ning siduda joonis 72 paremini tekstiga.

Põhiline tagasiränne toimus ajal, mil Eesti oli N. Liidu poolt annekteeritud. Esimesed eestlased naasid juba aastail 1940–1941. Arvukam

tagasitulek leidis aset aastail 1944–1947. Kokku asus ajavahemikus 1940–1989 Eestisse 1370–1420 Lääne-Siberist pärit eestlast. Eestisse tuli tervelt 25–35% 1910. ja 1920. aastail Lääne-Siberis sündinud eestlastest. Nooremate põlvkondade eestlased, kes enam ei osanud eesti keelt, liikusid valdavalt kohalikesse vene linnadesse.

Kokkuvõtteks võiks märkida, et vaadeldav publikatsioon on nii akadeemiliseks kui ka loogiliseks jätkuks Hill Kulu varasemale uurimusele *Eestlased maailmas* (vt arvustust *Akadeemias*, 1993, nr 3, lk 620–624). Lääne-Siberi eestlased, nii nagu teisedki Venemaa eestlased, kannatasid tugevasti leninlik-stalinlike repressioonide all. Mitmel põhjusel, mida autor küllaltki põhjalikult vaagib, ei läinud valutult ka nende kohanemine ja sisseelamine esivanemate maal.

Kuigi töö on rangelt akadeemiline, pakub ta huvi ka laiemale lugejaskonnale. Tavalugeja võib rahumeeli jätta vahele väitekirjale kohustusliku teoreetilise ja metodoloogilise osa ning mõne keerukama joonise. Sellisele lugejale pakuvad seda enam huvi pildid, mitmesuguste dokumentide koopiad ja iseloomulikud elulood. Lähemal ajal ilmub uurimus ka eesti väljaandena Tartu Ülikooli kirjastuses.

Ott Kurs

EDITORIAL NOTE

In her article Professor Maire Jaanus (Barnard College, Columbia University) shows that postmodern form and the techniques of magical realism are perfectly fitted for the subject in a state of crisis and upheaval such as the post-independent Baltic-Estonian subject is. The article draws on the novel *Piiririk* by the Estonian author Emil Tode, in which, according to the author of the article, a bold dismantling of any kind of fixed or certain identity is accomplished together with the distillation of a set of distinct and specific *idems*. The unconscious *idem* governed by the time of the drives, is what one may say one does not desire, but which is the unknown law by which one lives. The author of the article is trying to find out what kinds of identifications are involved in these recurring, singular *idems*. On what does this subject rely to retain its sense of identity? A small nation whose edges are almost visible, with boundaries close to its center, may be most representative of a century close to its millennial end as well as of a civilization at its limits such as that of the West is. What the new Nordic, Baltic-Estonian subject wants is a new ethics of time. It wants a new kind of temporality altogether, less exclusionary and less divided. This more inclusive ethics of time acknowledges, alongside national and historical time, the need for monumental temporalities. The initiation of a new subjectivity can only be founded upon the interiorization of the older subjectivity, not its destruction. Interiorization means detachment from the warring antitheses and polarities that were important to the older generation. It means de-dramatization of the polarities of master/slave, executioner/victim, sadist/masochist, abuser/abused etc. *Piiririk* is a testimony of this de-dramatization. It is the want for a different kind of subjectivity to which a new relationship to time boundaries, and by extension, to all other psychic boundaries is of crucial importance. *Piiririk* calls for the re-evaluation of all

boundary lines. It seeks a new and enlarged desiring space, both corporeal and psychic, which includes monumental time and a spirituality based on the real.

During the depression (1929–1933), the central issue in Estonian economic policy was the devaluation of the crown, causing more debates and difficulties in domestic policy than any other economic problem before or after. The aim of the research of Jaak Valge, lecturer at the Tartu University Chair of Recent History, is to restore the course of more important events concerning the devaluation of the crown from September, 1931 to July, 1933, focusing on the analysis the following questions: How did Estonian economy benefit from the devaluation? Who were for the devaluation, who were against, and why? If the devaluation was inevitable, why was it delayed so long? What did the belated devaluation mean for Estonian economy and how did the “crown struggle” influence domestic policy?

In the first part of his article, Heikki Roiko-Jokela describes the relations of the two kindred countries, Finland and Estonia, during the Second World War. Russian forces entered Estonia on June 17, 1940. Germany's assault on the Soviet Union on June 22, 1941 turned Estonia into a battlefield and heralded the beginning of a new period of occupation. In the autumn of 1941, Finland did not *de facto* recognize the lasting independence of the Republic of Estonia because this issue was not to interfere with the forming of a joint Finnish-German front against Russia. Finnish leaders took up their position in the Estonian question only in late spring, 1942. Reading his report on military and foreign policy in Eduskuntaa, Prime Minister Wrangel stressed the importance of the question: “Finland must never remain indifferent to the fate of our kindred nation, the Estonians.” From the beginning of 1943 to February, 1944, Finland received a total of some 4,000 refugees from Estonia. The refugees left Estonia illegally, unknown to the German authorities. At least 3,500 Estonian refugees stayed in Finland; only a few per cent of them were women and children. Most of the refugees were young men, about half of them less than 24 years of age. A number of male refugees, particularly those who had escaped forced mobilisation, wished to join the Finnish army as voluntaries; about 2,500 of them were accepted.

Russians were the greatest and one of the most mobile nations in the former Soviet Union. In Russia, demographic transition came to an end in the 1960s; in Estonia this had happened already in the 1930s. Thus in Estonia, the potential for emigration had been exhausted by the 1920s, whereas in Russia it culminated only after the war. In the present article Tiit Tammaru, doctoral student at the Institute of Geography of Tartu University, studies the relations between migration and adaptation, examining in greater detail factors like place of birth, reasons for coming to Estonia, contacts with Russia and hopes as to future place of residence. Working-age Russians have most commonly come to Estonia for family reasons. The strongest ties with Russia are kept up by people in the older working age; also, among them the percentage of foreign-born individuals is highest. Further, it is this group that finds it hardest to adapt to the changes taking place in Estonia. Thus, regardless of the older generations' somewhat better knowledge of the Estonian language, the relative importance of separated and marginalized people among them is higher. Even though Russians were the greatest and most mobile nation in the former Soviet Union, their migratory activity today is not considerably different from that of other non-Estonians disproving one of the hypotheses of the research. Another important hypothesis, however — the connection between migration and forms of adaptation — was confirmed. The number of people eager to leave Estonia is much smaller among assimilated and integrated Russians than among the separated and marginalized ones. The separated and marginalized people (basically of the older generation) mostly wish to leave for Russia. The self-consciousness of the integrated people is higher and they wish to leave for Russia or for the Western states in almost equal numbers. The desire to leave arises rather from attractive qualities found elsewhere than from repulsive factors in Estonia. Going to Russia is usually motivated by having relatives and acquaintances there; going to the West is motivated by higher quality of life in the Western states.

The American philosopher and logician, Charles Sanders Peirce (1839–1914) is the first grand name in pragmatism. He is the author of epoch-making studies on the logic of relations and of truth-functions; on probability theory and induction. It was he

who (somewhat later than but independently of G. Frege) began to use quantifiers in logic. Peirce's work has greatly inspired semiotics. The article published in this issue is perhaps the best expression of Peirce's pragmatist world outlook. The philosopher says that the first lesson we must demand of logic is to teach us how to make our ideas clear. To achieve that, he pushes aside the former conception of clearness. The irritation of doubt excites the action of thought which ceases when belief is attained; so that the production of belief is the sole function of thought. Doubt and Belief were terms employed in connection with religious and other grave discourses. Yet Peirce employs those words to signify the beginning and end of any question, grave or trivial alike.

Next we publish a pragmatist discussion with rationalists by another founder of pragmatism, William James (1842-1910). James offers a pragmatist conception of truth — true ideas are those that we can assimilate, validate, corroborate and verify, according to that conception. False ideas are those that we can not. That is the practical difference it makes to us to have true ideas, James argues. That, therefore, is the meaning of truth, for it is all that truth is known-as. The truth of an idea is not a stagnant property inherent in it. Truth *happens* to an idea. It *becomes* true, it is *made* true by events. Its truth *is* in fact an event, a process: the process namely of its verifying itself, its *verification*. Its validity is the process of its *valid-ation*.

In his article, Estonian politician and native movement activist Kaido Kama describes the legal situation of Canada's indigenous population. The native peoples — Indians, Inuits (Eskimos), and Mestizos (a people of mixed French and Cree origins, with a peculiar culture and identity) — make up 4.3 per cent of Canada's total population. So far, the government has taken pains primarily to regulate the legal situation of Indians, whose numbers are greatest. A special Federal department has been created to coordinate their life — the Department of Indian Affairs and Northern Development, operating on the basis of a special law, the Indian Act. Record is kept of the Indians. (They have 600 small reservations.) No such record has been kept of the Inuit. Their traditional way of life has been protected by their location far in the North; colonists began to take an interest in them only during the oil and gas boom

of our century. The situation of Mestizos is the vaguest and least determined of all. The legal situation of Canada's native peoples is defined by treaty rights and aboriginal rights. Both of these are set forth in the Canadian Constitution. But neither in the constitution nor in other legal acts are they established unequivocally, thus leaving room for various theoretical speculations. The article gives a detailed survey of treaties concluded between native peoples and colonists. Treaty rights are based on the traditions of British colonization, differing sharply from, e.g., Spanish, French or Russian traditions with its elaborate system of treaties. Thus Russian colonial policy, for instance, has attempted to assimilate nations of different racial origins with the conquerers, whereas the Anglo-American system has treated them as separate subjects of the law. As a rule, Canadian native peoples do not juxtapose themselves to the Canadian Federation; rather than that, they seek a special position within it. Even though the native peoples of Russia have a different social, political and historical background, they might have something to learn from native Canadians.

In the section of book reviews Ott Kurs, professor of human geography at Tartu University, discusses Hill Kulu's doctoral dissertation of the back-migration of Siberian Estonians in the years 1940–1989.

The *Three Dialogues* of George Berkeley, which record an imaginary discussion on materialism and immaterialism, was first published in London in 1713. Three years earlier Berkeley had published in Dublin *The Principles of Human Knowledge*, which can be considered his main work. It had been most unfavourably received, even ridiculed, however. This was partly due to the sophistication and strictness of the book, thus Berkeley wrote the *Dialogues*, using "the most easy and familiar manner" and removing much technical detail and philosophers' jargon, but mainly accounting for the same issues as in the previous book. In this issue we publish the translation of the Part 1 of the *Dialogues*.

Summaries

The political passions that flared up around that actually second-rate issue had a versatile effect on the political life of Estonia. First and foremost, the shady bargaining in the State Assembly ruined the authority of that institution and of the parties represented there, preparing ground for the populist League of Warriors for Independence (Vabadussõjalaste Liit), which, in the autumn of 1933, won with a huge majority the referendum on constitutional amendments. The popularity of the Warriors was certainly heightened by growing unemployment and economic standstill. Next year, the new constitution took ef-

fect, enabling the Premier of the transition period, K. Päts, legally to stop the activities of democratic institutions and to establish a new political regime. Since the establishment of the somewhat authoritarian regime coincided with the pre-war upswing of economic activity, it did not meet any noteworthy opposition. In economy, it brought along the policy of economic nationalism and greater government control.

Theoretically, timely devaluation could have helped avoid quite a few problems. Could it have saved the super-democracy based on the 1920 constitution, is a question that cannot yet be answered.

KOLM DIALOOGI
HYLASE JA PHILONOUSE VAHEL
Skeptikute ja ateistide vastu

George Berkeley

Tõlkinud Roomet Jakapi

I

George Berkeley. *Three Dialogues Between Hylas and Philonous*. Edited, with an introduction, by C. M. Turbayne. Indianapolis, New York: The Liberal Arts Press, Inc., 1954. Originally published in 1713. Second edition in 1725; third edition in 1734.

KÕRGESTI AUSTATUD
STRATTONI LORDILE BERKELEY'LE,
IIRIMAA KUNINGRIIGI ÜLEMARHIVAARILE,
LANCASTERI HERTSOGKONNA KANTSLERILE
NING ÜHELE TEMA MAJESTEEDI AUVÄÄRSEIMA
SALANÕUKOGU LORDIDEST*

Mu Lord,

Voorus, õpetatus ja terve mõistus, mis tunnistatakse teie iseloomu esile tõstvat, ahvatleksid mind enesele lubama rõõmu, mida inimesed loomulikult tunnevad, jagades kiiduavaldusi neile, kellest nad lugu peavad ja keda austavad, ning Suurbritannia alamaile peaks olema tähtis teada väljapaistvast osast, mida te naudite oma valitsejanna soosingus; ning tema auavaldused pole teile osaks saanud mitte mingi taotluse peale teie lordliku kõrguse poolt, vaid täienisti tänu Tema Majesteedi enese kaalutlusele, mis lähtub teie isikliku väärtuse tundmisest ja soovist selle eest tasuda. Aga et teie nimi on selle traktaadi ette pandud kavatsusega teha au üksnes mulle enesele, ütlen vaid, et neid pabereid teie lordlikule kõrgusele saatma julgustas mind soosing, mida olete mulle osutanud. Ja ma olin seda veendunum nii tehes, et filosoofilist traktaati ei saaks sedavõrd põhjendatult saata kellelegi teisele kui teie lordliku kõrguse iseloomuga isikule, kes oma teistele hinnatavatele omadustele on lisanud filosoofiateadmise ja -maitse.

Ma olen, suurima austusega,

Mu Lord,

Teie lordliku kõrguse kõige kuulekam ja
alandlikum teener,

GEORGE BERKELEY

*Käesolev pühendus ja järgnev eessõna puuduvad *Dialoogide* kolmandast väljaandest. *Toim.*

EESSÕNA

Ehkki näib olevat niihästi maailma üldine arvamus kui ka Looduse ja Providentsi plaan, et mõttespekulatsioonide sihiki on praktika või meie elu ja tegevuse edasiviimine ja korraldamine; näivad need, kes on enim pühendunud spekulatiivsetele uurimustele, niisama üldiselt olevat teist meelt. Ja tõesti, kui me vaatame pingutusi, mis nad on teinud, et ajada segaseks selgeimaidki asju — seda usaldamatust aistide [*senses*] vastu, neid kahtlusi ja kõhklusid, neid abstraktsioone ja peenutsemisi, mis esinevad just teaduste lävel —, siis ei paistagi enam imelik, et jõudeolevad ja uudishimulikud inimesed teevad pingutusi viljatutes diskussioonides, ilma et laskuks alla elu praktiliste külgede juurde või teavitaks end tarvilikematest ja tähtsamatest teadmise aladest.

Filosoofide tavaliste printsiipide järgi ei saa me asjade tajutud-olemise [*being perceived*] põhjal olla kindlad nende eksistentsis. Ja meid õpetatakse eristama nende reaalselt loomust sellest, mis satub meie aistide alla. Siit tulenevad skeptitsism ja paradoksid. Pole küllalt sellest, et me näeme ja tunneme, maitseme ja haistame asja: tema tõeline loomus, tema absoluutne väline olelus [*entity*] on ikkagi varjatud. Sest kuigi too on meie oma aju väljamõeldis, oleme ta teinud kättesaamatuks kõigile oma võimetele. Aist on petlik, aru [*reason*] on puudulik. Me kulutame oma elu, kaheldes neis asjus, mida teised inimesed silmanähtavalt [*evidently*] teavad, ja uskudes neid asju, mida nemad naeravad ja põlgavad.

Seega, et pöörata inimese askeldav meel [*mind*] asjatutest otsingutest kõrvale, tundus mulle vajalik uurida tema kimbatuste allikat ja kui võimalik, panna paika säärased printsiibid, mis, andes lihtsa lahenduse noile kimbatustele, ühes nende endi loomupärase silmanähtavusega võivad ühtaegu pakkuda end meelele tõepärastena ja päästa ta noist lõputuist otsingust, millest ta hõivatud on. Nii et ühes selge tõestusega kõikenägeva Jumala vahetule Providentsile ja hinge loomulisele surematusele peaksid need printsiibid olema ühtaegu nii käepäraseimaks ettevalmistuseks kui ka kaalukaimaks motiiviks vooruse õppimisel ja praktiseerimisel.

Esitasin selle plaani oma *Traktaadi Inimteadmise Printsiipe*dest esimeses osas, mis avaldati aastal 1710. Aga enne kui asuda avaldama teist osa,* pidasin ma vajalikuks käsitleda selgemalt ja täiesti kindlana printsiipe, mis paika pandud esimeses osas ning asetada nad uude valgusse. Sellega tegelevadki järgnevad *Dialoogid*.

Siinses traktaadis, mis ei eelda lugejalt mingit teadmist elmise sisu kohta, oli mu eesmärgiks juhatada arusaamad, mida esitan, meelde kõige lihtsamal ja õdusamal moel, eriti et nad toovad kaasa suure vastuseisu filosoofide eelarvamustega, mis on nõnda võimust võtnud terve mõistuse ja inimkonna loomulike arusaamade vastu.

Kui printsiipe, mida ma siin püüan edasi anda, mööndakse tõesed olevat, peaksid selle tulemusena ateism ja skeptitsism saama täielikult hävitatud, paljud keerulised asjad selgeks tehtud, suured raskused lahendatud, mitmed kasutud teaduse alad kõrvaldatud, spekulatsioon juhatatud praktika juurde ning inimesed paradoksidelt terve mõistuse juurde viidud.

Ja ehkki see võib mõnedele paista ebamugava mõttena, et kui nad on teinud ringkäigu läbi nii paljude peente ja ebarahvalike arusaamade, peaksid nad viimaks hakkama mõtlema nagu teised inimesed, arvan ma ometi, et see naasmine Looduse lihtsate sunduste juurde pärast seda, kui on rännatud läbi metsikute filosoofiarägastike, pole ebameeldiv. See on nagu pikalt reisilt kojutulek: inimene vaatab mõnuga tagasi paljudele raskustele ja segadustele, mis ta on läbi teinud, rahustab oma südant ja mõnuleb siitpeale suurema rahuldustundega.

Et minu kavatsuseks oli veenda skeptikuid ja uskmatuid aru läbi, siis oli mu taotluseks järgida täpselt kõige rangemaid arutlemise seadusi. Ja ma loodan, et erapooletule lugejale saab ilmseks, et ülev arusaam Jumalast ja muretu surematuseootus tulenevad loomuliselt täpselt ja metoodilisest mõtte tarvitamisest — mis tahes ka ei ole selle ohjeldamatu, eksleva mõtteviisi tulemuseks, mida mitte täiesti õigusetu vabamõtlemiseks ei kutsuta teatud mõttelibertiinide poolt, kes ei või rohkem sallida loogika kui religiooni ja valitsuse piiranguid.

Võib-olla väidetakse mu kavatsuse vastu, et niivõrd kui see kergendab meelt rasketest ja kasutatutest uurimistest, võib see

*Seda pole keegi kunagi näinud. Berkeley väitel läks tal valmis käsikiri kaduma Itaalias reisides. *Toim.*

mõjustada vaid väheseid spekulatiivselt meelestatud isikuid; kui aga seeläbi, et nende mõttekäigud õigele teele juhataks, läheks kõlbluse ja looduse seaduste uurimine andekate ja talendikate inimeste seas rohkem moodi, kõrvaldataks heidutused, mis tõmbavad skeptitsismi poole, määratletakse korraks õige ja vale mõõdud ning loomuliku religiooni printsiibid muudetakse korrapäraseks süsteemideks, mis on sama targasti korraldatud ja selgelt seotud nagu mõnede teiste teaduste omad — siis on alust arvata, et neil toimetel poleks üksnes järkjärguline mõju maailma liig rikutud voorustunde parandamises, vaid samuti näidates, et need ilmutuse alad, mis asetsevad inimliku uurimise haardeulatuses, on kõige enam kooskõlas õige aruga, meelestaks kõiki arukaid, eelarvamusteta isikuid nende pühade saladuste tagasihoidlikule ja ettevaatlikule käsitlemisele, mis ületavad meie võimeid.

Mul jääb üle soovida, et lugeja neid *Dialoge* hukka ei mõistaks, enne kui ta on nad läbi lugenud. Muidu võib ta nad kõrvale panna nende eesmärgist valesti aru saades või raskuste või vastuväidete tõttu, millele ta leiaks vastused edaspidi. Säärase loomuga traktaat nõuab üks kord järjekindlat läbilugemist, et mõista tema eesmärki, tõestusi, raskuste lahendusi ning tema osade seost ja korraldust. Kui arvatakse, et ta on väärt teistkordset lugemist, siis see, ma kujutlen, teeb kogu kava väga selgeks, eriti kui pöörduda essee poole, mille ma kirjutasin mõni aasta tagasi *Nägemise* kohta, ja *Traktaadi Inimteadmise Printsiipidest* poole — milles mõningaid arusaamu, mida esitatakse neis *Dialogides*, edasi jälgitakse või asetatakse erinevasse valgusse ja käsitletakse teisi asju, mis loomuliselt püüavad neid kinnitada ja illustreerida.

ESIMENE DIALOOG

Philonous: Tere hommikust, Hylas; ma ei lootnud sind nii vara väljast leida.*

Hylas: See on tõesti tavatu; kuid mu mõtted olid nii haaratud asjast, millest läinud õhtul vestlesin, et leides, et ma ei saa magada, otsustasin tõusta ja veidi aias jalutada.

Philonous: Õnnelik juhtumus näitamaks sulle, milliseist süütuist ja meelepärasteist naudinguist sa igal hommikul ilma jääd. Kas saab olla meeldivamat päeva- või veetlevamat aastaaega? See purpurne taevas, need metsikud, kuid sulnid linnuhääled, häälihinaline õilmitsus puudel ja lilledel, tõusva päikese õrn mõju — need ja tuhat nimetut looduse kaunidust innustavad hinge salajaste hurmadega, nii et ka tema võimed on sellal värsked ja elavad ning valmis neiks mõtisklusiks, milleks aia üksildus ja hommiku vagurus meid iseenesest meelestab. Ent kardan, et katkestasin su mõttelõnga; sa näisid millessegi väga süvenenud olevat.

Hylas: Tõsi, olin, ja oleksin sulle tänulik, kui lubad mul samas vaimus jätkata — mitte et ma kuidagi sinu seltskonnast loobuda tahaksin, sest mu mõtted voolavad alati märksa kergemini vestluses sõbraga kui üksi olles; vaid palun, et sa laseksid mul oma mõttemõlgutusi sinuga jagada.

Philonous: Kogu südamest, oleksin seda ise palunud, kui sa ei oleks minust ette jõudnud.

Hylas: Ma mõtlesin nende inimeste iseäralikust saatusest, kes kõigil aegadel, kas siis teeskluse pärast, et ollakse lihtrahvast erinev, või mõne seletamatu mõttekäänaku ajal on silmakirjaks ütelnud end üldse mitte midagi uskuvat või uskuvat kõige ekstravagantsemaid asju maailmas. Seda võiks veel taluda, kui nende paradoksid ja skeptitsism ei tooks endaga kaasa inimkonnale üldiselt kahjulikke tagajärgi. Aga halb on see, et kui hõivatamad inimesed näevad neid, keda arvatakse olevat kulutanud kogu oma aja teadmiseotsinguile, kuulutama täielikku teadmatust kõigist asjust või esitamas selliseid arusaamu, mis on vastuolus selgete ja üldiselt tunnustatud

*Vestlejate kreeka nimed vihjavad sellele, et Philonous ja Hylas on vastavalt mõistusearmastaja ja materialist. *Tlk.*

printsiiptidega, ahvatletakse neid mölgutama kahtlusi kõige tähtsamate tõdede suhtes, mida nad seni olid pidanud pühaks ja vaieldamatuks.

Philonous: Olen sinuga täiesti nõus, mis puutub mõnede filosoofide teeseldud kahtluste ja teiste [filosoofide] kummaliste ja upsakate arvamiste kalduvusse kahju teha. Hiljaaegu jõudsin nende mõtetega koguni niikaugemale, et loobusin mõnestki kõrgist arusaamast, mis olin omandanud nende koolides, rahvalike arvamuste kasuks. Ja kinnitan sulle, et alates sellest metafüüsilistest arusaamadest ärapöörduisest loomuse ja terve mõistuse selgete sunduste poole tunnen oma mõistust [*understanding*] imeliselt valgustatuna, nii et ma nüüd võin kergesti mõista väga paljusid asju, mis varem olid puha saladus ja mõistatus.

Hylas: Mul on hää meel leida, et jutud, mis sust kuulsin, ei pea paika.

Philonous: Mis jutud need olid, palun?

Hylas: Eile õhtul räägiti sinust kui kellestki, kes on kõige ekstravagantsemal arvamusel, mis iganes on inimese meelde [*mind*] sisenenud, nimelt et maailmas ei leiduvat niisugust asja nagu "materiaalne substants".

Philonous: Selles, et ei leidu niisugust asja, mida filosoofid kutsuvad "materiaalseks substantsiks", olen tõsiselt veendunud; aga kui mulle näidataks selles midagi absurdset või skeptilist, siis oleks mul sama alus sellest lahti ütelda kui, ma kujutlen, on mul praegu kõrvale heita vastupidine arvamus.

Hylas: Mis! Kas saab miski olla kummalisem, suuremas vastuolus terve mõistusega või ilmsem näide skeptitsismist kui uskuda, et ei leidu niisugust asja nagu mateeria?

Philonous: Tasem, armas Hylas. Mis siis, kui see tõendab hoopis, et sina, kes sa arvad, et leidub, oled just selle arvamuse tõttu suurem skeptik kui mina ja hoiad alal rohkem paradokse ja vastuolusid terve mõistusega kui mina, kes ma niisugust asja ei usu?

Hylas: Samahästi võid sa mind veenda, et osa on suurem kui tervik, kui et vältimaks absurdsust ja skeptitsismi peaksin eales olema sunnitud loobuma oma arvamusest ses asjas.

Philonous: Hää küll, aga kas sa oled nõus tunnistama tõseks seda arvamust, mis järelekatsumisel osutub kõige vastu-

võetavamaks tervele mõistusele ja kõige kaugemaks skeptitsismist?

Hylas: Kogu südamest. Kui sa tahad tekitada vaidlusi kõige selgemate asjade üle looduses, olen valmis kuulama, mis sul selle kohta öelda on.

Philonous: Palun, Hylas, mida sa mõtled “skeptiku” all?

Hylas: Sedasama, mida kõik mõtlevad: seda, kes kahtleb kõiges.

Philonous: Nii et kui keegi ei mõlguta kahtlust mingis üksikus asjas, siis teda ei saa tolle asja suhtes skeptikuks pidada.

Hylas: Olen sinuga nõus.

Philonous: Kas kahtlemine tähendab küsimuse jaatava või eitava külje omaksvõtmist?

Hylas: Ei kumbagi; sest kes iganes mõistab inglise keelt, sellele ei saa olla teadmata, et *kahtlemine* tähistab nende kahe vahel olekut.

Philonous: Niisiis ei saa öelda, et see, kes mingit asja eitab, kahtleks selles rohkem kui see, kes seda niisama kindlalt jaatab.

Hylas: Tõsi.

Philonous: Ja järelikult ei tule teda säärase eitamise pärast rohkem skeptikuks pidada kui teist.

Hylas: Tunnistan seda.

Philonous: Kuidas siis juhtub, Hylas, et sa kuulutad mind skeptikuks, kuna ma eitan seda, mida sina jaatad, seega siis mateeria eksistentsi? Sest kõige juures, mis sa öelda võid, olen mina niisama otsustav oma eituses kui sina oma jaatuses.

Hylas: Pea, Philonous, olen oma määratluses veidi eksinud; aga iga vale sammu juurde, mis arutluses tehakse, ei tule veel pidama jääda. Ma ütlesin tõesti, et “skeptik” on see, kes kahtleb kõiges, kuid ma pidanuks lisama: või kes eitab asjade reaalsust ja asjade tõde.

Philonous: Mis asjade? Kas sa mõtled teaduste printsiipe ja teoreeme? Kuid need, nagu sa tead, on universaalsed intellektuaalsed arusaamad [*notions*] ja järelikult mateeriasst sõltumatud; seega viimase eitamine ei tähenda nende eitamist.

Hylas: Möönan seda. Ent kas ei leidu teisi asju? Mida arvad sa usaldamatusest aistide [*senses*] vastu, aistiliste asjade reaalse eksistentsi eitamisest või teesklemisest, et ei teata neist mitte midagi. Kas sellest ei piisa, et nimetada kedagi skeptikuks?

Philonous: Katsugem siis järele, kes meist see on, kes eitab aistiliste asjade reaalsust või kuulutab suurimat teadmatust neist, sest kui ma sust õigesti aru saan, teda tuleb pidada suurimaks skeptikuks?

Hylas: Seda ma soovin.

Philonous: Mida mõtled sa "aistiliste asjade" all?

Hylas: Neid asju, mida tajutakse aistidega. Võid sa kujutleda, et ma mõtlen midagi muud?

Philonous: Vabanda mind, Hylas, kui ma soovin selgelt tabada su mõisteid [*notions*], kuna see võiks meie uuringut tublisti lühendada. Luba mul siis küsida sult järgmine küsimus. Kas aistidega tajutakse ainult neid asju, mida tajutakse vahetult? Või on õige ütelda, et "aistilised" on need asjad, mida tajutakse vahendatult ehk mitte ilma teiste sekkumiseta?

Hylas: Ma ei saa sust päriselt aru.

Philonous: Lugesed raamatut on see, mida ma vahetult tajun, tähed, kuid vahendatult või nende abil antakse mu meelele kaudselt edasi [*are suggested to my mind*] Jumala, vooruse, tõe jne mõisteid [*notions*]. Muidugi pole kahtlust, et tähed on tõesti aistilised asjad või aistiga tajutud [*perceived by sense*]; aga ma tahaksin teada, kas sa arvad sedasama ka nende poolt kaudselt edasi antud asjade kohta?

Hylas: Kindlasti mitte; oleks absurdne mõelda, et Jumal või voorus on aistilised asjad, kuigi nad võivad olla tähistatud ja meelele kaudselt edasi antud aistiliste märkide poolt, millega neil on meelevaldne seos.

Philonous: Seega tundub, et "aistiliste asjade" all mõtled sa üksnes neid, mida saab tajuda vahetult aistiga.

Hylas: Õigus.

Philonous: Kas sellest ei järgne, et kuigi ma näen taeva üht osa punasena ja teist sinisena ja mu aru [*reason*] järeldab sellest silmanähtavalt, et sel värvide erisusel peab olema mingi põhjus, ometi ei saa öelda, et too põhjus on aistiline asi või tajutud nägemisaistiga?

Hylas: Järgneb.

Philonous: Ja kuulen mitmesuguseid helisid, ometi öelda, et kuulen nende helide põhjust.

Hylas: Ei saa.

Philonous: Ja kui ma oma kompimisega tajun asja kuuma ja raskena, ei saa ma mingi tõe või õigusega ütelda, et tunnen tema kuumuse või raskuse põhjust.

Hylas: Ennetamaks rohkemaid seda sorti küsimusi, ütlen sulle kord ja lõplikult, et "aistiliste asjade" all mõtlen ma üksnes neid, mida tajutakse aistiga ja et aistid ei taju õigupoolest midagi, mida nad ei taju vahetult: sest nad ei tee järeldusi. Seega toimeist ja ilmingutest [*effects and appearances*], mida üksi tajutakse aistiga, põhjuste või ajendite [*occasions*] tulemine kuulub täielikult aru valda.

Philonous: Ses asjas oleme siis omavahel kokku leppinud, et aistilised asjad on üksnes need, mida vahetult tajutakse aistiga. Edasi anna mulle teada, kas me tajume nägemisega vahetult midagi peale valguse ja värvide ja kujude või kuulmisega muud kui helisid, maitsmisega midagi peale maitsete, haistmisega peale lõhnade või kompimisega enamat kui kombinavaid kvaliteete.

Hylas: Ei taju.

Philonous: Näib seega, et kui sa kõrvaldad kõik aistilised kvaliteedid, ei jää midagi aistilist järele.

Hylas: Mõõnan seda.

Philonous: Aistilised asjad pole seega midagi muud kui aistilised kvaliteedid või aistiliste kvaliteetide kombinatsioonid.

Hylas: Ei midagi muud.

Philonous: Kuumus on siis aistiline asi?

Hylas: Kindlasti.

Philonous: Kas aistiliste asjade reaalsus seisneb tajutud olemises? Või on see midagi nende tajutud olemisest eristuvat [*distinct*] ja sel pole mingit suhet meelega?

Hylas: Eksisteerida on üks asi ja tajutud olla teine.

Philonous: Ma kõnelen üksnes aistilisi asju silmas pidades; ja nende kohta ma küsin, kas nende reaalse eksistentsi all mõtled sa meelega välist ja nende tajutud olemisest eristuvat subsistentsi?

Hylas: Ma mõtlen reaalsed absoluutset olemist, mis on eristuv nende tajutud olemisest ja mil pole sellega mingit suhet.

Philonous: Kas kuumus, seega, kui talle lubada reaalne olemine, peab eksisteerima ilma meeleta?

Hylas: Peab.

Philonous: Ütle mulle, Hylas, kas see reaalne eksistents on võrdselt ühtesobiv kuumuse, mida me tajume, kõigi määrade-ga või leidub mingi põhjus omistada seda ühtedele ja eitada seda teiste juures? Ja kui leidub, anna mulle palun teada see põhjus.

Hylas: Mis tahes määral kuumust me ka aistiga tajume, võime olla kindlad, et sama eksisteerib objektis, mis selle ajendab.

Philonous: Mis! Nii suurimal kui vähimal määral?

Hylas: Ütlen sulle, et põhjus on selgelt sama mõlema suhte: mõlemat tajutakse aistiga; tõesti, suuremat kuumuse määra tajutakse aistiliselt rohkem; ja järelikult, kui leidub mingi erinevus, siis see, et oleme tema reaalses eksistentsis kindlamad, kui saame olla väiksema kuumuse määra puhul.

Philonous: Ent kas pole kõige tulisem ja tugevam kuumuse määr väga suur valu?

Hylas: Keegi ei saa seda eitada.

Philonous: Ja kas on mingi mittetajuv asi suuteline valuks või mõnuks?

Hylas: Ei, kindlasti mitte.

Philonous: Kas sinu materiaalne substants on ilma aistita [senseless] olevus või aisti ja tajuga varustatud olevus?

Hylas: Ta on ilma aistita, kahtlemata.

Philonous: Seega ei saa ta olla valu subjekt?

Hylas: Ei mingil moel.

Philonous: Järelikult ka mitte suurima aistiga tajutud kuumuse subjekt, kuna sa tunnistad, et see mitte väike valu ei ole?

Hylas: Mõõnan seda.

Philonous: Mida öelda siis su välise objekti kohta — on ta materiaalne substants või ei?

Hylas: Ta on materiaalne substants ühes tema seespüsivate [inhering] aistiliste kvaliteetidega.

Philonous: Kuidas saab siis suur kuumus temas eksisteerida, kui sa oled nõus, et see ei saa eksisteerida materiaalses substantsis? Soovin, et sa seda seletaksid.

Hylas: Pea, *Philonous*, kardan, et eksisin, pidades tugevat kuumust valuks. Pigem näib, et valu on miski kuumusest eristuv ja ühtlasi selle tagajärg või toime.

Philonous: Kui sa paned oma käe tule lähedale, kas tajud siis üht lihtsat ühetaolist aistingut või kaht eri aistingut?

Hylas: Vaid üht lihtsat aistingut.

Philonous: Kas kuumust mitte ei tajuta vahetult?

Hylas: Tajutakse.

Philonous: Aga valu?

Hylas: Samuti.

Philonous: Nähes seega, et neid mõlemat tajutakse vahetult samal ajal ja et tuli mõjustab sind vaid ühe lihtsa mitte-liitse ideega, järgneb, et seesama lihtne idee on nii vahetult tajutud kuumus kui valu; ja järelikult, et vahetult tajutud tugev kuumus ei ole midagi kindlat sorti valust eristuvat.

Hylas: Näib nii.

Philonous: Edasi, püüa oma mõtteis, *Hylas*, kui sa saad, ette kujutada [*conceive*] ägedat aistingut ilma valu või mõnuta.

Hylas: Ei saa.

Philonous: Või saad sa moodustada idee aistilisest valust või mõnust üldiselt, abstraherituna igast üksikust kuuma, külma, maitsete, lõhnade jne ideest?

Hylas: Ega ei saa küll.

Philonous: Kas niisiis ei järgne, et aistiline valu ei ole miski neist aistinguid või ideedest — kui nad esinevad tugeval määral — eristuv?

Hylas: Seda ei saa eitada; ja tõtt-öelda hakkab ma kahtlustama, et väga suur kuumus ei saagi eksisteerida muidu kui teda tajuvast meeles.

Philonous: Mis! Oled sa siis tolles *skeptilises* kahevahelolekus, jaatamise ja eitamise vahel?

Hylas: Arvan, et võin olla kindel ses asjas. Väga äge ja valulik kuumus ei saa eksisteerida ilma meeleta.

Philonous: Seega pole tal sinu arvates mingit reaalsust olemist?

Hylas: Olen nõus.

Philonous: Kas on niisiis kindel, et looduses ei leidu reaalselt kuuma keha?

Hylas: Ma pole öelnud, et kehades ei võiks olla mingit reaalselt kuumust. Ütlen vaid, et ei ole niisugust asja nagu tugev reaalne kuumus.

Philonous: Ent kas ei ütelnud sa enne, et kõik kuumuse määrad on võrdselt reaalsed ja kui leidub mingi erinevus, siis see, et suurem on kaheldamatumalt reaalne kui vähem?

Hylas: Tõsi; ent see juhtus seetõttu, et ma siis ei võtnud arvesse nende eristamiseks leiduvat alust, mida ma nüüd selgelt näen. Ja see on niisugune: kuna tugev kuumus pole midagi muud kui teatavat liiki valulik aisting ja valu ei saa eksisteerida muidu kui tajukas olekus, siis ei saa ükski tugev kuumus reaalselt eksisteerida mittetajukas kehalises substantsis. Aga see pole põhjus, miks peaksime eitama, et alamal määral kuumus eksisteerib ses substantsis.

Philonous: Aga kuidas me saaksime võimeliseks eristama neid kuumuse määru, mis eksisteerivad üksnes meeles, neist, mis eksisteerivad ilma temata?

Hylas: See pole raske. Sa tead, et vähimigi valu ei saa eksisteerida tajumata [*unperceived*]; niisiis mis tahes määral kuumus, mis on valu, eksisteerib üksnes meeles. Aga miski ei sunni meid arvama sedasama ka kõigi teiste kuumusemäärade kohta.

Philonous: Ma arvan, sa mõnsid enne, et ükski mittetajuv olevus ei ole sugugi enam võimeline mõnuks kui valuks.

Hylas: Mõnsin.

Philonous: Ja kas pole soojus või väiksem kuumuse määr kui see, mis põhjustab ebamugavust, mõnu?

Hylas: Mis siis?

Philonous: Järelikult ei saa ta eksisteerida ilma meeleta mingis mittetajukas substantsis või kehas.

Hylas: Paistab küll.

Philonous: Et niisiis need kuumuse määrad, mis pole valulikud, saavad võrdselt nendega, mis seda on, eksisteerida üksnes mõtlevas substantsis, kas ei või me järeldada, et välised kehad on absoluutselt võimetud mis tahes määral kuumuseks?

Hylas: Pääle järelemõtlemist ei pea ma seda, et soojus on mõnu, nii silmanähtavaks kui seda, et suur kuumuse määr on valu.

Philonous: Ma ei väida, et soojus on sama suur mõnu, kui kuumus on valu. Ent kui sa möönad, et see on isegi väikene mõnu, kinnitab see minu järeldust.

Hylas: Mina kutsuksin seda pigem "tuimuseks" [*indolence*]. Näib, et see ei ole midagi enam kui nii valu kui mõnu puudumine. Ja loodetavasti sa ei eita, et selline kvaliteet või olek võib kokku sobida mittemõtleva substantsiga.

Philonous: Kui sa oled nõuks võtnud väita, et soojus või väiksem kuumuse määr ei ole mõnu, ei tea ma, kuidas veenda sind teisiti kui pöördudes su enda aisti poole. Kuid mida arvad sa külmast?

Hylas: Sedasama mis kuumastki. Tugev külma määr on valu, sest tunda väga suurt külma tähendab tajuda suurt ebamugavust: ta ei saa seega eksisteerida ilma meeleta; kuid väiksem külma määr saab, samuti nagu väiksem kuumama määr.

Philonous: Niisiis tuleb järeldada, et need kehad, mille kokkupuutumisel meie omaga tajume mõõdukal määral kuumust, kätkevad mõõdukal määral kuumust või soojust; ja need, millega kokku puutudes tunneme samavõrd külma, tuleb arvata, kätkevad külma.

Hylas: Tuleb küll.

Philonous: Kas saab olla tõene õpetus, mis paratamatult viib inimese absurdsusse?

Hylas: Kahtlemata ei saa.

Philonous: Kas pole siis absurdne arvata, et üks asi võiks samal ajal olla nii külm kui soe?

Hylas: On.

Philonous: Oletagem nüüd, et üks su kätest on kuum ja teine külm ja et nad mõlemad pannakse korraga samasse nõusse, milles on vesi vahepealses olekus; kas ei tundu vesi ühele käele külm ja teisele soe?

Hylas: Tundub.

Philonous: Kas ei peaks me seega sinu printsiipe mööda järeldama, et reaalselt on ta ühtaegu nii külm kui soe, niisiis vastavalt su enda nõusolekule, uskuma absurdsust?

Hylas: Tunnistan, näib nõnda.

Philonous: Järelikult on printsiibid ise valed, sest sa mõn-
sid, et ükski tõene printsiip ei vii absurdini.

Hylas: Aga lõppude lõpuks, kas saab miski olla absurdsem
kui ütelda, et *tules pole kuumust?*

Philonous: Et see asi veel selgemaks teha, ütle mulle, kas
ei peaks me kahel täpselt ühesugusel juhul tegema sama ot-
sustuse?

Hylas: Peaksime.

Philonous: Kui nõel torkab sulle sõrme, kas ei rebesta ja
lahuta ta sinu liha kudesid?

Hylas: Seda ta teeb.

Philonous: Ja kui süsi põletab su sõrme, kas teeb ta siis
midagi enamat?

Hylas: Ei tee.

Philonous: Et sa niisiis ei otsusta ei nõela poolt ajendatud
aistingu enda ega millegi sellesarnase kohta, et nad on nõe-
las, ei tohiks sa vastavalt sellele, mida sa praegu mõnsid, ka
otsustada, et tulest ajendatud aisting või midagi sellesarnast
võiks olla tules endas.

Hylas: Hästi, kui see nii peab olema, olen nõus ses asjas jä-
rele andma ja tunnistan, et kuum ja külm on ainult aistingud,
mis eksisteerivad meie meelis. Kuid jääb veel järele kvalitee-
te, mis on küllaldased kaitsmaks väliste asjade reaalsust.

Philonous: Kuid mida ütled sa siis, Hylas, kui ilmneb, et
lugu on samuti kõigi teiste aistiliste kvaliteetidega ja et neid
ei saa rohkem oletada eksisteerivat ilma meeleta kui kuumas
ja külmas?

Hylas: Siis oled sa teinud tõesti midagi eesmärgipärast;
kuid see on miski, mida mul pole lootust näha tõendatuna.

Philonous: Uurigem neid järgemööda. Mida arvad sa mait-
setest — kas nad eksisteerivad ilma meeleta või ei?

Hylas: Kas saab keegi oma aistides kahelda, et suhkur on
magus või koirohi kibe?

Philonous: Anna mulle teada, Hylas, kas magus maitse on
eriliiki mõnu või meeldiv aisting või ei ole?

Hylas: On.

Philonous: Ja kas pole kibedus mingit liiki ebamugavus
või valu?

Hylas: Mõõnan seda.

Philonous: Kui seega suhkur ja koirohi on mittemõtlevad kehalised substantsid, mis eksisteerivad ilma meeleta, kuidas saavad siis magusus ja kibedus, s.t mõnu ja valu, nendega kokku sobida?

Hylas: Pea, Philonous, näen nüüd, mis mind kogu aeg ek-sitas. Sa küsisid, kas kuumus ja külmus, magusus ja kibedus ei ole naudingu ja valu eri sordid; millele ma vastasin lihtsalt, et on, ehkki ma pidanuksin hoopis nõnda eristama: nii nagu meie neid tajume, on nende kvaliteetide näol tegu mõnu või valuga, aga mitte nii, nagu nad eksisteerivad välistes objektides. Me ei pea seega järeldama absoluutselt, et tules poleks kuumust või suhkrus magusust, vaid üksnes, et kuumus või magusus, nii nagu meie neid tajume, ei ole tules või suhkrus. Mis sa selle peale kostad?

Philonous: Ma ütlen, et sel pole pistmist meie eesmärgi-ga. Meie arutus käis tervenisti aistiliste asjade üle, mida sa määratlesid "asjadena, mida me vahetult tajume oma aisti-dega". Mis tahes teistest kvaliteetidest kõneled sa niisiis kui neist eristuvaist — ma ei tea neist midagi ega kuulu nad üld-se vaieldavasse küsimusse. Sa võid tõesti silmakirjaks väita, et oled avastanud teatud kindlad kvaliteetid, mida sa ei taju, ja kinnitada, et need mitteaistilised kvaliteetid eksisteerivad tules ja suhkrus. Ent mis kasu on sul sellest sinu praeguse eesmärgi suhtes, ei suuda ma ette kujutada. Ütle mulle siis veel kord, kas sa tunnistad, et kuum ja külm, magusus ja ki-bedus (mõeldes neid kvaliteete, mida tajutakse aistidega) ei eksisteeri ilma meeleta?

Hylas: Näen, et pole mõtet vastu panna, nii et loobun oma üritusest nende nimetatud kvaliteetide suhtes. Kuigi ma tun-nistan, et see kõlab veidralt: öelda, et suhkur ei ole magus.

Philonous: Aga sinu edasiseks veenmiseks, võta arvesse, et see, mis muidu näib magus, paistab haigele maitsele kibe. Ja miski ei saa olla selgem kui see, et eri isikud tajuvad samas toidus erinevaid maitseid, kuna üks võib nautida seda, mida teine jälestab. Kuidas saaks see nii olla, kui maitse oleks miski toidus reaalselt seespüsiv?

Hylas: Tunnistan, et ma ei tea, kuidas.

Philonous: Järgnevalt tuleb vaadelda lõhnu. Ja nende pu-hul tahaksin ma teada, kas see, mis öeldud maitsete kohta, ei sobi täpselt neilegi? Kas pole nad meeldivad või ebameeldivad aistingud?

Hylas: On.

Philonous: Saad sa siis pidada võimalikuks, et nad peaksid eksisteerima mittetajuvas asjas?

Hylas: Ei saa.

Philonous: Või saad sa kujutleda, et mustus ja roojus mõjustavad neid metsikuid loomi, kes neist valikuta toituvad, samade haisudega, mida meie neis tajume?

Hylas: Mitte kuidagi.

Philonous: Kas ei võiks me seega järeldada lõhnade nagu ka teiste eelmainitud kvaliteetide kohta, et nad ei saagi eksisteerida mingis muus kui tajuvas substantsis või meeles?

Hylas: Ma arvan küll.

Philonous: Siis, mis puudutab helisid — mida peame me neist arvama: on nad välistes kehades realselt seespüsivad aktsidentsid või ei?

Hylas: Et nad ei ole seespüsivad kõlavais kehades, on selge sellest, et õhupumba tühjakspumbatud vastuvõtjas lööma pandud kell ei edasta mingit heli. Õhku tuleb seega arvata heli subjektiks.

Philonous: Mis alus selleks on, *Hylas*?

Hylas: See, et kui õhus tekitatakse mingi liikumine, tajume kõvemat või vaiksemat heli proportsionaalselt õhu liikumisega; aga ilma mingi liikumiseta õhus ei kuule me kunagi üldse mingit heli.

Philonous: Ja mõõndes, et me ealeski ei kuule heli muidu kui vaid siis, kui õhus tekitatakse mingi liikumine, ei näe ma ometi, kuidas saad sa sellest järeldada, et heli ise on õhus.

Hylas: See on seesama liikumine välises õhus, mis tekitab meele heliaistingu. Sest, lüües kõrva trummikilele, põhjustab ta võnkumise, mis kuulmisnärvide abil antakse edasi ajule, seejärel mõjustatakse hinge aistinguga, mida kutsutakse "heliks".

Philonous: Mis! Kas heli on siis aisting?

Hylas: Ma ütlen sulle, et nii nagu meie teda tajume, on ta üks kindel aisting meeles.

Philonous: Ja kas saab mingi aisting eksisteerida ilma meeleata?

Hylas: Kindlasti mitte.

Philonous: Kuidas saab siis heli, olles aisting, eksisteerida õhus, kui sa "õhu" all mõtled ilma aistita substantsi, mis eksisteerib ilma meeleta?

Hylas: Sa pead vahet tegema, Philonous, helil nii, nagu meie teda tajume, ja nagu ta on temas eneses; või (mis on seesama) helil, mida me vahetult tajume, ja sellel, mis eksisteerib ilma meieta. Esimene on tõesti teatud liiki aisting, aga viimane on pelgalt võnkuv või laineline liikumine õhus.

Philonous: Ma mõtlesin, et vältisin juba seda eristust vastusega, mille andsin, kui sa seda varem sarnasel puhul kasutasid. Kuid et sellest mitte enam kõnelda: oled sa siis kindel, et heli pole reaalselt muud kui liikumine?

Hylas: Olen.

Philonous: Mis iganes siis sobib kokku reaalse heliga, selle võib tõega omistada liikumisele?

Hylas: Võib.

Philonous: Siis on arukas kõnelda "liikumisest" kui asjast, mis on vali, sulnis, terav või ähvardav?

Hylas: Näen, et oled nõuks võtnud mind mitte mõista. Kas pole ilmne, et need aktsidentsid või moodused kuuluvad ainult aistilisele helile või helile selle sõna tavalises tähenduses, aga mitte helile reaalses ja filosoofilises mõttes, mis, nagu ma äsja sulle ütlesin, pole muud kui teatud kindel õhu liikumine?

Philonous: Seega tundub, et leidub kaht sorti helisid — ühed tavalised või need, mida kuulatakse, teised filosoofilised ja reaalsed?

Hylas: Just nii.

Philonous: Ja viimased seisnevad liikumises?

Hylas: Seda ma juba ütlesin sulle.

Philonous: Ütle mulle, Hylas, millisele aistidest kuulub sinu arvates liikumise idee? Kas kuulmisele?

Hylas: Kindlasti mitte; hoopis nägemisele ja kompimisele.

Philonous: Siis peaks siit sinu järgi tulenema, et reaalseid helisid on võimalik näha või tunda, aga mitte kunagi kuulda.

Hylas: Vaata, Philonous, kui see sulle lõbu pakub, võid mu arvamuse pilkealuseks teha, kuid see ei muuda asjade tõde. Ma möönan tõesti, et järeldused, millesse mind meelitasid, kõlavad pisut veidralt; aga tavaline keel, sa tead, on kujundatud rahva poolt ja talle tarvitamiseks. Niisiis ei pea me imestama,

kui väljendused, mis on kohandatud täpsetele filosoofilistele mõistetele, näivad kohmakad ja ebaharilikud.

Philonous: Kas asi jõuab nõndakaugele? Kinnitan sulle, et olen enda arvates päris palju saavutanud just seetõttu, et sa nii kergesti tavalistest fraasidest ja arvamustest kõrvale kaldud, on ju meie uurimuse põhiosaks järele katsuda, kelle arusaamad on kaugeimad tavalisest teest ja kõige sobimatuid maailma üldise arvamusega. Kuid kas saad sa mõelda, et see pole enam kui filosoofiline paradoks: öelda, et "reaalseid helisid ei kuulda kunagi", et idee neist saadakse mingi teise aistiga? Ja kas pole selles midagi vastandlikku loomusele ja asjade tõele?

Hylas: Ausalt öeldes, see ei meeldi mulle. Ning peale juba tehtud järeleandmisi peaksin ma samahästi möönma, et ka helidel ei ole tõelist olemist ilma meeleta.

Philonous: Ja ma loodan, et sa lubad sedasama öelda ka värvide kohta.

Hylas: Andestust, värvide puhul on asi hoopis teisiti. Kas saab miski olla selgem kui see, et me näeme neid objektidel?

Philonous: Oletan, et objektid, millest sa kõneled, on kehalised substantsid, mis eksisteerivad ilma meeleta?

Hylas: On.

Philonous: Ja neis on seespüsivad tõelised ja reaalsed värvid?

Hylas: Igal nähtaval objektil on see värv, mida me temas näeme.

Philonous: Kuidas! Kas leidub midagi nähtavat peale selle, mida me tajume nägemisega?

Hylas: Ei leidu.

Philonous: Ja kas me tajume aistiga midagi, mida me ei taju vahetult?

Hylas: Kui tihti pean ma sama asja kordama? Ütlen sulle, et ei.

Philonous: Kannatust, armas Hylas, ja ütle mulle veel kord, kas leidub midagi, mida tajutakse vahetult, peale aistiliste kvaliteetide. Ma tean, sa väitsid, et ei leidu; ent ma tahaksin nüüd teada, kas sa oled endiselt samal arvamusel.

Hylas: Olen.

Philonous: Ütle mulle, kas su kehaline substants on aistiline kvaliteet või moodustatud aistilistest kvaliteetidest?

Hylas: Mis küsimus see on! Kas keegi on eales arvanud, et on?

Philonous: Küsin seda sellepärast, et öeldes "igal nähtaval objektil on see värv, mida me temas näeme", teed sa nähtavad objektid kehalisteks substantsideks, mis toob kaasa kas selle, et kehalised substantsid on aistilised kvaliteetidid või et leidub midagi peale aistiliste kvaliteetide, mida tajutakse nägemisega; kuid et me selles asjas ennemalt kokku leppisime ja et sa endiselt sel arvamusel oled, on selge järeldus, et sinu kehaline substants pole miski, mis eristuks aistilistest kvaliteetidest.

Hylas: Sa võid tuletada niipalju absurdseid järeldusi, kui sa heaks arvad, ja püüda segaseks teha kõige selgemad asjad, kuid ealeski ei veena sa mind meeletuses. Ma mõistan selgesti seda, mida silmas pean.

Philonous: Soovin, et sa mullegi selle mõistetavaks teeksid. Aga et sa ei taha lasta oma kehalise substantsi mõistet järele katsuda, ei käi ma rohkem peale. Ainult ole hea ja anna mulle teada, kas välistes kehaes eksisteerivad needsamad värvid, mida me näeme, või mingid teised.

Hylas: Needsamad.

Philonous: Mis? On siis see kaunis punane ja purpur, mida näeme taamal pilvil, reaalselt neis? Või kujutled sa, et neil on neis endis mingi teine vorm kui see tumeda hämu või vine oma?

Hylas: Pean möönma, *Philonous*, et need värvid ei ole reaalselt pilvis, nõnda nagu nad paistavad selt kauguselt. Need on vaid näivad [*apparent*] värvid.

Philonous: "Näivaks" kutsud sa neid? Kuidas eristada neid näivaid värve reaalsetest?

Hylas: Väga lihtsalt. Näivaks tuleb arvata neid, mis paistavad üksnes eemalt, aga lähenemisel kaovad.

Philonous: Ja ma oletan, et reaalseks tuleb siis pidada neid, mis avastatakse kõige lähema ja täpsema vaatlusega.

Hylas: Õigus.

Philonous: Kas lähim ja täpseim vaatlus teostatakse mikroskoobi abil või palja silmaga?

Hylas: Mikroskoobiga, kahtlemata.

Philonous: Ent mikroskoop avastab tihti objektis värve, mis erinevad neist, mida tajutakse palja nägemisega. Ja kui meil oleks ükskõik kui palju suurendavad mikroskoobid, on kindel, et mis tahes nende läbi vaadeldud objekt ei paistaks sama värvi kui palja silmaga vaadates.

Hylas: Ja mida järeldad sa sellest kõigest? Sa ei saa väita, et objektidel poleks realselt ja loomupäraselt üldse värvi, kuna seda saab kunstlikult muuta või kaotada.

Philonous: Ma arvan, et sinu enda mõndustest võib ilmselt järeldada, et kõik värvid, mida me palja silmaga näeme, on vaid näivad, nagu nende pilvede omad, kuna lähemal ja hoolikamal vaatlusel, mida võimaldab meile mikroskoop, nad kaovad. Siis selle kohta, mis sa ütled vältimise viisil, küsin ma sult, kas objekti reaalne ja loomulik olek avastatakse paremini väga terava ja läbitungiva nägemisega või sellisega, mis on vähem terav?

Hylas: Kahtlemata esimesega.

Philonous: Kas dioptrikast ei ole selge, et mikroskoobid teevad nägemise läbitungivamaks ja esitavad objekte nii, nagu nad näiksid silmale, kui see oleks loomupäraselt varustatud kõige peenema teravusega?

Hylas: On.

Philonous: Järelikult tuleb mikroskoopilist esitust pidada selleks, mis kõige paremini toob esile asja reaalse loomuse ehk selle, mis ta on tas eneses. Selle abil tajutud värvid on seega ehtsamad ja reaalsemad kui need, mida tajutakse teisiti.

Hylas: Tunnistan, et selles, mis sa ütled, on midagi.

Philonous: Pealegi pole mitte võimalik, vaid lausa ilmne, et tegelikult leidub loomi, kelle silmad on loomu poolt kujundatud tajumaks neid asju, mis oma üliväiksuse tõttu meie pilgu eest pagevad. Mida arvad sa neist ettekujutamata väikestest suurendusklaasidega tajutud loomadest? Kas peame oletama, et nad on kõik täiesti pimedad? Või kui nad näevad, kas võib siis kujutleda, et nende nägemisel pole sama otstarvet, mis ilmneb kõigi teiste loomade juures: kaitsta oma keha kahjustuste eest. Ja kui on, kas pole siis ilmne, et nad peavad nägema nende oma kehadest väiksemaid osakesi, mis annavad neile igast objektist vägagi teistsuguse vaate kui see, mis meie aiste tabab? Isegi meie oma silmad ei esita meile objekte alati samal viisil. Kollatõves, nagu kõik teavad, pais-

tavad kõik asjad kollased. Kas pole siis ülimalt tõenäoline, et need loomad, kelle silmis me eristame meie silmade omast väga erinevat koetist ja kelle kehad on täis teistsuguseid mahlu, ei näe igas objektis samu värve mis meie? Ja kas ei paista sellest kõigest järgnevat, et kõik värvid on võrdselt näivad ja et ükski neist, mida me tajume, ei ole reaalselt seespüsiv mingis välises objektis?

Hylas: Paistab.

Philonous: See asi saab olema väljaspool igasugust kahtlust, kui sa järele mõtled, et kui värvid oleksid välistes keha seespüsivad reaalsed omadused või afektsioonid, ei lubaks nad mingit muutust ilma mingi muutuseta keha endis; ent kas pole öeldust ilmne, et kui me kasutame mikroskoopi, või kui leiavad aset muutused silmavedelikes või siis muutub kaugus, ilma et sellega kaasneks mingit reaalselt muutust asjas endas, muutuvad või kaovad täiesti iga objekti värvid? Tõesti, kõigi teiste tingimuste samaks jäädes — muuda vaid mõnede objektide asukohta ja nad näitavad silmale erinevaid värve. Sama asi juhtub vaadeldes objekti eri tugevusega valguses. Ja mis on paremini teada kui see, et samad kehad paistavad küünlavalguses ja päevavalguses eri värvi? Lisa siia prisma katse, mis, lahutades heterogeensed valguskiired, muudab iga objekti värvi ja põhjustab selle, et valgeim näib paljale silmale sügava sinise või punasena. Ja nüüd ütle mulle, kas sa oled endiselt arvamusel, et igas kehas on seespüsiv tema tõeline reaalne värv; ja kui sa arvad, et on, tahaksin edasi teada, milline kindel objekti kaugus ja asukoht, milline eriline silma koetis ja -moodustus, milline valguse määr ja liik on vajalik tuvastamiseks seda tõelist värvi ja eristamiseks teda näivaist.

Hylas: Tunnistan, olen täiesti veendunud, et nad on kõik võrdselt näivad ja et ei leidu sellist asja nagu välistes keha seespüsiv värv, vaid et viimane asub täielikult valguses. Ja kindlust seda väita lisab mulle see, et proportsionaalselt valgusega on värvid veelgi rohkem või vähem elavad; ja kui pole valgust, ei tajuta ka värve. Pealegi, lubades, et välistel keha del on värvid, kuidas on meil võimalik neid tajuda? Sest ükski väline keha ei mõjusta meelt ilma, et toimiks esmalt meie aistiorganeile. Kuid kehade ainus tegevus on liikumine ja liikumist ei saa edasi anda teisiti kui impulsi teel. Kauge objekt ei saa seega toimida silmale ega järelikult teha end või oma omadusi tajutavaks hingele. Millest järgneb selgesti, et

see on vahetult mingi kokkupuutuv substants, mis, mõjudes silmale, ajendab värvide tajumise — ja selline on valgus.

Philonous: Kuidas! On's valgus substants?

Hylas: Ütlen sulle, Philonous, et väline valgus pole muud kui peen voolav substants, mille üliväikesed osakesed, ärritatuna elavast liikumisest ja peegeldatuna eri viisel väliste objektide erinevalt pindadelt silmile, annavad edasi nägemisnärvidele erinevaid liikumisi; mis kanduvad edasi aju ning kutsuvad seal esile mitmesuguseid muljeid: ja nendega kaasnevad punase, sinise, kollase jne aistingud.

Philonous: Näib siis, et valgus ei tee enam kui raputab nägemisnärve.

Hylas: Ei midagi muud.

Philonous: Ja iga kindla närvide liikumise tagajärjel mõjustatakse meelt aistinguga, mis on mingi kindel värv.

Hylas: Õigus.

Philonous: Ja neil aistinguil pole eksistentsi ilma meeleta.

Hylas: Ei ole.

Philonous: Kuidas saad sa siis väita, et värvid on valguses, kui sa "valguse" all mõistad meelega välist kehalist substantsi?

Hylas: Valgus ja värvid, nii nagu me neid vahetult tajume, ma mõnan, ei saa eksisteerida ilma meeleta. Aga neis enestes on nad vaid teatud kindlate aistitamatute mateeriaosakeste liikumised ja konfiguratsioonid.

Philonous: Niisiis ei saa värvid ei rahvalikus mõttes ega nägemise vahetuiks objektiks peetuna kokku sobida mingi muu kui tajuva substantsiga.

Hylas: Seda ma räägingi.

Philonous: Tore, kui sa annad alla nende aistiliste kvaliteetide küsimuses, mida kogu ülejäänud inimkond just värvideks peabki, võid sa nende filosoofide nähtamatute värvide kohta arvata, mida tahad. Pole minu asi nende üle vaielda; soovitaksin sul vaid endalt küsida, kas, võttes arvesse meie uurimust, oleks sinu jaoks arukas väita, et *punane ja sinine, mida me näeme, ei ole reaalsed värvid, vaid kindlad teadmata liikumised ja kujud, millest keegi kunagi ei ole näinud ega saa näha, et nad on seda tõesti*. Kas pole need šokeerivad arusaamad ja kas pole nad aluseks nii paljudele naeruväärsetele

järeldestele, nagu need, millest sa olid sunnitud varem, helide puhul, lahti ütleva?

Hylas: Mõõnan avameelselt, Philonous, et kasutu on kauem vastu panna. Värvidel, helidel, maitsetel, ühesõnaga kõigil neil nimetatud "sekundaarsetel kvaliteetidel" ei ole kindlasti eksistentsi ilma meeleta. Kuid selle tunnistuse juures ei tule arvata, et võtan midagi vähemaks materia või väliste objektide reaalsusest; nähes, et see pole enam kui väidavad mõned filosoofid, kes sellele vaatamata on materia eitamisest nii kaugel, kui võib kujutleda. Et selgemini aru saada, pead teadma, et filosoofid jaotavad aistilisi kvaliteete "primaarseteks" ja "sekundaarseteks". Esimesed on ulatuvus, kuju, tahkus, raskus, liikumine ja paigalseis. Ja need, nad leiavad, eksisteerivad reaalselt kehaes. Viimased on need ülal loetletud või lühidalt, kõik aistilised kvaliteedid peale primaarsete, mis on nende väitel vaid aistingud või ideed ega eksisteeri kusagil mujal kui meeles. Aga kõigest sellest on sulle kahtlemata juba teada antud. Ma ise olin kaua aega teadlik, et filosoofide seas on käibel selline arvamus, kuid praeguseni polnud ma kunagi täielikult veendunud selle tõesuses.

Philonous: Sa oled siis endiselt arvamusel, et *ulatuvus* ja *kujud* on seespüsivad välistes mittemõtlevates substantsides?

Hylas: Jaa.

Philonous: Ent mis siis, kui samad argumendid, mis toodud sekundaarsete kvaliteetide vastu, kehtivad hästi ka nende vastu?

Hylas: Jah, ent siis pean olema sunnitud arvama, et ka need eksisteerivad ainult meeles.

Philonous: On's see sinu arvamus, et seesama kuju ja ulatuvus, mida sa tajud aistiga, eksisteerivad välises objektis või materiaalses substantsis?

Hylas: On.

Philonous: Kas kõigil teistel loomadel on sama hääd alused mõelda sama kujust ja ulatuvusest, mida nad näevad ja tunnevad?

Hylas: Kahtlemata, kui neil üldse mingi mõtlemine on.

Philonous: Vasta mulle, Hylas. Kas sa arvad, et aistid anti kõigile loomadele nende kaitseks ja hääoluks elus? Või anti need üksnes inimestele sel eesmärgil?

Hylas: Ma ei tee sest küsimustki, et neil on sama otstarve ka kõigi teiste loomade juures.

Philonous: Kui nii, kas pole siis paratamatu, et nad peaks olema tehtud võimeliseks nende abil tajuma oma jäsemeid ja neid kehi, mis on suutelised neile kahju tegema?

Hylas: Kindlasti.

Philonous: Seega tuleb oletada, et lest näeb oma jalga ja sellega võrdseid või isegi sellest väiksemaid asju kui mingi märkimisväärse suurusega kehi; kuigi samal ajal näivad nad sulle vaevalt märgatavad või parimal juhul hulga nähtavate punktidenä?

Hylas: Ma ei saa seda eitada.

Philonous: Ja olendeile, kes on veel väiksemad kui lest, paistavad nad veel suuremad?

Hylas: Kindlasti.

Philonous: Nii et see, mida sina vaevalt märgata võid, paistaks mingile äärmiselt väikesele loomale tohutu mäena?

Hylas: Kõike seda ma möönan.

Philonous: Kas saab üks ja seesama asi olla samal ajal iseendas erinevate mõõtmetega?

Hylas: Seda oleks absurdne kujutleda.

Philonous: Ent sellest, mis sa aluseks võtsid, järgneb, et nii sinu poolt tajutud ulatuvus kui ka lesta enda poolt tajutud ulatuvus ning samuti kõik need väiksemate loomade poolt tajutud on igaüks lesta jala tõeline ulatuvus, see tähendab, sinu enda printsiipe mööda oled sa jõudnud absurdini.

Hylas: Ses punktis näib olevat mingi keerd.

Philonous: Jällegi, kas ei tunnistanud sa, et ükski mis tahes objektis seespüsiv reaalne omadus ei saa muutuda ilma mingi muutuseta asjas endas?

Hylas: Tunnistasin.

Philonous: Aga kui me läheneme objektile või taganeme temast, muutub nähtav ulatuvus, olles ühelt kauguselt kümme või sada korda suurem kui teiselt. Kas siis ei järeldu sellest samuti, et see [ulatuvus] pole reaalselt seespüsiv objektis endas?

Hylas: Möönan, et ei tea, mida arvata.

(Järgneb)

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6, 8–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 17 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1997:

USD 46, DEM 69, FIM 208, CAD 63, FRF 234, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12 and single issues for 1997:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB2; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1997

Single issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6		8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	--	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Estonia's time and monumental time	<i>Maire Jaanus</i>	1571
The thorny devaluation: Revaluating the Estonian crown in 1931–1933.	<i>Jaak Valge</i>	1605
Of those whom fate brought to Finland. I. . . .	<i>Heikki Roiko-Jokela</i>	1641
Russians in Estonia: Migration and adaptation	<i>Tiit Tammaru</i>	1657
How to make our ideas clear	<i>Charles S. Peirce</i>	1679
Pragmatism's conception of truth.	<i>William James</i>	1702
On the legal situation of Canada's native peoples . . .	<i>Kaido Kama</i>	1722
<i>Review: A study of the back-migration of Siberian Estonians. Hill Kulu. Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Summary: Estonian Return Migration 1940–1989. A Case of West-Siberian Estonians. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Helsingiensis C 9.) Helsinki, 1997.</i>	<i>Ott Kurs</i>	1754
Editorial note		1757
Three dialogues between Hylas and Philonous. I. <i>George Berkeley</i>		1765

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163